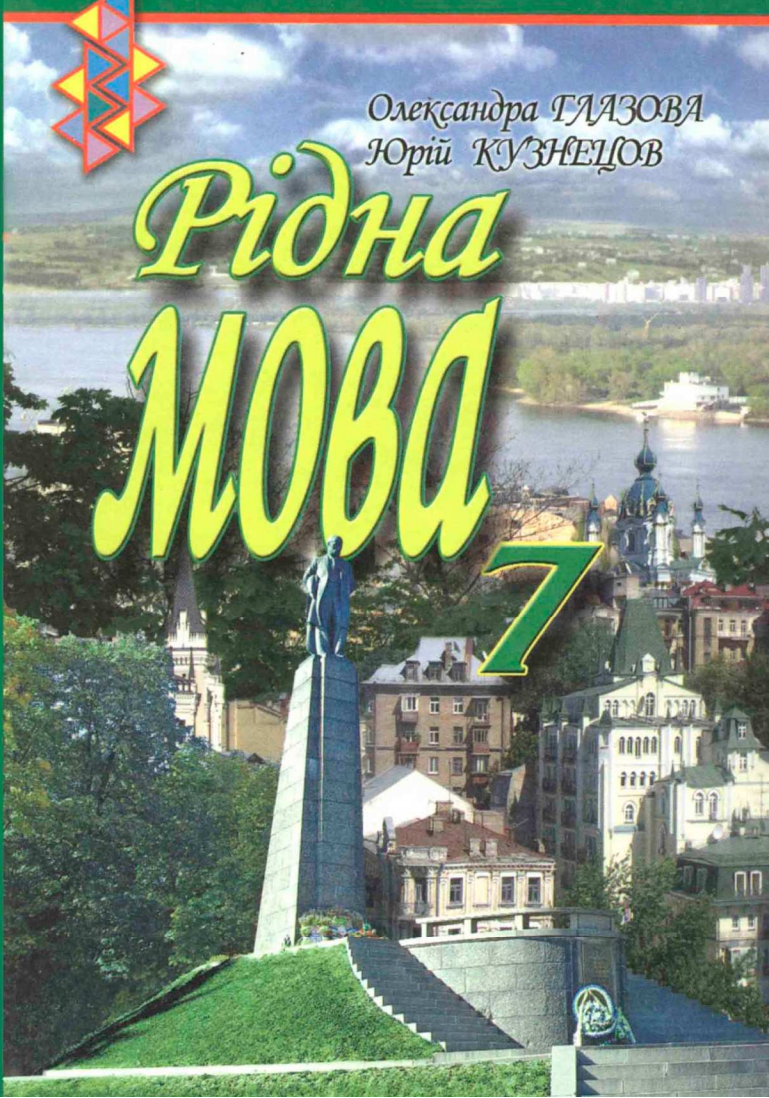

Олександра ГЛАЗОВА
Юрій КУЗНЕЦОВ

Рідна МОВА

7

Олександр ГЛАЗОВА
Юрій КУЗНЕЦОВ

Рідна МОВА

Підручник став
переможцем
на Всеукраїнському
конкурсі підручників
для 7 класу в 2007 році

7

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Науковий редактор — **Іван ВИХОВАНЕЦЬ**,
доктор філологічних наук, член-кореспондент
Національної академії наук України

КИЇВ
«Зодіак-ЕКО»
2007

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

(рішення колегії Міністерства освіти і науки України від 12.04.2007 р. № 5/1-19)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

АВТОРИ

Олександра ГЛАЗОВА — кандидат педагогічних наук, завідувач лабораторії методики української мови та літератури Київського міського педагогічного університету імені Бориса Грінченка. Упродовж двадцяти років працювала вчителем української мови та літератури в середній школі. Автор численних посібників із рідної мови для вчителів і учнів;

Юрій КУЗНЕЦОВ — доктор філологічних наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук України. Працював учителем, завідувачем редакції української мови у видавництві «Освіта», автор праць «Системний підхід до редагування підручників з української мови», «Філософія підручника», багатьох публікацій із питань мови художнього твору. Головний редактор журналу «Українська мова й література в середніх школах, ліцеях, гімназіях та колегіумах»

НАУКОВИЙ РЕДАКТОР

Іван ВИХОВАНЕЦЬ — доктор філологічних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, професор, лауреат премій імені Олександра Потебні та імені Івана Франка. Головний науковий співробітник Інституту української мови НАН України, член редколегії і автор енциклопедії «Українська мова», один з укладачів 11-томного Словника української мови, а також автор науково-популярних книжок для вчителів і школярів «У світі граматики», «Таїна слова»

ТВОРЧА ГРУПА РОЗРОБНИКІВ ПІДРУЧНИКА

Юрій Кузнецов — керівник проекту, розробник концепцій: структури, дизайну;

Олег Костенко — координатор проекту;

Ірина Красуцька — заступник керівника проекту, редактор-організатор зображальних, текстових і методичних матеріалів;

Цезарій Ганушкевич — розробник макета та художнього оформлення;

Віктор Гогільчин — комп'ютерний дизайн, виготовлення оригінал-макета;

Валентина Максимовська — організатор виробничого процесу;

Галина Кузнецова — економічний супровід проекту;

Роман Костенко — маркетингові дослідження підручника;

Андрій Кузнецов — моніторинг апробації підручника

© Видавництво «Зодіак-ЕКО». Усі права захищені. Жодна частина, елемент, ідея, композиційний підхід цього видання не можуть бути копіюваними чи відтвореними у будь-якій формі і будь-якими засобами — електронними і фотомеханічними, зокрема через ксерокопіювання, запис чи комп'ютерне архівування — без письмового дозволу видавця.

© О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов, 2007

© Видавництво «Зодіак-ЕКО», 2007

© Художнє оформлення. Ц. М. Ганушкевич, 2007

© Концепції: структури, дизайну. Ю. Б. Кузнецов, 2007

Любі семикласники!

Сучасне людство стоїть на порозі змін. Ось-ось, об'єднане мережею Інтернету, воно принципово змінить засоби передавання інформації, а відтак і систему освіти. Головним у навчанні стане вміння саморозвиватися, самовдосконалюватися протягом усього життя. Цей підручник допоможе вам цього навчитися. Він формуватиме у вас власний і оригінальний стиль мислення, навчатиме наполегливості й самостійності в здобутті знань.

Кожен із нас має потаємну мрію. Але в усіх людей є й спільні бажання та прагнення. Усі мріють досягти порозуміння одне з одним, із навколишнім світом.

Підручник укладено так, щоб дати вам відчуття того, що всі ми живемо в єдиному, гармонійному, прекрасному світі. Серцем цього світу для кожного українця є країна Україна.

Підручник відтворює образ України — стародавньої й вічно юної, цікавої розмаїттю своїх регіонів, та все ж єдиної, соборної і тим ще більше прекрасної.

Усі ми — діти України. Плекаючи історичну пам'ять, ми мріємо про майбутнє. Захоплення Україною допоможе вивчати рідну мову, без досконалого володіння якою ми не зможемо здійснити своїх мрій.

Хай уроки рідної мови стануть для вас сходинками до майбутніх успіхів, до самоствердження через опанування міцних знань мови та вміння спілкуватися нею. У цьому підручнику буде вам надійною підмогою.

Зорієнтуватися в підручнику вам допоможуть такі умовні позначення:

	Важливі теоретичні відомості Червоним виділений матеріал для заучування		Міжпредметні завдання
	Теоретичні відомості для ознайомлення		Завдання для тих, хто товаришує з комп'ютером
	Домашні завдання		Завдання для тих, хто любить мріяти та фантазувати
	Завдання підвищеної складності		Завдання для тих, хто хоче навчитися мислити самостійно
	Завдання для інтерактивного навчання		Проектна діяльність
	Завдання для тих, хто прагне навчитися розуміти красу		Завдання для тих, хто хоче стати вихованою людиною
			Завдання для тих, хто любить сміятися

Хай щастить!

ЗМІСТ

ВСТУП

Мова — скарбниця духовності народу	12
Повторення вивченого про текст	16

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 1. Розділові знаки у вивчених синтаксичних конструкціях	22
§ 2. Частини мови	37
§ 3. Вивчені групи орфограм	41

МОРФОЛОГІЯ, ОРФОГРАФІЯ. САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ

§ 4. Дієслово : загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	52
§ 5. Неозначена форма дієслова. Особові форми дієслова	59
§ 6. <i>Не</i> з дієсловами	67
§ 7. Вид дієслова	72
§ 8. Перехідні та неперехідні дієслова	75
§ 9. Особа дієслова. Безособові дієслова	79
§ 10. Часи дієслова	84
§ 11. Теперішній час	88
§ 12. Минулий час	93
§ 13. Майбутній час	98
§ 14. Способи дієслів (дійсний, умовний, наказовий)	105
§ 15. Творення дієслів умовного способу	109
§ 16. Творення дієслів наказового способу	112
§ 17. Способи творення дієслів	118
<i>Розбір дієслова як частини мови</i>	117

§ 18. Дієприкметник як особлива форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	121
§ 19. Дієприкметниковий зворот	126
§ 20. Відмінювання дієприкметників	134
§ 21. Активні та пасивні дієприкметники. Творення активних і пасивних дієприкметників	137
§ 22. Безособові дієслівні форми на <i>-но</i> , <i>-то</i>	145
§ 23. Перехід дієприкметників у прикметники та іменники	154
§ 24. <i>Н</i> у дієприкметниках та <i>ни</i> у прикметниках дієприкметникового походження	156

§ 25.	<i>Не</i> з дієприкметниками Розбір дієприкметника як особливої форми дієслова	159 145
§ 26.	Дієприслівник як особлива форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	163
§ 27.	Дієприслівниковий зворот	167
§ 28.	Творення дієприслівників недоконаного і доконаного виду	177
§ 29.	<i>Не</i> з дієприслівниками Розбір дієприслівника як особливої форми дієслова	182 181
§ 30.	Прислівник : загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	188
§ 31.	Ступені порівняння прислівників	197
§ 32.	Способи творення прислівників	206
§ 33.	Правопис прислівників Написання прислівників через дефіс і разом Написання прислівникових сполук <i>И</i> та <i>і</i> в кінці прислівників Літери <i>н</i> та <i>nn</i> у прислівниках <i>Не</i> і <i>ні</i> з прислівниками Розбір прислівника як частини мови	212 212 221 222 225 228 203

МОРФОЛОГІЯ, ОРФОГРАФІЯ. СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

§ 34.	Прийменник як службова частина мови Розбір прийменника як частини мови	234 242
§ 35.	Сполучник як службова частина мови	244
§ 36.	Правопис сполучників Розбір сполучника як частини мови	251 250
§ 37.	Частка як службова частина мови	256
§ 38.	Правопис часток Розбір частки як частини мови	261 259
§ 39.	<i>Не</i> і <i>ні</i> з різними частинами мови	266
§ 40.	Вигук як особлива частина мови Розбір вигука як частини мови Звуконаслідувальні слова	271 275 277

УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО ПРОТЯГОМ РОКУ	279
--	-----

ДОВІДКОВЕ БЮРО

Тлумачний словничок	283
Словничок термінів	286
Види помилок у письмових роботах	287
Послідовність роботи над проектом	287

ГОВОРІННЯ

Складання діалогів	31, 58, 83, 125
Стислий усний переказ тексту, що містить розповідь про процес праці	71
Усний твір-роздум дискусійного характеру	150
Створення діалогів і монологів дискусійного характеру	153
Усний переказ розповідного тексту з елементами роздуму	169
Складання діалогів із використанням прислівників	202
Усний докладний переказ розповідного тексту з елементами опису зовнішності людини	204
Усний переказ розповідного тексту з творчим завданням	211
Усний твір-опис зовнішності людини за власними спостереженнями (у художньому стилі)	216
Складання й розігрування діалогів	276

ГОВОРІННЯ Й ПИСЬМО

Замітка дискусійного характеру	186
Оповідання за поданим сюжетом	263

ЧИТАННЯ Й ГОВОРІННЯ

Усне складання висловлювання	48
Особливості будови розповіді про процес праці	62
Письмовий переказ тексту, що містить розповідь про процес праці	77
Усне твір розповідного характеру про процес праці за власними спостереженнями	92
Усний стислий переказ тексту	107
Усний докладний переказ тексту публіцистичного стилю	131
Особливості будови опису зовнішності людини	193
Усний твір-опис зовнішності людини за картиною в художньому стилі	254
Вибірковий усний переказ тексту художнього стилю	259

ЧИТАННЯ Й ПИСЬМО

Письмовий твір-опис зовнішності людини з уяви	230
---	-----

ПИСЬМО

Ділове мовлення. Розписка	96
Письмовий докладний переказ тексту наукового стилю	102
Письмовий переказ розповідного тексту з елементами роздуму	176
Контрольний переказ тексту, що містить опис зовнішності людини	265

БУДЬМО КОМПЕТЕНТНИМИ!

Навчаючись за ПІДРУЧНИКОМ, ви водночас будете опановувати **УКРАЇНСЬКУ МОВУ** та оволодіватимете **МОВЛЕННЯМ**. Опрацювуючи колективно у класі або самостійно вдома розділи книжки, ви отримаєте необхідні вам у житті **КОМПЕТЕНТНОСТІ**, тобто знання, уміння, а, головне, досвід застосування цих знань і вмінь у різних ситуаціях спілкування. Вивчивши кожен із розділів підручника, ви зможете оцінити власні успіхи, скориставшись поданими нижче табличками:

ВСТУП. МОВА – СКАРБНИЦЯ ДУХОВНОСТІ НАРОДУ

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

ставлення людини до рідної мови залежить від рівня її духовності;
від духовності народу залежить ставлення громадян до державної мови

що таке текст, тема й мікротеми тексту, головна думка тексту, будова тексту (зачин, виклад, кінцівка), що виражає заголовок тексту, які основні ознаки тексту

ЧОГО НЕОБХІДНО НАВЧАТИСЯ:

виховувати в собі рішучість, сміливість, незламність для того, щоб завжди обстоювати добро й правду заради щастя й добробуту своєї родини, своєї малої батьківщини, нашої держави України

визначати тему й головну думку тексту, добирати заголовок, складати план тексту, визначати його головні ознаки, з'ясовувати стиль тексту, будувати текст

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

правила вживання розділових знаків у реченнях, ускладнених однорідними членами, звертанням та вставними словами (сполученням слів), між частинами складного речення та в конструкціях із прямою мовою; основні орфограми

які є основні види мовлення, а також типи мовлення, як їх розрізняти в чужому та поєднувати у своєму мовленні; основні стилі мовлення

ЧОГО НЕОБХІДНО НАВЧАТИСЯ:

правильно розставляти розділові знаки в реченнях та писати слова

розрізняти основні види мовлення; визначати типи мовлення та стильову належність тексту; створювати висловлювання певного типу та стилю мовлення

ДІЄСЛОВО

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

основні форми дієслова;
граматичні ознаки
та синтаксичну роль дієслова,
способи творення дієслів,
правила правопису дієслів

особливості будови розповіді про процес праці, а також будови такої розповіді з елементами опису та роздуму; відмінності між докладним і стислим переказом тексту; призначення, сфера вживання, основні жанри та ознаки наукового стилю, ознаки офіційно-ділового стилю

ЧОГО НЕОБХІДНО НАВЧАТИСЯ:

визначати в реченнях і текстах дієслова, правильно вживати їх в усному й писемному мовленні

переказувати текст, що містить розповідь про процес праці, складати усний і письмовий твір розповідного характеру про трудовий процес; переказувати усно й письмово текст наукового стилю; складати розписку

ДІЄПРИКМЕТНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

що виражає дієприкметник; граматичні ознаки та синтаксичну роль дієприкметника, особливості творення дієприкметників; правила їхнього написання, правила вживання розділових знаків у реченнях із дієприкметниковими зворотами

призначення, сферу вживання, основні жанри та ознаки публіцистичного стилю мовлення; як komponується твір-роздум дискусійного характеру

ЧОГО НЕОБХІДНО НАВЧАТИСЯ:

визначати в реченнях і текстах дієприкметники, правильно вживати їх в усному й писемному мовленні

усно переказувати тексти публіцистичного стилю мовлення; складати усний твір-роздум дискусійного характеру в публіцистичному стилі

ДІЄПРИСЛІВНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

що означає дієприслівник, його граматичні ознаки та синтаксична роль; творення дієприслівників та правила їхнього написання; правила вживання розділових знаків у реченнях з дієприслівниковими зворотами та одиничними дієприслівниками

як поєднати в тексті різні типи мовлення; як скласти текст замітки дискусійного характеру до газети або журналу

ЧОГО НЕОБХІДНО НАВЧАТИСЯ:

визначати в реченнях і текстах дієприслівники, правильно вживати їх в усному й письмовому мовленні

усно й письмово переказувати розповідний текст з елементами роздуму; складати замітку дискусійного характеру

ПРИСЛІВНИК

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

що виражає прислівник, його граматичні ознаки та синтаксичну роль; способи творення прислівників, ступені порівняння прислівників, правила написання прислівників

як скласти опис зовнішності людини; відмінності такого опису в художньому, науковому та діловому стилях

ЧОГО НЕОБХІДНО НАВЧАТИСЯ:

визначати в реченнях і текстах прислівники, правильно вживати їх в усному й письмовому мовленні

усно й письмово переказувати розповідний текст, що містить опис людської зовнішності, вводити до переказуваного тексту самостійно складений словесний портрет; скласти опис зовнішності людини за власними спостереженнями

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

відмінності між самостійними та службовими частинами мови, роль у мові й мовленні службових частин мови: прийменника, сполучника та частки; особливості їхнього вживання, вимови та написання

особливості складання опису зовнішності людини за картою, складання оповідання відповідно до поданого сюжету

ЧОГО НЕОБХІДНО НАВЧАТИСЯ:

розрізняти самостійні та службові частини мови, визначати в реченнях і текстах прийменники, сполучники й частки, правильно вживати їх в усному й письмовому мовленні

скласти усний і письмовий опис зовнішності людини за картою, усно й письмово скласти оповідання за поданим сюжетом та вводити до його тексту самостійно складений опис зовнішності людини

ВИГУК ЯК ОСОБЛИВА ЧАСТИНА МОВИ

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

роль вигуку у мовленні, особливості вживання вигуків у розмовному та художньому стилях, вимову та написання вигуків і звуконаслідувальних слів

як працювати над письмовим докладним переказом тексту розповідного характеру, що містить елементи опису або роздуму

ЧОГО НЕОБХІДНО НАВЧАТИСЯ:

визначати в реченнях і текстах вигуки, правильно вживати їх в усному й письмовому мовленні

докладно переказувати текст розповідного характеру, що містить елементи опису або роздуму

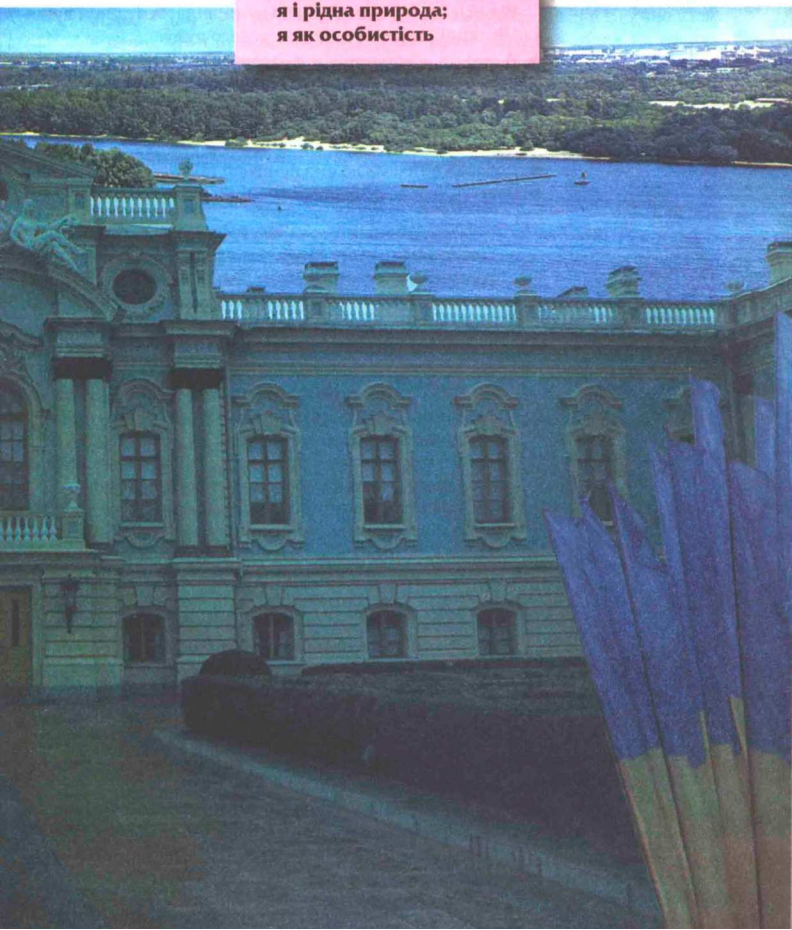

ВСТУП

Київ. Маріїнський палац.
Пам'ятник Незалежності України

НАД ЧИМ МІРКУЄМО:
я і українська мова
та література;
я і національна історія;
я і ми;
я і мистецтво;
я і рідна природа;
я як особистість

МОВА — СКАРБНИЦЯ ДУХОВНОСТІ НАРОДУ

1. Прочитайте фразеологізми. Розкрийте їхні значення.

Від усієї душі; припасти до душі; відвести душу; душа в п'ятах; піднятися духом; з усього духу.

◆ Визначте в кожному з фразеологізмів ключове слово. Значення терміна *ключові (опорні) слова* з'ясуйте за поданим у кінці підручника словничком термінів.

◆ Спробуйте пояснити лексичне значення виділених ключових слів.

◆ Доберіть антоніми до слів *духовний* та *духовність*.

◆ Поясніть підпис до фотографії. Яке слово у ньому ключове?

Душею називають внутрішній світ людини з її настроями, почуттями й переживаннями. Саме душею, а не органами чуття (зором, слухом, дотиком або нюхом) ми сприймаємо те, що становить людську суть і зветься **духовним**. Духовне відсторонене від усього приземлено практичного, тобто матеріального.

Дух — це внутрішній стан, моральна сила людини. Дух виявляється в бадьорості, рішучості, сміливості, незламності. Ці якості треба виробляти в собі, щоб, обстоюючи добро й правду, завжди досягати успіхів у житті.

Дух властивий не лише людині, а й народові. «Дух, що тіло рве до бою, рве за поступ, щастя й волю», — так писав про незламність народного духу видатний поет Іван Франко.

Усе, що становить для людей духовну цінність, зветься **духовністю**. Духовність тісно пов'язана з історичною пам'яттю народу, тобто з минулим, що його пам'ятають численні покоління людей. Історична пам'ять є підґрунтям для збереження й плекання таких духовних скарбів, як народні традиції, звичаї, обряди, твори усної народної творчості, моральні цінності.

Передавати духовні скарби з покоління в покоління можна тільки за допомогою мови. Тому й народився вислів: **мова — скарбниця духовності народу**.

Духовний оберіг
України — державний
прапор

2. Перепишіть речення, уставляючи пропущені літери. Чи згодні ви з думкою, що саме мова пов'язує минуле, сучасне й майбутнє народу? Поясніть.

1. Наші пращури зал..шили нам ціле поле українс..ких слів, це народна мова (Л. Гавриленко). 2. Не забувай своєї рідної мови. Мова — це тисячі ниток, які пов'язують міл..они людей в єдине ціле, в народ! (В. Сухомлинський). 3. І зб..рігає мова кал..нова на гронах дивних свіжості красу, щоб у майбутнє муз..кою Слова н..сти душі народної красу (Д. Білоус). 4. І тільки Слово бер..же в основі бе..смертя українс..кої душі (Б. Олійник).

◆ Як ви розумієте зміст останнього речення?

Що, на вашу думку, загартовує дух людини? Свою думку підтвердіть прикладами з художньої літератури та з життя.

3. Прочитайте речення. Як ви розумієте зміст кожного з них? Поясніть значення висловів *духовне багатство, духовне життя народу*.

1. Рідна мова материнська, ти — душа мого народу (Д. Кононенко). 2. У свою пісню й мову народ укладав увесь свій дух, свою мораль, увесь свій розум, свої сподівання, мрії, своє світобачення. 3. Рідна мова — безцінне духовне багатство (В. Сухомлинський). 4. Мова — це не просто спосіб спілкування, а щось більш значуще. Мова — це всі глибинні пласти духовного життя народу, його історична пам'ять, найцінніше надбання віків. Мова — це сучасна художня, інтелектуальна і мисленнєва діяльність народу (Олесь Гончар).

◆ Лексичні значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком у кінці підручника.

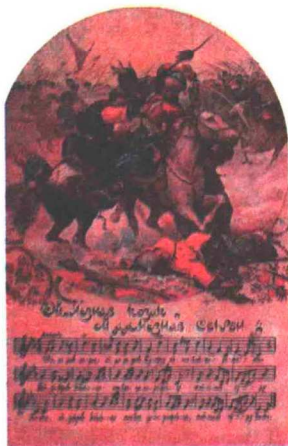
4. Прочитайте. Визначте тему й головну думку висловлювання.

Свою рідну мову ми швидше полюбимо через пісню, обряди, звичаї. Коли ж хто говорить, що це все «шароварщина», не від великого розуму він це говорить.

У рідній мові, піснях, обрядах, звичаях зосереджена могутня животворна сила. Відкриймо її для себе. Та на нас тоді світ буде дивитися й учитися в нас!

За В. Захарченком.

◆ Поясніть лексичні значення виділених слів. Перевірте себе за тлумачним словничком.

Амвросій ЖДАХА. Листівка
«Ой не знав, ой да не знав Супрун...»

- ◆ Поясніть вислів поета Дмитра Білоуса «*Мова — це пісня душі, покладена на слова*».

Пригадайте і назвіть народні й сучасні пісні, у яких, на вашу думку, найкраще відображено духовність українського народу.

- 5. Прочитайте вірш, визначте його головну думку. Яку ілюстрацію ви намалювали б до вірша? Опишіть таку ілюстрацію словами.**

Рідна мова

У ній усе: діброви й верболози,
Дніпра і Ворскли витканий атлас,
Козацька доблесть і кріпацькі сльози,
Ще й дума та, що вистраждав Тарас.

Ти — крона й корінь рідного народу:
Батьків, дідів, і прадідів, і пра...
І час твою не вичовгає вроду,
Не висотає Ворскли і Дніпра.

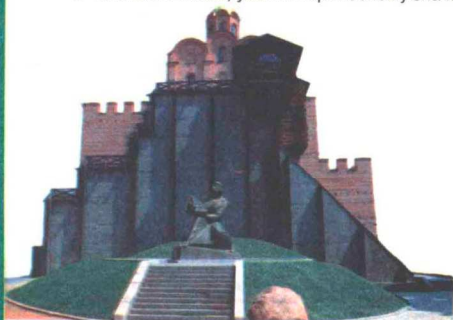
В тобі — мої лани широкополі,
Благословення мамине і хліб,
Без тебе я страждав би, як без долі,
І вже давно, приречений, осліп.

Бо ти — моя сподвижниця і слава,
Мечі і струни, правда і терни
Від київського князя Ярослава
До нашої стрімкої бистрини.

Життя мого майбутнього основа,
Нехай же родить щедро твій горід.
Коли щеза чиясь у світі мова,
Щезає разом з нею і народ.

Дмитро Луценко.

- ◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте ці значення.

КИЇВ.
Пам'ятник князеві
Ярославу Мудрому
біля Золотих воріт

6. ОБГОВОРІТЬ У ПАРАХ! Прочитайте й поміркуйте: чи згодні ви з авторами уривків? Повністю чи частково? Чому? Поясніть.

1. Наслідком бездуховності є душевна квалість. Воля та Незалежність народу й окремої людини залежать саме від духовності, сили Духу. А сила Духу — від чистоти душі.

З журналу.

2. Мова й пісня — дві найважливіші фортеці, які народ повинен оберігати пильніше й відчайдушніше, ніж свої кордони, бо, втративши кордон, державність, народ завжди може їх відновити, мови ж не відновить ніколи.

За Г. Нудьгою.

7. Перепишіть речення. Як ви вважаєте, чи пов'язані духовність народу і ставлення громадян до державної мови? Духовність людини та її ставлення до рідної мови? Свою думку поясніть.

1. Допоки мова є — народ не гине, а воскресає, наче фенікс-птах (Н. Поклад). 2. Правнуки прадідів чули чудово, бо шанували слово і мову (О. Різниченко). 3. Збирай, як діаманти, ті слова. Твого народу в них душа жива (С. Черкасенко). 4. Кожен народ, що дбає про сьогоднішнє і майбутнє, знає, до чого веде руйнування чи зрікання рідної мови (К. Мотрич). 5. Бездухі мають рабську душу, покірну, зрадницьку, байдужу (В. Білас).

◆ Розкрийте значення фразеологізму *воскреснути, як фенікс із попелу*.

◆ Визначте в реченнях слова, ужиті у переносному значенні. Розкрийте ці значення.

Чи згодні ви з висловом поетеси Ганни Чубач «По словах, як по місточках, до душі душа приходять»? Поясніть.

Розкажіть, якою ви уявляєте державу Українського слова. Яке місто могло б стати її столицею? Чому?

Василь ТИММ.
Золоті ворота Ярославля, 1858 р.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТЕКСТ

8. Прочитайте висловлювання. Чи є воно текстом? Чому ви так вважаєте?

Шипшина

Колись Шипшина зростала не кущем, а деревом, як зараз черешня чи яблуна. Це вже згодом Природа покарала її малим зростом. І ось за віщо.

Під осінь Природа щоразу слала по світу двох своїх гінців. Перший запрошував на свято врожаю все живе: звірів, пташок та комах. Другий приносив на це свято по одному плоду з усіх-усіх дерев.

Аж якось зібралось все живе, а гінця з плодами немає. Чекають, чекають, а його нема, та й годі. Коли нарешті з'являється — увесь подряпаний, одіж пошарпана, аж косинці звисають. Усі до нього:

— Що скоїлося? Хто над тобою так позбиткувався?

— Шипшина, — каже, — не захотіла віддавати плід. Ось я й поліз на дерево, щоб самому той плід зірвати. А вона колючками наставилася і ну штрикати зусібіч. Ледве з дерева на землю спустився.

Розсердилася Природа на Шипшину:

— Ах ти ж, неслухнянице! Я тобі дала найпахучіший цвіт і найрясніший плід, а ти однієї ягідки пошкодувала! Чекай же! Будеш тепер не струнким деревом лісовим, а кущем придорожнім, щоб кожен, кому заманеться, міг твої плоди зірвати, навіть руки вгору не піднімаючи.

Відтоді так і росте Шипшина придорожнім кущем. Правда, колючки так і залишилися при ній, бо Природа забула їх обламати. Але що ті колючки при низькому зрості! Ягід вони все одно не вбережуть, якщо хтось захоче їх зірвати.

За Є. Шморгуном.

◆ Що називається текстом? Які його ознаки?

ТЕКСТ — це група речень, об'єднаних темою й головною думкою.

ТЕМА ТЕКСТУ — це його зміст, те, про що (або про кого) в ньому йдеться.

Тема тексту охоплює кілька **МІКРОТЕМ** (частин теми). Саме мікротеми ми визначаємо, складаючи план тексту. Кожен пункт простого плану — це чітко й стисло сформульована мікротема.

Мікротему розкривають кілька речень. Частина тексту, об'єднана мікротемою, здебільшого становить абзац тексту.

ГОЛОВНА ДУМКА ТЕКСТУ — те, до чого він закликає, що схвалює чи заперечує, від чого застерігає, тобто висновок, який впливає зі сказаного або написаного.

Зазвичай текст має **ЗАГОЛОВOK**, який виражає його тему або головну думку.

Текст має таку будову:

ЗАЧИН (кілька речень, які готують до сприйняття того, про що йтиметься далі);

ВИКЛАД, або **ОСНОВНА ЧАСТИНА ТЕКСТУ** (розкриває тему тексту);

КІНЦІВКА (підсумок або висновок із висловленого в тексті).

ОСНОВНІ ОЗНАКИ ТЕКСТУ такі:

- пов'язаність речень за змістом (темою);
- наявність головної думки та її розвиток;
- зв'язок речень між собою за допомогою:

займенників;
синонімів;
повторів;
спільнокорених слів;
сполучників.

Львів.

Панорама осіннього міста

9. Прочитайте поезію, визначте її тему й головну думку.

Шипшина важко віддає плоди,
Вона людей хапає за рукава,
Вона кричить: «Людино, підожди!
О, підожди, людино, будь ласкава.
Не всі, не всі, хоч ягідку облиш!
Одна пташина так мене просила!
Я ж тут для всіх, а не для тебе лиш,
І просто осінь щоб була красива».

Ліна Костенко.

- ◆ Доберіть до поезії два заголовки так, щоб один із них розкривав її тему, а другий — головну думку.
- ◆ Спробуйте пояснити походження назв *шипшина*, *горобина*, *калина*. Який розділ науки про мову досліджує походження слів?
- ◆ Запишіть назви трьох рослин, які, на вашу думку, особливо гарні восени. Поясніть, що саме робить їх красивими. Складіть усний опис однієї з рослин.

10. Визначте тему та головну думку тексту «Шипшина», поданого у вправі 8. Визначте його зачин і кінцівку. Поясніть, що потрібно визначити під час складання плану тексту. Складіть і запишіть план цього тексту.

11. Прочитайте вірш спочатку мовчки, потім — уголос. Чи можна сказати, що в образі соняшника зображено людину? Як називається такий художній засіб?

Квітне сонях до сходу лицем —
Йому бджоли гудуть понад вухом.
Я усім говорила про це,
Та ніхто не хотів мене слухать.
Одвернувся колючий будяк,
Кукурудза листками шурхоче.
«Це не так, це не так, це не так!» —
Тихо коник у травах сюркоче.
Джміль над квіткою сонно гуде.
У гудінні — одна недовіра.
Тільки діти спиталися: «Де?» —
І щодуху побігли з подвір'я.
І така я щаслива тепер,
Що від сонця сльозина сріблиться.
Сонях голову гордо задер,
Ніби каже: «Я тут! Подивіться!»

Ганна Чубач.

- ◆ Чи важливе для людини визнання її досягнень іншими людьми? Чому? Складіть про це невеликий роздум (*усно*). Розпочніть його так: *Визнання необхідне кожному з нас тому, що...*

Що робить кожну людину неповторною? Що робить її життя цінним не лише для неї та її родини? Поговоріть про це з однокласниками.

Пригадайте твори української та зарубіжної літератур, у яких розповідається про незвичайних людей. Чим запам'яталися вам ці персонажі? Чи хотілося б вам бути незвичайними? У чому?

12. ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ! Складіть текст «Якби могли ці квіти говорити» (усно). Згадувані в ньому рослини наділіть здатністю спілкуватися людською мовою. Перекажіть однокласникам складений текст за особами.

- ◆ Визначте тему й головну думку складеного вами тексту.
- ◆ Доберіть до нього заголовок.

13. Прочитайте текст. Визначте, якими частинами мови є слова, що пов'язують між собою речення тексту (ці слова виділено).

Татарське зілля

Хрест із лепехи, м'яти і любистку розміщували на по́куті на Зелені свята. Він був надійним оберегом від злих сил.

Інша назва лепехи — татарське зілля. Легенда розповідає, що ця рослина прийшла в Україну з татарськими ординцями. Вони завжди брали це зілля в походи. Татари кидали в річки й озера шматки кореня. Після цього **нападники** спокійно пили воду й напували коней.

Зілля з довгими мечоподібними листками прижилося понад берегами водойм. Лікувальні властивості його добре відомі. Ще запорожці присипали рани сушеним коренем **рослини**. Відвар **кореня** вживали проти зубного болю, жували під час епідемій.

Українці здавна шанують лепеху як оберіг і лікарську рослину.

Із книжки «Українська міфологія».

- ◆ Який розділ науки про мову вивчає частини мови?
- ◆ Визначте тему й головну думку тексту.
- ◆ Укажіть у тексті зачин і кінцівку.
- ◆ Який розділ науки про мову вивчає зміст і будову тексту?

14. Пригадайте відомі вам легенди про рослини. Ту, що подобається вам найбільше, запишіть. Не забудьте: правильно складений текст має зачин і кінцівку. До записаного тексту доберіть заголовок.

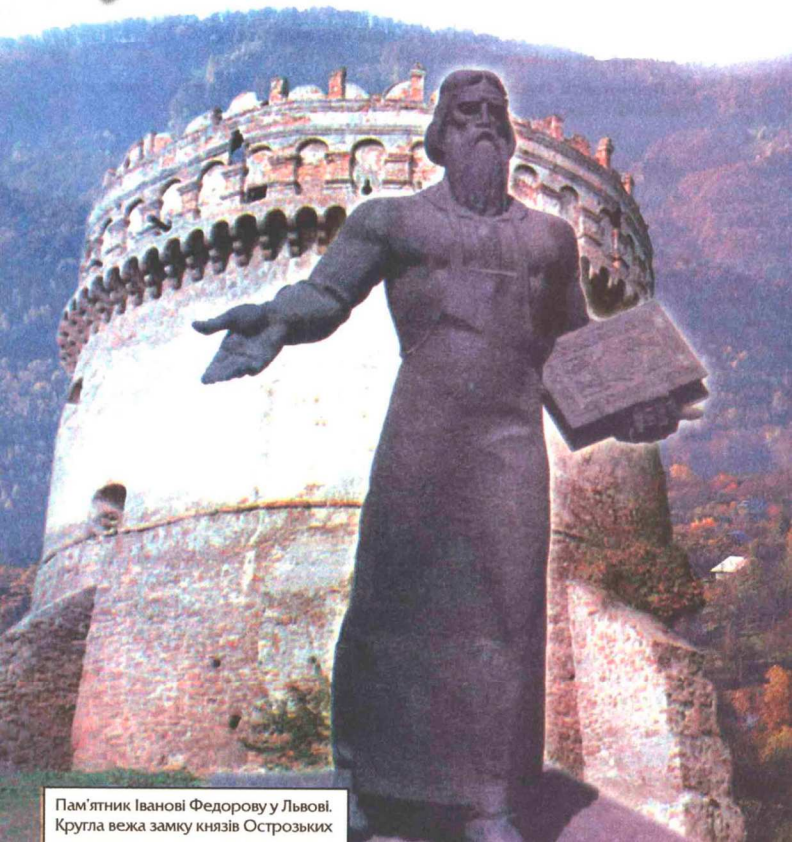
15. Роздивіться уміщені на сторінках підручника зображення сучасних українських міст. Пригадайте легенди та пісні про міста України. Чим подобається вам життя в місті, а чим — у селі?

Почніть збирати матеріали для наукового дослідження-проекту на одну з таких тем:

- «Легенди й перекази про моє рідне місто (село)»;
  - «Прислів'я і приказки про українські міста і села»;
  - «Особливості мовлення моїх земляків».
- ◆ Із послідовністю виконання проекту познайомтеся у «Довідковому бюро».

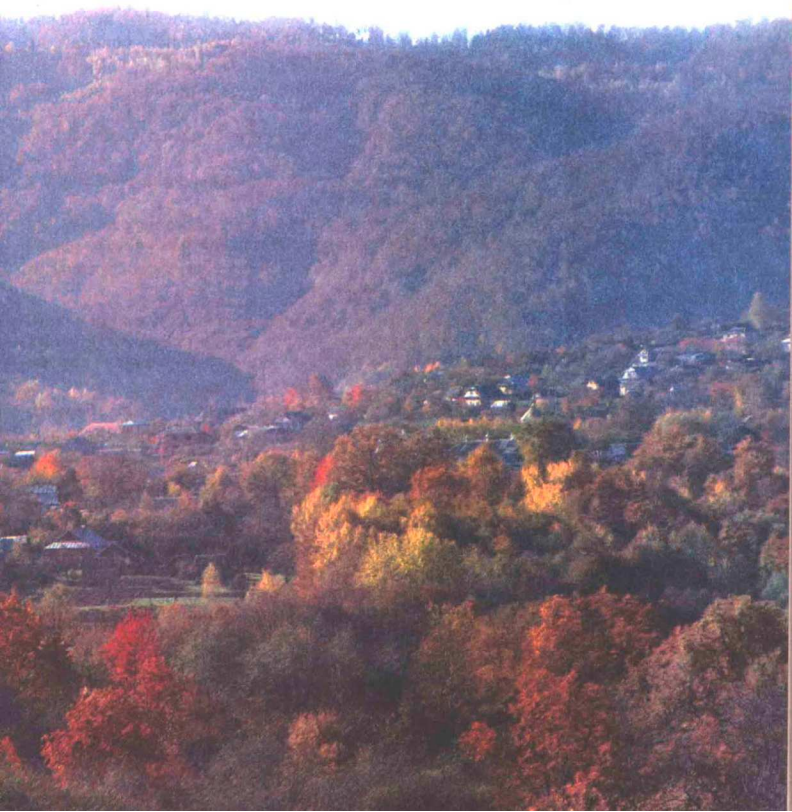
ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

Пам'ятник Іванові Федорову у Львові.
Кругла вежа замку князів Острозьких

КЛЮЧОВІ СЛОВА:

**однорідні члени речення;
звертання, вставні слова
та словосполучення;
пряма мова;
етикетна формула;
орфограма;
розповідь, опис, роздум,
оцінка**

ЛУЦЬК.
Верхній замок

§ 1. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ У ВИВЧЕНИХ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ

16. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Що «підказує» вам правильну інтонацію? Поясніть розділові знаки в кінці речень.

1. Осінній клен мені осяяв шлях (*Н. Трохим*). 2. Як палає світле листя клена! (*М. Рильський*). 3. Вгамуйтеся, трави! Чи ви упізнали мене? (*Л. Пшенична*). 4. Яка хороша осінь! Такий веселий ліс! Зелені віти сосон мереживом сплелись (*Н. Забіла*). 5. Де ти, літо, поділось? Куди подалось? (*Л. Костенко*). 6. Літо, літо, почекай, не відлітай в далекий край! (*М. Познанська*).

◆ Перше речення переписіть, підкресліть у ньому всі члени речення.

◆ Який розділ науки про мову вивчає будову словосполучень і речень?

◆ Який розділ вивчає правила вживання розділових знаків у реченні й тексті?

◆ Які бувають речення за метою висловлювання? За інтонацією? Від чого залежить розділовий знак у кінці речення?

◆ Визначте вид кожного з речень за метою висловлювання та за інтонацією.

17. Прочитайте речення, визначте в них однорідні члени. Дайте визначення однорідних членів речення. Поясніть розділові знаки при них. Звертайте з поданою після вправи таблицею.

1. Сонцем просвічувались жовтолисті берези, червоно-жовті клени, темно-коричневі дуби (*Ю. Яновський*). 2. Явір вишумовує над яром, гомонить з останнім журавлем (*А. Камінчук*). 3. І тче вже осінь пісню журавлину про юні дні й калинові мости (*Б. Кравців*). 4. Осінь брами свої замикала вночі, погубила у небі журавлині ключі (*Л. Костенко*). 5. Розгубила осінь золоті браслети у холодній, в'ялій, зляканій траві (*Я. Камінецький*).

◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте ці значення.

◆ Перше речення переписіть, підкресліть у ньому всі члени речення.

◆ Визначте у словах вивчені орфограми. Звертайте з поданим на форзаці переліком орфограм.

ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ — члени речення, які відповідають на те саме питання, поставлене від того ж слова в реченні.

Наприклад:

Берези і сосни шумлять у блакиті (М. Луків). Якось вітер ніс листок і прикульгував щокрок (Д. Павличко). Білий туман оповив річку, ліс і лан (А. Камінчук).

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

КОМУ СТАВИМО, ЯКЩО ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ

не поєднані
сполучниками

Дозріли
жито,
пшениця
(А. Качан).

Щумить,
хитається
колосся
(В. Сосюра).

Батько
розповідав
про Дніпро,
трави
(О. Довженко).

поєднані
проти-
ставними
сполучниками
а, але, та

Маки там
не цвітуть,
а горять
(В. Василяшко).

Світить, та
не гріє сонце
золоте
(Я. Щоголів).

Нам же
потрібно
не вліво,
а вправо.
(П. Тичина).

поєднані
повторю-
ваними
єднальними
сполучниками
і (ї), та

Розуміють
мене і сади,
і гай (Г. Чубач).

І грає,
і піниться
синє море
(Є. Гребінка).

І людські,
і пташині
мовчать
голоси
(М. Рильський).

КОМУ НЕ СТАВИМО, ЯКЩО ВОНИ

поєднані
неповторюваними
єднальними
сполучниками **і (ї),
та, або, чи**

Шумлять мені берези
і дуби (Л. Костенко).

Від сонця **та** світла
дуби сонні мліють
(О. Довгоп'ят).

У підберезника шапка
білувато-сіра **або**
коричнева
(з підручника).

18. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Однорідні члени речення підкресліть.

І. 1. Згадався свіжий але ніжний ранок (М. Рильський). 2. Рано сонечко схопилось у росі перлистій вмилось (І. Франко). 3. Кличе манить нас сонечком рідна земля і вклоняється віттям і квітом (О. Довгоп'ят). 4. А сонце велично розкישно пливло собі (В. Винниченко). 5. Вечірне сонечко гай золотило Дніпро і поле золотом крило... (Т. Шевченко). 6. І долини і левади мерехтять переливаються (П. Перебийніс).

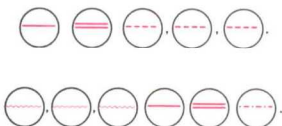
◆ Зробіть усний синтаксичний розбір першого речення.

II. Гумор не викриває а висміює щось або когось весело й незлобливо. Ніколи не жартуй із прізвиська національності фізичної вади ходи кольору волосся. Люди люблять жарт легкий веселий а не образливий. Якщо пожартували з тебе смійся з усіма. Цим ти доведеш і переконаєш що і в тебе є почуття гумору.

За А. Єланською.

◆ Складіть і запишіть речення за фотографіями, уміщеними на цій сторінці, які відповідали б таким схемам:

ЛЬВІВЩИНА.
Паркова
скульптура в Олеському замку

☺ Розкажіть про кілька смішних випадків із життя вашої родини. Уживайте однорідні члени речення.

Пригадайте гумористичні твори, які ви вивчали на уроках літератури. Спробуйте визначити особливості українського гумору.

19. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте однорідні члени речення та узагальнювальні слова при них.

1. Урочиста хода осені відчувається всюди: на селі, у місті (В. Минко). 2. Усе навкіл оранжево-лілове: обрій, поле, річка, сіножать (І. Гнатюк). 3. Птах літав цілісінький день і всього-всього набачився: людей, машин, будинків, стовпів, афіш (М. Слабошпицький). 4. Сімейство спочиває у садочку: матуся, батько і малі синочки (О. Довгол'ят). 5. Поля, ліси, гори, болота, річки й озера — усе покрите таємничістю (за В. Маликом).

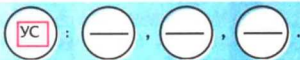
◆ Поясніть розділові знаки при однорідних членах речення у реченнях із узагальнювальними словами. Звертайтеся з таблицею.

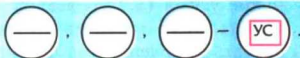
ПОЛТАВА.
Біла альтанка

ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ речення можуть бути УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ СЛОВА або СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ (УС)

На берегах однойменних річок
виросли міста: Харків, Ужгород,
Полтава (за І. Білим).

Донець, Донбас, Донецчина —
ці назви містять наймення річок
Дон і Донець (А. Коваль).

**Узагальнювальне слово є тим членом речення,
що й однорідні члени, яких воно стосується.**

20. Перепишіть, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки узагальнювальні слова (або словосполучення). Однорідні члени речення підкресліть, узагальнювальні слова візьміть у рамку.

ЗРАЗОК ▶ Праворуч і ліворуч ростуть дерева: дуби й берези (І. Сенченко).

1. Біля хати ростуть ...: мальви та жоржини (І. Складаний). 2. По ногах, по руках, по обличчю сікли височенні ...: курай, буркун, ковила, катран і чорнобиль (О. Ільченко). 3. І пісні, і приказки, і прислів'я — ... вражала багатством поезії, жарту, гумору, практичного розуму (І. Нечуй-Левицький).

ДОВІДКА ▶ Квіти. Народна творчість. Трави.

◆ Складіть і запишіть речення, які відповідають поданим у таблиці схемам.

◆ Записані речення прочитайте, правильно їх інтонуючи.

 У поета Миколи Луківа є такі рядки: «*Все знайоме і рідне до болю в душі: і криниця в саду, і червона калина*». Що рідне й особливо близьке вам? Висловіть свою думку письмово реченням з однорідними членами та узагальнювальним словом при них.

21. Складіть і запишіть висловлювання, заголовком до якого могли б стати слова поетеси та вчительки Ольги Довгоп'ят «*Як мені хотілося словами осені пейзажі змалювати!*». Використайте речення з однорідними членами.

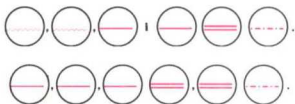
 Чи згодні ви зі словами поета Олекси Довгого «*Уся краса світу в його розмаїтості, багатогранності, неповторності*? Відповідь розпочніть так: *Я згоден (не згоден), тому що...*

Уживайте речення з однорідними членами.

22. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки. Однорідні члени речення підкресліть.

1. Н..си до людей всі думки почут..я і слова. І серце твоє не згорить не замовкне не згасне (*М. Рильський*). 2. Душа і трудит..ся і мріє (*М. Сингаївський*). 3. Добра любові честі шани ще квітнуть квіти і не в'януть (*І. Коваленко*). 4. Любов і віра а не каламуть хай осіняють нашу путь (*В. Чуйко*). 5. Щастя — це тр..кутник а в нім три боки віра надія любов (*Б.-І. Антонич*). 6. На нашій з..млі родиться щедро правда добро мудрість розум честь і відвага (*Є. Гуцало*). 7. І як звучать улюблені слова Д..ржава Тризуб Булава! (*Яр Славутич*).

◆ Складіть і запишіть речення, які відповідали б таким схемам:

23. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте звертання. Яка роль звертання у мовленні?

1. Пані, це вересня пізні дні. Пані, невдовзі жовтень (*Є. Маланюк*). 2. Роки собі плывуть, а ви все красивіші, матусенько моя (*Н. Кир'ян*). 3. Доземно, брате, кланяюсь тобі! (*Є. Гуцало*). 4. Ти впізнав мене, лісе! (*Я. Камінецький*). 5. Косолочку! Дозривай, зерно туго наливай (*Т. Коломієць*). 6. У радості, у горі йду, криниченько, до тебе! (*П. Перебийніс*). 7. Так шуміть же, гаї неозорі (*В. Сосюра*).

◆ Визначте звертання непоширені та поширені.

◆ Які зі звертань є риторичними? Свою думку доведіть. Значення терміна *риторичні звертання* з'ясуйте за поданим у кінці підручника словничком термінів.

◆ Поясніть розділові знаки в реченнях, ускладнених звертаннями.

24. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Розцвітай же слово і в родині і у школі! Пречудесно пречудово розцвітай же слово! (*П. Тичина*). 2. Я без тебе мово без зерна полова соняшник без сонця без птахів діброва (*Ю. Рибчинський*). 3. Розвивайся й далі мово наша рідна (*О. Підсуха*). 5. В комп'ютер не закласти доброти. Це все набуток древній твій людино! (*Л. Забашта*).

◆ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

◆ Визначте звертання непоширені й поширені.

◆ Визначте й підкресліть у словах вивчені орфограми. Який розділ науки про мову вивчає правопис слів?

Які звертання ви вживаєте у спілкуванні зі знайомою людиною? Із незнайомою?

25. Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі кличного відмінка. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Дай (Бог) воювати, щоб шабель не виймати. 2. Терпи (козак) горе, то перепливеш море (*Народна творчість*). 3. Що з тобою любий (хлопець)? (*І. Драч*). 4. Шануй (юнак) батьківські шляхи (*Б. Олійник*). 5. Як прийшла Покрова, сиди (чумак) вдома (*Народна творчість*). 6. Не зупиняйся (друг) в хуртовині (*П. Воронько*). 7. (Мисливець) юний уже пора на лови (*Є. Гуцало*). 8. Не тобі (вовк) кози пасти (*Народна творчість*).

◆ У яких словах при творенні їхніх форм відбулося чергування звуків? Назвіть ці звуки. Який розділ науки про мову вивчає звуки мови та мовлення?

◆ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Поясніть уживання розділових знаків.

◆ Складіть і запишіть речення, які відповідали б таким схемам:

○ЗВ | _____ .
_____, ○ЗВ .
○ЗВ , _____ .
_____, ○ЗВ , _____ ?

Складіть за змістом фотографії 3–4 речення зі звертаннями.

26. Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу. Перебудуйте речення так, щоб підмети стали звертаннями. Утворені речення запишіть.

ЗРАЗОК ► Цвітуть петрові батоги (*А. Подолінний*). — Цвітить, петрові батоги!

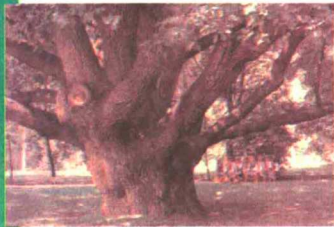
1. Усміхались **чорнобривці** карими очима (*Б. Олійник*). 2. Осінь запалила смолоскипи хризантем (*С. Мудрик*). 3. Вітер із листя у парку виклав рожеву мозаїку (*О. Дяк*). 4. Вітер повіяв. Листя злетіло, як **пташенята** дрібні (*А. Подолінний*).

◆ До якого виду за метою висловлювання належать записані вами речення?

◆ Виділені слова розберіть за будовою. Який розділ науки про мову вивчає будову слів?

◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Який розділ науки про мову вивчає лексичне значення слів та особливості їхнього вживання?

27. Прочитайте поезію. Визначте в тексті звертання та вставні слова.

ЗАПОРІЖЖЯ.
Знаменитий дуб на острові Хортиця

Дуб на Хортиці

Могутній дуб. Він півтисячоліття
Стоїть на Хортиці! Роняє жолуді.
Він простяга могутні руки-віття,
Купає їх у дощовій воді.

Наш дубе, дубе! Хто тобі дав сили
Устояти проти вітрів і злив?

Мабуть, земля, яка тебе ростила?
Мабуть, народ, який тебе садив?

Таким от дух свого народу бачу:
Не сточить його шашіль і черва.
Як дуб оцей, міцну він має вдачу,
Вона віки неглінна і жива.

Любов Забашта.

- ◆ Визначте тему й головну думку вірша.

Чому саме з хортицьким дубом порівнюють незламність народного духу? Відповідь побудуйте у формі роздуму. Вживайте вставні слова *мабуть, певно, очевидно, отже, без сумніву*.

28. Прочитайте речення. Визначте вставні слова. Чому такі слова називають вставними?

1. Людина, може, й не безсмертна, але безмежна (П. Загребельний).
2. Будь ласка, будь сильним і мужнім (О. Слоньовська).
3. Добро і зло. На їх межі не раз здригався світ, звичайно (В. Черепков).
4. І у борні я, власне, переміг (М. Зеров).
5. Без сумніву, доля мови невіддільна від долі народу (В. Радчук).
6. Майбутнє, зрештою, залежатиме від рівня духовності людини (Олесь Гончар).

◆ Визначте значення кожного вставного слова. Звертєся з таблицею, поданою на наступній сторінці.

◆ Яка роль вставних слів у мовленні? Чи є ці слова членами речення?

 Хортицький дуб, Дніпрогес — це символи Запоріжжя. Що є символом вашого рідного міста або села? Які символічні рослини або споруди ви знаєте? Підготуйте розповідь про них. Уживайте речення зі вставними словами.

ЗАПОРІЖЖЯ.
Дніпрогес

ВСТАВНІ СЛОВА (СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ) МОЖУТЬ ВИРАЖАТИ АБО ВКАЗУВАТИ НА:

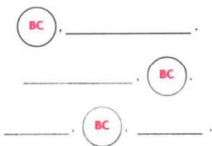
ДОСТОВІРНІСТЬ ПОВІДОМЛЕННЯ, УПЕВНЕНІСТЬ	<i>звичайно, дійсно, безперечно, без сумніву, безумовно, певна річ</i>
НЕВПЕВНЕНІСТЬ, МОЖЛИВІСТЬ, ЙМОВІРНІСТЬ	<i>може, певно (е), можливо, здається, очевидно</i>
ДЖЕРЕЛО ПОВІДОМЛЕННЯ	<i>по-моєму, кажуть, на думку..., за свідченням..., як відомо, як відзначено...</i>
ЕМОЦІЙНУ ОЦІНКУ ПОВІДОМЛЮВАНОГО	<i>на щастя, на жаль, на диво, на сором, на лихо, дивна річ, як на гріх</i>
ЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ, ВИДІЛЕННЯ ОСНОВНОГО В ПОВІДОМЛЕННІ	<i>по-перше, по-друге, отже, зрештою, нарешті, до речі, виявляється, навпаки, проте, однак</i>
УВІЧЛИВІСТЬ	<i>будь ласка, вибачте, прошу вас, дозвольте</i>
ПРИВЕРНЕННЯ УВАГИ	<i>уявіть собі, зрозумійте, зверніть увагу, вірите, власне, між нами кажучи</i>

29. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Може десь здалеку землетруси нам наслали вітру і дощів? (М. Нагнибіда). 2. Заблудилися напевно в цьому лісі ми з тобою (О. Слоновська). 3. Мабуть справді іноді й природі треба всеочисної грози? (І. Гнатюк). 4. Чого б здавалося журитись, коли правда на твоєму боці? (М. Стельмах). 5. Бува тікаєш сам від себе (М. Ільницький).

◆ Визначте значення кожного зі вставних слів.

 Роздивіться фотографії, уміщені на сторінках 28, 29. Складіть за ними і запишіть речення, що відповідали б таким схемам:

ЧЕРКАСИ.
Пам'ятник,
присвячений
90-річчю водоканалу

Деякі слова можуть виконувати роль і вставних слів, і членів речення. У таких випадках треба бути особливо уважним щодо вживання розділових знаків.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Все навколо казкою
здається
(Б. Остапенко).

Та ніч була на диво
схожа (Г. Коваль).

Здається, це було зі мною вчора
(В. Сосюра).

На диво, коло цього питання він
найдовше морочився
(Б. Грінченко).

ПІДКАЗКА

Вставні слова не є членами речення. Якщо ж слово за змістом пов'язане з іншим словом у реченні й до нього можна поставити питання, воно є членом речення, отже не є вставним.

30. Прочитайте речення, визначте вставні слова. Перепишіть тільки речення зі вставними словами. Розставте в них пропущені розділові знаки.

1. Може зламатися тіло, але ніколи — дух (О. Стефанович).
2. Може прийде звістка радісна мені (А. Малишко). 3. Буває словом обізвешся і клопоту потім не оберешся (П. Усенко). 4. Таке буває на землі з людиною нечасто (П. Перебийніс). 5. Кажуть люди, що судьба така мені (А. Малишко). 6. Кажуть пізнаються у житті люди за дрібницями і вчинками (Д. Луценко).

◆ Поясніть, як ви розрізняєте вставні слова та однозвучні з ними члени речення.

31. Перепишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Україно під небом твоїм калинові плывуть острови (А. Демиденко). 2. Не любити цю землю їй-Богу не можна (М. Луків). 3. Мій друже я красу люблю! (М. Вороний) 4. Краса можливо нас таки врятує (М. Руденко). 5. Душе моя чого бажаєш ти? (Д. Павличко). 6. Уважно прошу слухайте мене (Г. Чубач). 7. Будь ласка не дивуйтесь тому диву (Л. Куліш-Зіньків). 8. Куди ж ми люди добрі ідемо? (А. Михайлевський). 9. Справді сонця тут немає (В. Самійленко). 10. Ліс був осінній отже прозорий (Ю. Яновський).

◆ Напишіть, уживаючи звертання та вставні слова, лист до одного з адресатів: близького родича; найкращого друга; відомого журналіста або письменника; улюбленого співака або кіноактора.

Складання діалогів

32. Складіть і розіграйте діалог, що міг би відбутися між самотньою бабусяю та її сусідкою-семикласницею, яка прийшла дізнатися, якої допомоги потребує старенька. У репліках уживайте подані в рамці звертання та вставні слова. Не забувайте про етикетні формули (слова ввічливості).

Звертання: Ольго Петрівно, бабуся, шановна сусідко...; Оленко, дитинко, сусідонько...

Вставні слова (сполучення слів): може, звичайно, мабуть, на мою думку, безумовно, очевидно, по-перше, по-друге...

Етикетні формули: будь ласка, прошу, дякую, вибачте, перепрошую...

33. Складіть і розіграйте діалог між відомим спортсменом, котрий приїхав до школи, яку він закінчив десять років тому, та семикласником. Мета гостя — дізнатися, чи працюють ще вчителі, які його навчали, як ведеться сучасним учням. У репліках уживайте подані в рамці або самостійно дібрані звертання та вставні слова. Не забувайте про етикетні формули.

Звертання: хлопчику, любий школярику, друже, парубче, пане, добродію...

Вставні слова (сполучення слів): здається, між іншим, кажуть, коротко кажучи, на жаль, певно, відома річ, немає сумніву...

34. Складіть і розіграйте діалог, що міг би відбутись у шкільному коридорі між семикласницею та першокласником, який «загубився» і не може знайти свій клас. Мета малюка — знайти вчительку та однокласників. Мета семикласниці — заспокоїти схвильованого та зляканого хлопчика, розповісти, як знайти «своїх». У репліках уживайте звертання та вставні слова.

35. Прочитайте речення, визначте в кожному головні члени речення. Які з речень прості, які — складні? Як ви це визначили? Звертєся з таблицею.

1. Легко, тихо, аж несміло листям липа шелестіла. Два лелеки пролітали і на липі спочивали. Як лелеки полетіли, липа вслід їм шелестіла (Г. Чубач). 2. Ви чули, як шумлять бори у вересневі вечори? (А. Малишко). 3. Захопило літо вересень в полон (І. Драч). 5. Промайнуло літо, осінь наступила, пожовтіле листя на траву струсила (Ю. Броницький). 6. А я дивлюся крізь фіранку на цю осіньню благодать (Г. Чубач). 7. В осінньому лісі пахне грибами (М. Луків).

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА БУДОВОЮ

ПРОСТІ

Мають одну граматичну основу

Осінь пахне калиновим гіллям.

Г. Алексєєва.

СКЛАДНІ

Мають дві або більше граматичних основ

Калина росте над водою,

і небо над нею сія.

В. Сосюра.

Складне речення має дві або більше частин, які за своєю будовою є простими реченнями.

Прості речення у складному можуть бути незалежними одне від одного за змістом або включати головну частину і залежну (кілька залежних).

Від головної частини до залежної можна поставити питання.

36. Перепишіть. Визначте і підкресліть у реченнях граматичні основи.

I. 1. Великі хмари холодом нагусли, червоне листя падає в гаю (Л. Костенко). 2. Там, де ще недавно жнивували, рання осінь ходить по стерні (М. Луків). 3. Чи, може, я змалку привик, що осінь туманами плаче? (Д. Фальківський). 4. Цокають ходики, радіо грає, ще одна осінь повільно минає (М. Луків).

II. 1. Збереглася наша мова, не погас козацький дух (А. Камінчук). 2. Горить мені вікно у рідній стороні, щоб я не заблукав між вікнами чужими (А. Кичинський). 3. Материнське серце спокою не знає, а любов ніколи в ньому не згасає (В. Білас). 4. Честь людини полягає в тому, щоб у задоволенні своїх потреб вона залежала тільки від свого працелюбства, своєї поведінки і свого розуму (Г. Гегель).

◆ Які з простих речень, що входять до складного, є незалежними, які — залежать одне від одного? Як ви це визначили?

37. Роздивіться таблицю. Перепишіть подані після неї речення, розставте пропущені розділові знаки. Підкресліть у реченнях граматичні основи.

КОМУ МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ СТАВИМО:

якщо частини складного речення поєднані без сполучників

, .

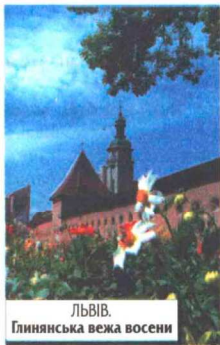
якщо частини складного речення поєднані сполучниками *і, та, а, але, проте, однак, що, щоб, бо, як, тому що ...* або сполучними словами *коли, який, хто, де ...*

, та .

1. Я дивлюсь як небо вкрили хмари захопили всесвіт хмар отари (О. Чайковська). 2. Хризантема тайну знає і під осінь зацвітає щоб її красою ми милувались до зими (А. Костецький). 3. Я упав я втопився у хвилях ниви. Високо в небі стояло колосся плавали угорі рибинками птахи пропливали наді мною човнами хмарки (В. Голобородько).

- ◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте ці значення.
- ◆ Зробіть синтаксичний розбір останнього речення (усно).
- ◆ Складіть речення відповідно до схем. Запишіть їх.

, але . , щоб ! , .

Львів.
Глинянська вежа восени

- ◆ Розкажіть про зображене на фотографії, уживаючи складні речення.

38. Прочитайте речення мовчки, визначте в них пряму мову та слова автора. Прочитайте речення вголос, правильно їх інтонуючи.

1. Стою і думаю: «Навіщо втрачає літні чари сад?» (Д. Луценко). 2. «От уже й осінь», — сказав Богдан (М. Стельмах). 3. Ластівки щебетливі на подвір'ї літають, заглядають у вікна, стукотять у шибки. Мати каже: «Це гості скоро будуть у хаті». А бабуся сміється: «В гості осінь іде!» (А. Камінчук). 4. «Цей метелик не твій, ти про нього не мрій!» — каже літо до осені (О. Довгоп'ят). 5. Заходить сонце за ясний поріг, а

я молю: «Побудь іще хвилинку!» (В. Бровченко). 6. Осінь сказала: «Хіба це жорстоко? Я пропоную вам тишу і спокій» (Л. Скурда).

Подумайте, чому речення з прямою мовою не можуть бути простими.

◆ Поясніть розділові знаки в реченнях із прямою мовою. Звертайтеся з таблицею.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В РЕЧЕННЯХ ІЗ ПРЯМОЮ МОВОЮ

Слова автора: «Пряма мова! (?)»

Са: «ПМ! (?)»

Я крикнув журавлю: «Візьми мою журу!»

Л. Горlach.

Я запитала: «Де тепло?»

Г. Чубач.

Слова автора: «Пряма мова».

Са: «ПМ».

Віти листю шелестять: «Раді сонце ми вітатъ».

М. Демидов.

«Пряма мова! (?)» — слова автора.

«ПМ! (?)» — са.

«Дай мені квітку з поля!» — я попросила в землі.

М. Чумарна.

«Хто ти?» — пита вербова гілка.

М. Процик.

«Пряма мова», — слова автора.

«ПМ», — са.

«Іди і повертай, будь ласка», — шуміла мені трава.

В. Підпалій.

39. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте в кожному з речень пряму мову та слова автора.

I. 1. Я привітаюсь Добрий ранок (Г. Чубач). 2. Сідай біля мене синку каже батько (П. Куліш). 3. Улас кивнув головою і тихо сказав Згоден (Григорій Тютюнник). 4. Яринко Це ти весело гукнула жінка (М. Стельмах). 5. Від мами любої в дитинстві почув я вперше ці слова Реве та стогне Дніпр широкий сердитий вітер завива (за В. Шкодою). 4. Стоїть гора висока раптом заспівала мама (Зірка Мензатюк).

II. 1. З трибуни присягалася Лисиця Нехай з курей ніхто більш не боїться (П. Красюк). 2. Двічі в одну ріку не увійдеш проплямкав Крoкодил своїй жертві. 3. Одні кидаються вліво, інші — вправо А я люблю середину сказав Черв'як і визирнув з яблука (Ю. Береза).

4. З'їдять його й моя погасне зірка за Бублика переживала Дірка (С. Коваль).

◆ Визначте вжиті в реченнях фразеологізми, розкрийте їхні значення.

Пригадайте анекдот зі шкільного життя. Запишіть його, використовуючи речення з прямою мовою.

40. Прочитайте текст за особами. Чи згодні ви з думкою, що діалог є різновидом прямої мови? Поясніть.

Ішов Василь понад гамірливою дорогою. Ішов сумний, бо іспити в університет не витримав. А так мріялося стати студентом!

Раптом почув Василь сичання. Дивиться — а посеред шосе Вуж крутиться. Прилип животом до розтопленого асфальту й не може одірватися. Говорить Вуж людським голосом:

— Василечку, поможи, бо на цій клятій трасі мене машини розчавлять!

Схопив хлопець лозину, вуж на неї накрутився. Василь смикнув і скинув вужа за бар'єр у кювет. Сказав Вуж, що з вдячності за порятунок виконає три Василевих бажання.

— Хочу мати диплом про вищу освіту! — каже хлопець.

Поліз Василь у кишеню, а там — документ.

— Хочу бути вродливим, як фотомодель! — просить Василь.

Витяг дзеркальце, глянув, аж звідти красень дивиться. Це ж його й рідна мати не впізнає! Відчуває Василь: не до ладу виходить. Який з нього фахівець, як він нічого не знає? Яка з нього фотомодель та й навіщо йому це?

— Чи ж можна, — питає, — Вужуку, відмінити мої обидва бажання?

— Гаразд, уже відминив, — просичав Вуж.

— Зроби, щоб я став розумний! — попросив Василь.

— Е, голубчику! — Вуж йому. — Вже три бажання я тобі виконав. Та ти не журися. Дурень, який зрозумів, що він дурень, уже не дурень. Вистачить у тебе розуму, щоб самим собою бути, гордість мати і за чужий рахунок не жити. Бувай здоров! — та й поповз собі.

За В. Литвиненком.

◆ Пригадайте народні казки, персонажем яких є Змій або Змія. Якими рисами наділив народ цих істот? Чому?

Якби вам довелося зустріти чарівного Змія (Золоту Рибку, Юрзу-Мурзу), які були б ваші три прохання? Які прохання висловили б, на вашу думку, ваші товариші? Однокласники? Учителі? Батьки?

41. Перепишіть діалог, поділяючи його на репліки й розставляючи розділові знаки. Щодо вживання розділових знаків звертєся з таблицею «Розділові знаки при діалозі», що вміщена на сторінці 36.

Бабуся мені кажуть Їдеш уже онучку скоро Їду кажу я. Знову до Києва питають бабуся. До Києва відповідаю я. Замислились моя бабуся

а потім кажуть А я ж у Києві так і не була. Усе життя збиралася та так і не збиралася. Поїдемо бабусю І мені буде веселіше. А назад як я без тебе питають бабуся. Посаджу вас на поїзд попрошу кондуктора попередити де вам виходити. Тато виїдуть на станцію й заберуть вас.

За Остапом Вишнею.

◆ Складіть і розіграйте діалог між семикласницею та її бабусею, яка хоче подарувати дівчині свою улюблену вишивану сорочку.

Перші чотири репліки діалогу складіть і запишіть відповідно до поданих у таблиці схем.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ДІАЛОЗІ

Слова автора:

— Репліка діалогу.(!?)

Са:

— Рд.(!?)

— Репліка діалогу, — слова автора.

— Рд, — са.

— Репліка діалогу? — слова автора.

— Рд? — са.

— Репліка діалогу! — слова автора.

— Рд! — са.

Миколка телефонує товаришеві:

— *Сергію, виходь гуляти.*

— *Мене мама не пускає, — відказує той.*

— *Чому це? — дивується Миколка.*

— *Учителька поскаржилася. Вона запитала, хто найвірніший чотириногий друг, а я сказав, що ліжко! — відповідає Сергійко.*

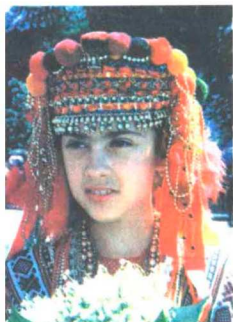

Роздивіться фотографію. Складіть діалог, який міг би відбутися між мешканцями цього подвір'я та гостями міста.

КИЇВ.

— Івасику-телесику,
приплинь до столиці!

◆ Як ви вважаєте, чи гарно вдягнена дівчинка, зображена на фотографії? Свою оцінку обґрунтуйте.

👍 Які етикетні формули (слова ввічливості) найчастіше вживають у спілкуванні ваші однокласники? Члени вашої родини? Сусіди? Перехожі на вулиці? Поясніть, чому.

📝 Чи знаєте ви правила комп'ютерного спілкування? Запишіть кілька з них.

42. Що в усному мовленні поширеніше — монолог чи діалог? А в писемному? Чим це пояснити?

🐦 Яка форма спілкування (діалог чи монолог) для вас легша? Поясніть, чому.

◆ Розкрийте зміст вислову поетеси Світлани Йовенко «Понад усе ціную діалог: рух думки й вуст».

§ 2. ЧАСТИНИ МОВИ

43. Подані словосполучення запишіть у такій послідовності:

- іменник + прикметник;
- іменник + іменник;
- дієслово + прислівник.

Осінні хмари; плывуть високо; небо осені; пустотливий вітер; налетів несподівано; злякано затремтіли; холодні промені; сумне сонечко.

◆ Із двома-трьома словосполученнями складіть речення (усно).

◆ Який розділ науки про мову вивчає словосполучення й речення? Який розділ вивчає частини мови?

🍷 Доберіть назву до фотографії, на якій зображено один із київських мікрорайонів, мешканці якого пам'ятають про своє сільське коріння. Назву побудуйте за такою формулою: прикметник + іменник + іменник з прийменником.

Слово вивчають різні розділи науки про мову. Якщо лексикологія досліджує лексичне значення, походження й уживання слів, словотвір — способи їхнього творення, орфографія — правила написання слів, синтаксис вивчає слова як будівельний матеріал для словосполучень і речень, то слова як частини мови вивчає розділ науки про мову — морфологія.

КИЇВ.

...

ЧАСТИНИ МОВИ

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ

ІМЕННИК (хто? що?)

*дівчинка,
словник*

ПРИКМЕТНИК (який? чий?)

*розумний,
сестрин*

ЗАЙМЕННИК

*я, себе, твій, цей,
весь, який, що,
дехто, ніякий*

ЧИСЛІВНИК (скільки? котрій?)

*сім,
десятий*

ДІЄСЛОВО (що робить? що робив? що робитиме?)

*учиться, малював,
співатиме*

ПРИСЛІВНИК (де? куди? коли? чому? як?)

*отам, уперед, удень,
спересердя, чесно*

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

ПРИЙМЕННИК

*на, в, до,
перед, через*

СПОЛУЧНИК

*і (ї), та, або,
щоб, що, мов*

ЧАСТКА

*не, ні, хай,
же, б, невже*

ВИГУК

*агов, ай,
добри вечір*

44. Прочитайте. Визначте самостійні та службові частини мови. Поясніть відмінність між ними.

Знову осінь, знов у дальній вирій
Птаство з України відліта,
У високих піднебеснім вирі
Піднебесну путь свою верста.
Полетіла пісня солов'їна,
Десть вона у небесах пливе.
Як же солов'їна Україна
Без тієї пісні проживе?
Полетіла пісня журавлина,
Журавлино-українний спів.
Як же журавлиній Україні
Зиму зимувать без журавлів?
Осеніє у душі, смеркає.
Вітер смеркнув, смеркнув пізній сад...
Мов душа у вирій відлітає —
І не повертається назад.

Євген Гуцало.

- ◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте ці значення.
- ◆ Визначте лексичні та граматичні значення виділених слів.
- ◆ Доберіть до поезії кілька заголовків. Що відбиває кожен із них — тему вірша чи його головну думку? Якими частинами мови виражений кожен заголовок?

Поясніть, яким настроєм перейнята поезія. Що спричинило такий настрій? Чи збігається настрій автора поезії з вашим? Чому?

45. Перепишіть, у кожному з речень підкресліть усі члени речення. Визначте, якою частиною мови виражений кожен член речення. Звіртеся з таблицею.

ІВАНО-ФРАНКІВЩИНА.
Гора Говерла

1. І пісню кожної пташини напам'ять вивчила луна (*Л. Талалай*).
2. Свята душа Марусі Чураївни крізь пісню чебрецями пророста (*В. Беля*).
3. Бринить і проміниться лагідна синь, і світиться Світязь на цілу Волинь (*М. Луків*). 4. Трави найвищі у світі на схилах Говерли (*О. Дяк*). 5. Дев'яносто відсотків інформації про навколишній світ доносять очі (*А. Мороз*).

- ◆ Який розділ науки про мову вивчає члени речення? Який — частини мови?
- ◆ Виділені слова розберіть як частини мови (*усно*).

◆ Визначте у словах орфограму «велика літера». Обґрунтуйте написання цих слів.

46. Прочитайте. Визначте в реченнях тексту кілька самостійних і кілька службових частин мови. Поясніть відмінність між ними.

Споконвіку люди не були байдужі до назв своїх поселень. Найчастіше міста, селища, села іменували за їхньою прикметною ознакою. Деякі міста названі за належністю комусь. Тому серед назв міст є чимало іменників прикметникового походження: Миколаїв, Васильків, Харків.

Виявляється, серед назв міст дуже мало числових. Найвиразнішою з-поміж назв, пов'язаних із числом, є П'ятихатки. Походження такого наймення пояснюють тим, що колись давно в цій місцевості оселилося п'ятеро людей або спочатку тут стояло лише п'ять будинків.

Походження більшості назв пояснюють давні легенди й перекази. А з чим або з ким пов'язують походження назви вашого міста чи села?

З журналу.

- ◆ На висловлене наприкінці тексту запитання дайте відповідь трічі:
  - уживаючи якнайбільше іменників;
  - уживаючи якнайбільше прикметників;
  - уживаючи займенники і числівники.
- ◆ Зробіть висновок про роль кожної з цих частин мови у мовленні. Чи потрібно надуживати кожною з них? Чому?

 47. Поставивши слова (якщо це самостійні частини мови) в потрібній граматичній формі та скориставшись службовими частинами мови, складіть і запишіть речення.

1. Геніальний, три, скрипаль, сидіти, стебло, одне, на. 2. Вага, стебло, зламатися, розлетітися, джміль, та, від, і. 3. Літак, джміль, гудіти, собі. 4. Джміль, вони, гудіти, собі, спросоння, до, і.

48. Складіть і запишіть висловлювання (4–6 речень) про рідне місто або село.

ХАРКІВ.
Університетська гірка. Початок ХХ ст.

- ◆ Зробіть підрахунок: яка частина мови виявилася найуживанішою у вашому висловлюванні?
- ◆ Визначте у вашому висловлюванні службові частини мови. Поміркуйте: чи можна побудувати висловлювання без них? Чому?

§ 3. ВИВЧЕНІ ГРУПИ ОРФОГРАМ

49. Прочитайте слова, дотримуючи норм української вимови. Які труднощі можуть виникнути щодо написання кожного з них?

Пречудовий, приміський, піввікна, пів-Полтави, пів'ягоди, розповідь, безкінечний, список, ВНЗ, НЛЮ, драмгурток, змиритися, синьо-жовтий, кип'яток, кишенья, не здивуватися, незлічінний, непримиренний, київський, малесенький.

◆ Поясніть значення терміна *орфограма*. Що вивчають такі розділи науки про мову, як орфографія та орфоепія?

◆ У кожному слові визначте орфограми, при потребі звернувшись до поданого на ф́орзаці підручника переліку орфограм. Які з орфограм буквені, які — небуквені? Звіртеся з поданою після вправи таблицею.

Орфограми БУКВЕНІ:

вибір написання слова (певної букви)
з низки можливих варіантів
за умови однакової вимови

Наприклад: *черговий* —
орфограма: букви *е-и*,
що позначають ненаголошені
голосні в коренях слів;
боротьба —
орфограма: букви, що позначають
звуки, які уподібнюються;
спитати —
орфограма: букви *з-с*
у префіксах *з(-)*

Орфограми НЕБУКВЕНІ:

написання слів разом, окремо,
через дефіс, апостроф, перенос слів,
скорочення слів

Наприклад: *нехтувати* —
орфограма: не з дієсловами;
сузір'я —
орфограма: апостроф;
водограй, синьо-жовтий,
пів-України —
орфограма: написання
складних слів разом, через дефіс;
кг, год. —
орфограма: скорочення слів

50. Подані слова запишіть відповідно в чотири колонки.

СЛОВА З ОРФОГРАМОЮ:			
у префіксі	у корені	у суфіксі	у закінченні

Український, пісню, книжечка, пшениця, милуватися, пречудово, дивувати, вітру, плащем, теплота, передати, запорозький, сказати, зміряти, тривога, Анатолійович, Андріївна, гарячою, вдачею, приєднатися, захистити.

◆ Буквені чи небуквені ці орфограми? Звертеся з таблицею, поданою на сторінці 41.

51. У кожному з поданих слів визначте орфограму. Обґрунтуйте написання слів. Запишіть тільки слова з небуквеними орфограмами.

Шипшина, блідо-рожевий, щілина, пів'яблука, білосніжний, сніжно-білий, Валер'ян, польський, книгозбірня, В'ячеслав, літопис, кішка, незграбний, деревце, калинонька, кущичок, невисокий, багато, хазяїн, сім'я, зорепад, Мар'яна, учительчин, здоровенний.

 52. ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ! У кожному слові визначте орфограму. Доберіть і запишіть по 2–3 слова з тими ж орфограмами. Орфограми підкресліть.

ЗРАЗОК ▶ Осинь — день, мідь...

Колосся, біло-жовтий, патріот, волелюбний, причарувати, динозавр, жалюзі, столичний, оксамитовий, ясно-синій, п'ятий, сімдесяти, будь-хто, ні до кого.

◆ Назвіть орфограми буквені та небуквені.

53. ПОПРАЦЬОЙТЕ В ГРУПАХ! Перепишіть, уставте пропущені літери. Позначте місце наголосу, при потребі звернувшись до словника. Запам'ятайте вимову слів. У кожному слові визначте орфограму.

В..мова, в..разний, пр..дмет, в..падок, д..фіс, понят..я, од..надцять, прият..ль, ч..рговий, к..лометр, навчан..я, в..дання, зібран..я, подолан..я, пом'якшен..я, заслан..я, завдан..я.

ПІДКАЗКА ▶ Іменники на *-ання* здебільшого мають наголос на тому самому складі, що й дієслова, від яких вони утворені: читати — читання; запитати — запитання.

 54. Перепишіть, уставте пропущені літери.

1. Материн..ке серце щастя пр..верта (М. Гірник). 2. Пр..чиста рідна мова з непам'ятних гл..бин! (Б. Стельмах). 3. Ти власним пр..звищем Ві..чизні, мов кров'ю, маєш пр..сягати (П. Перебийніс).

4. Запоро..ька Січ — військово-політична організац..я українс..кого коза..тва (з енциклопедії). 5. У спомини топол..ю в..сокою з-за обрію пр..ходить рідна пісня (П. *Перебийніс*). 6. Ще дідусь мій пр..мостив кóлесо на хаті, і л..леки з тих часів стали пр..літати (В. *Паронова*). 7. І кож..н слухати радий ту казку дідову пр..дивну (Л. *Забашта*).

◆ Визначте орфограми у словах із пропущеними літерами. Поясніть їх написання відповідними орфографічними правилами.

◆ У першому реченні підкресліть усі члени речення. Визначте, якими частинами мови вони виражені.

Поміркуйте, від чого насамперед залежить грамотність людини. Обговоріть це у класі.

Зв'язне мовлення

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ПРО ТИПИ І СТИЛІ МОВЛЕННЯ

55. Роздивіться схему. Визначте, до якого типу мовлення належить кожне з поданих після неї висловлювань.

І. Запишалася якось дівчина Арахна своїм умінням ткати й викликала на змагання саму богиню ремесел Афіну.

Арахна зобразила на своїй тканині вінок із гілля й квітів. Афінна ж виткала постаті богів. Перемогу присудили богині.

Марнослава Арахна не стерпіла ганьби. Вона зсукала мотузку й позбавила себе життя.

Та Афінна врятувала дівчину від смерті. Вона окропила ткалю соком чарівного зілля. Після цього Арахна обернулася на павука. З того часу й висить павук Арахна у своїй павутині й тче її, як ткала дівчина за життя.

Давньогрецька легенда.

II. Павук мав довгі, гнуті, як дужкі, ноги, велике кругле черевце і маленьку голівку. Тулуб павука був волохатий і сірий. Волохань мав восьмеро очей, і всі вони зорили в різні боки.

За Григором Тютюнником.

III. Люди не люблять павуків. Одні їх бояться, інші ними гидують. Тому павуків часто знищують.

Проте павуки потребують особливої уваги, опіки й захисту. Чому? Та тому, що вони знищують шкідливих комах більше, ніж усі на землі тварини, разом узяті. Причому таких небезпечних, як бавовникова тля чи малярійний комар.

Ось чому не треба павуків губити. Не треба псувати їхню павутину.

З етнографічного довідника.

◆ Розкажіть, як практично розрізнити висловлювання різних типів мовлення.

56. Поясніть, як розрізнити опис предмета або тварини та його оцінку.

ПІДКАЗКА ➤ Описати можна предмет, який існує, існував або може існувати в майбутньому. Описати мовець може те, що він бачить, чує, відчуває на дотик і подібне. Оцінка предмета стосується **думки мовця** про те, що він бачить, чує тощо.

ПОРІВНЯЙТЕ:

ОПИС

*Павук — комаха (яка?)
невелика, шестинога, з
волохатим тулубом.*

ОЦІНКА

*Павук — комаха (яка?)
симпатична, навіть по-своєму
гарна.*

- ◆ Розкрийте значення фразеологізму *обплести павутиною*.
- ◆ Складіть два речення зі словом *павутина*, уживаючи його у прямому і переносному значеннях.

ТЕРНОПІЛЬ.
Павутина вечірніх вогнів

е Що означає вислів *всесвітня інформаційна павутина*? Розкрийте переносне значення словосполучення. Чи доводилося вам працювати з Інтернетом? Чи працюють із ним ваші батьки? Знайомі? Друзі? Складіть висловлювання «*Моє ставлення до Інтернету*».

57. Роздивіться таблицю. Прочитайте подані після неї висловлювання, визначте стиль кожного. Обґрунтуйте свою думку.

СТИЛІ МОВЛЕННЯ

НАЗВА СТИЛЮ	ДЕ ВИКОРИСТОВУЮТЬ ВИСЛОВЛЮВАННЯ	ОСНОВНІ ВИДИ (ЖАНРИ)
РОЗМОВНИЙ	У колі близьких людей, за неофіційних обставин	Розмова на побутову тему, лист до близької людини
НАУКОВИЙ	У науці, освіті, техніці	Лекція, монографія, наукова стаття, підручник
ХУДОЖНИЙ	У художній літературі, в усній народній творчості	Вірш, поема, оповідання, повість, роман, п'єса, казка
ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ	У суспільному житті	Промова, звернення, виступ на мітингу, газетна чи журнальна стаття про життя суспільства
ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ	У стосунках між державами (дипломатії), юриспруденції (судочинстві), у службових стосунках, ділових паперах	Закон, постанова, наказ, статут, заява, розписка, протокол, план роботи, оголошення, угода
ЦЕРКОВНИЙ (КОНФЕСІЙНИЙ)	У церкві, релігійній громаді	Молитва, проповідь, богослужбові книги

І. У Чарівному лісі мешкали перелітки, крихітні ельфи. Перелітками їх називали, бо вони перелітали з дерева на дерево, з квітки на квітку. Колись давно вони принесли сюди кожен по насінинці. Скільки дерев у лісі — стільки й переліток. Учені нарахували там 11 595 буків, дубів і грабів. А птахи та вітер подбали про насіння трав і кущів.

Перелітки показувалися на очі тільки тим, хто, на їхню думку, цього заслуговував: людям щирим, мрійливим, доброзичливим. Перелітки не були маленькими, як гноми. Щоб виростити дерево, треба бути не лише мудрим, а й дужим.

Перелітки мали дивовижно вродливі обличчя, які випромінювали світло. Та краса нагадувала, якою могла б стати людина, якби на світі не існувало зла й ненависті.

Ніхто не смів зірвати у тому лісі навіть листочка. Дерева тут ніколи не всихали і не вмирили, бо перелітки дбали про кожне, як господар про дім, збудований його руками.

За Г. Пагутяк.

II. Зелені насадження значно впливають на зменшення в повітрі концентрації шкідливих газів і пилу. Особливо ефективно справляються з цим завданням хвойно-листяні ліси. На листяній поверхні осідає до 70 % пилу з атмосферного повітря. Підраховано, що один гектар тополь упродовж вегетаційного періоду затримує близько 340 кг пилу. Зелені насадження відфільтровують із повітря навіть радіоактивні елементи.

З підручника.

III. З метою охорони та збереження рідкісних видів рослин рекомендуємо:

1) забезпечити зберігання рідкісних видів рослин та рослин, що зникають, в умовах заповідників і заказників;

2) створити умови для недоторканності, збереження і поновлення чисельності популяцій видів, що зникають, у природних місцях їхнього розповсюдження;

3) обмежити збирання харчових, лікарських і сировинних рослин, що зникають, та добитися введення ліцензій на їх збирання;

4) заборонити заготівлю і продаж таких рослин.

З постанови.

IV. Нині модно зображувати у вигляді дерева не лише родовід конкретної людини, а й державу. Якщо справді уявити собі державу у вигляді рослини, потрібно зазначити, що таке духовне дерево має активно переробляти суспільний вуглекислий газ на життєдайний кисень. А без надійного історичного й культурного кореня така держава-дерево може стати тільки примарним перекотиполем. Без історичної пам'яті та політичної волі державне дерево приречене піти на дрова для Європи.

З журналу.

V. Щасливий той, хто знайшов мудрість, хто розум придбав, бо таке придбання ліпше від придбання срібла, і понад золото такий прибуток. Він дорожчий від перлів, бо ніщо не зрівняється з мудрістю. Вік довгий у правиці мудрості, і в лівиці — багатство й слава. Шляхи її — шляхи віради, всі стежки її — мирні. Мудрість — дерево життя для тих, хто її держиться, і щасливий, хто її тримається. Господь розумом заснував землю, він розумом утвердив небо.

З Біблії.

58. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Прочитайте. Про які види мовленнєвої діяльності йдеться в кожному уривку? Звертеся з поданою після вправи схемою.

I. Софійка розгорнула книжку. Хоч уже давно перечитала «Трьох мушкетерів», «Тома Сойера», «Людину-амфібію», «Останнього з могікан» із татової бібліотеки, а також усі томи «Гаррі Поттера», у хвилини відпочинку або розпачу її манили знайомі давні казки. Народні чи авторські, всі вони гріли Софійчину душу.

М. Павленко.

II. Козак узяв тонкий аркуш паперу, тонко намазав його медом і наклеїв підібрані клаптики. Тепер записка набула такого вигляду: «Року Божого 1750 я, раб Божий, козак запорозький... скарб... Ціле життя своє збирав гроші, аби допомогти дорогій вітчизні своїй, зібрав я червінців... таларів казан великий, діамантів та різних коштовних речей казан малий... все се... у потайному місці... Тому, кому належить визволити край наш з неволі, тому відкриваю таємницю сю... Доїдеш до річки... поверни коня й поїдеш лівим берегом угору проти течії... Побачиш високу кручу, на вершині сірий камінь... Вийди на кручу... розчахнутий дуб... пройди й спинися під... сонця сімдесят два кроки... там по...»

За М. Старицьким.

III. Екзамен юнак прийшов тримати з якимось душевним неспокоєм. Коли надійшла його черга, зблід і довго не міг сказати першого слова. Потім заспокоївся. Говорив тихо й несміливо, і лице його було таким напруженим, що викладач без жалю не могла дивитися на нього. Він неправильно провідміняв іменник, поплутав суфікси, неправильно вимовляв дієслова. Хлопець відповів і сів за стіл, витираючи піт із чола так, ніби тільки що прийшов від плуга.

За Григорієм Тютюнником.

◆ До яких видів мовленнєвої діяльності ви вдалися, виконуючи вправу? Поясніть.

59. Прочитайте уривок із фантастичної повісті Марини та Сергія Дяченків «Дика енергія. Лана». Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком у кінці підручника. Доберіть до висловлювання заголовок, який відбивав би його тему.

...Коли розвиднюється, мене підіймають у гніздо. Це на двохсотому поверсі, проте сходами здиратися не доводиться. На мені застібають зброю — складне переплетіння ремінців на поясі, стегнах і плечах. До спеціального карабіна прикріплюють трос. Другий кінець троса приєднано до противаги у ліфтовій шахті.

Трос тягне мене вгору. Невдовзі я зависаю на тросі, як павук на павутинці, перед чиїмись балконними дверима. Та балкона немає — двері виходять у порожнечу. На двірках табличка: «Ласкаво просимо. Витирайте ноги». Стукаю. Мені відчиняють.

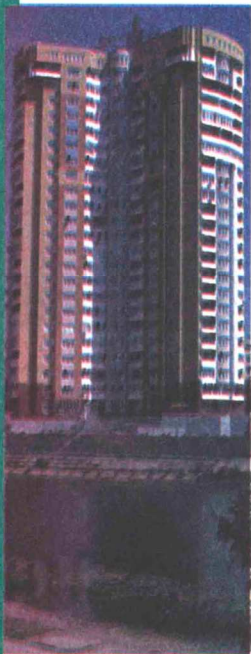
Навколо мене люди сидять на підвіконнях, звісивши ноги над безоднею, у їхніх руках — мегафони.

Мешканці будинку базикають із сусідами. Просто так, знічев'я.

Мегафони дуже спотворюють звук. Металевий і трохи моторошний, він лине далеко, долаючи навіть туман. Людське мовлення, пропущене через мегафон і відстань, важко, навіть неможливо зрозуміти. Тому тут на цей випадок виробилась особлива мова, що складається тільки з голосних.

Люди не то говорять, не то співають. Виходить ніби пташиний крик, він летить у туман, за кілька секунд приходить відповідь. Я нічого не розумію, зате всі інші розуміють чудово. Один смикає за шнурок на руків'ї мегафона і цим підзаряджає слабенький акумулятор. Потім кричить щось дуже коротко й дзвінко. Коли надходить відповідь, він заходить від сміху, ледь не падає з підвіконня. Я почувуюся дуже невпевнено, бо нічого не чую і не розумію.

Вежі мегаполіса залито туманом, який нагадує старовинний білий парафін. І серед тиші, серед білої імли перегукуються дивні голоси — металеві, пташині.

КИЇВ.
Хмарочос на Русанівці

 Письменники передали своє уявлення про мовлення і мову людей майбутнього. Пофантазуйте: як інакше могли б спілкуватися наші далекі нащадки? Кращим чи гіршим буде таке спілкування за спілкування наших сучасників? Розкажіть про це однокласникам.

 Уявіть, що в наше сьогоднішнє фантастичним способом потрапив ваш однокласник із далекого минулого. Що б він міг подумати про спілкування за допомогою мобільних телефонів? Від його імені розкажіть про це у класі.

60. Прочитайте уривок із сучасної казки Галини Пагутяк. Доберіть до нього заголовок.

Дівчинка розгорнула старовинну книжку, видрукувану на сірувато-жовтому папері. Вона здогадалася, що це — тайнопис. Інколи потрібне життя, і не одне, щоб тайнопис розшифрувати. Раптом щось ляснуло, тверді книжкові палітурки розчахнулися, наче двері. Люцина побачила крихітного чоловічка з мітелкою в руках, що швидко йшов уздовж рядків тигульної сторінки. Мітелкою він змітав тайнопис, і під ним проступали літери тієї мови, якою Люцина розмовляла й читала все життя. Вона прочитала назву книги: «Енциклопедія. Усе, що було, є і, можливо, буде».

Сторінки книжки ненастанно ворухилися. Там працювали у поті чола десятки гномів із мітелками. Вони давали їй змогу прочитати цю незвичайну книжку. Книжки хочуть, щоб їх читали. Так само люди хочуть, аби про них знали.

Дуже обережно Люцина взяла книжку й розгорнула тремтячими руками. «А-ба-ба-гала-мага», — прочитала вона перше слово, бо всі енциклопедії починаються з літери «А». А далі було про нього.

«А-ба-ба-гала-мага» — дитяче слівце, наслідування голосу гуски. Існувало, а може, й досі існує видавництво дитячих книжок «А-ба-ба-гала-мага». Колись так називали дітей, що не любили читати...

Дивна книжка, та й годі.

◆ Чи уявляєте ви своє життя без читання? Чому? Складіть усне висловлювання про книжки, які вам подобається читати.

 Хто має виховувати у людини любов до читання? Батьки? Учителі? Бібліотекарі? Свою думку поясніть (усно).

 Підготуйте інформаційне повідомлення про українські видавництва, що випускають книжки для дітей. Проведіть у класі виставку українських дитячих книжок.

 Поясніть, чим корисні людям енциклопедії. Які енциклопедії ви знаєте? Чи вмієте користуватися електронними енциклопедіями?

 ПІДКАЗКА Багато інформації можна знайти в українській версії вільної та відкритої електронної енциклопедії — Вікіпедія (<http://uk.wikipedia.org>).

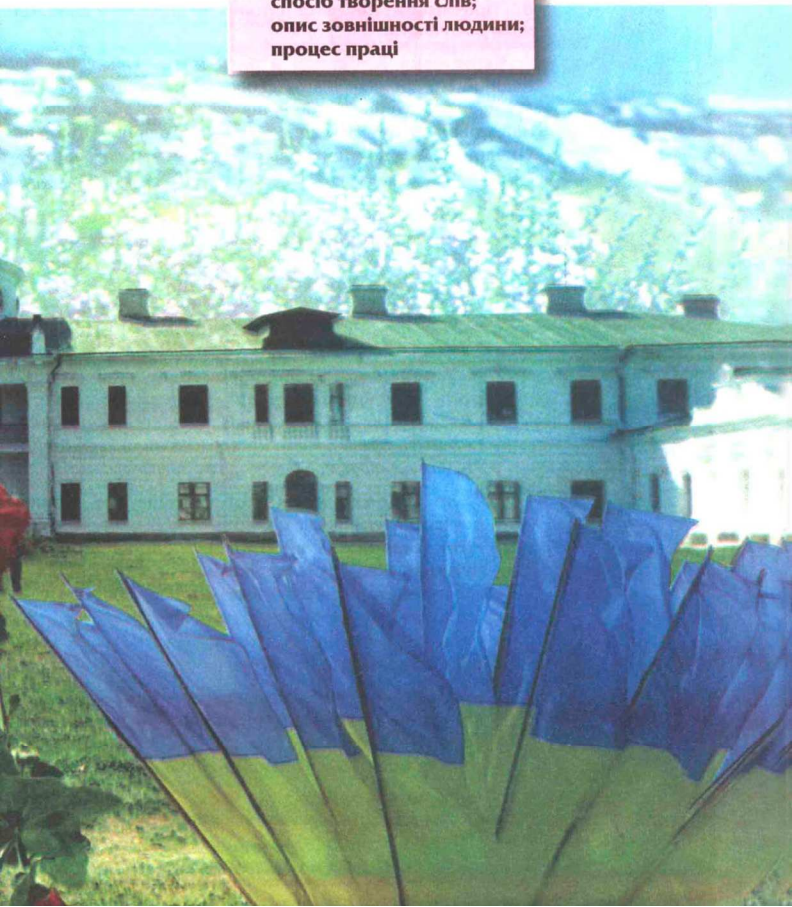
МОРФОЛОГІЯ, ОРФОГРАФІЯ. САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ

Пам'ятник Борисові Грінченку в Луганську.
Палац у селищі Качанівка на Чернігівщині

КЛЮЧОВІ СЛОВА:

**дієслово;
особливі форми дієслова
(дієприкметник,
дієприслівник);
прислівник;
спосіб творення слів;
опис зовнішності людини;
процес праці**

§ 4. ДІЄСЛОВО: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

61. Прочитайте. Поставте питання до виділених слів. Що вони означають?

Через роки й відстані я бачу матір. Ось вона йде по двір'ям, пораяється біля городина, працює в полі. Молюся до матері, бо найперше уявляю її над колискою. Завжди відчував усім серцем її лагідну вдачу, її приязнь і щедрість. Усе це ми називаємо словом «милосердя».

За М. Сингаївським.

ДІЄСЛОВО — самостійна частина мови, що називає дію або стан предмета і відповідає на питання **що робити? що зробити? що роблять? що зроби́ть? що зробили?** тощо.

Дієслова мають такі граматичні категорії: **час, число, особу, рід, вид, спосіб.**

У реченнях дієслова найчастіше виконують роль **присудків**: *Степи простяглися широкі (В. Грінченко). Люди йдуть потоком неупинним (В. Сосюра). Чужих країв ніколи я не бачив (В. Симоненко).*

За підрахунками мовознавців, за поширеністю в мовленні дієслово посідає друге місце після іменника. У висловлюваннях різних стилів кількість дієслів різна. Якщо в текстах офіційно-ділового стилю дієслів близько 6 %, наукового — 10 %, то в художньому стилі до 15 %.

Найуживанішими є дієслова *могти, хотіти, дати, жити, говорити, робити.*

У мовленні дієслова вживають і в прямому, і в переносному значенні. Серед дієслів найбільше синонімів та антонімів. Дієслова входять до складу багатьох фразеологізмів.

62. Прочитайте, визначте дієслова, поставте до них питання. Які з дієслів уживаються у прямому значенні, а які — у переносному?

1. Я знаю: ти довго молилася Богу, щоб синові долю

Львів.
Мадонна оберігає місто

велику послав (*Яр Славутич*). 2. Мати сіяла сон під моїм вікном, а вродив соняшник (*Б. Олійник*). 3. Де мати посіє, там стелиться ласка, де мати посадить, там сходить добро (*В. Крищенко*). 4. Материна молитва з дна моря рятує. 5. Що мати в голову віб'є, того нікто не віб'є (*Народна творчість*).

◆ Визначте вжитий у реченні фразеологізм, поясніть його значення. Укажіть у фразеологізмі дієслово.

◆ Визначте антоніми. Якими частинами мови вони виражені?

◆ Визначте час, особу, число, рід (якщо є) кожного дієслова.

63. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! До кожного дієслова доберіть спільнокореневі антоніми, які різняться префіксами. Слова запишіть парами, префікси виділіть.

ЗРАЗОК Злітатися — розлітатися.

I. Запрягати, відступати, скрутити, відійти, зарядити, роз'єднати, заплющити.

II. Відкріпити, стулити, відхилити, підперезатися, відстібати, зашифрувати, від'їхати.

◆ Визначте орфограми у префіксах. Обґрунтуйте написання слів.

64. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Розкрийте значення поданих фразеологізмів. Складіть і запишіть речення з одним із них.

Убирати в себе з молоком матері; і рідна мати не впізнає; різати правду-матінку.

◆ Визначте у фразеологізмах дієслова. Поясніть лексичне значення кожного з дієслів. У прямому чи переносному значенні їх ужито? Поясніть граматичне значення дієслів.

◆ У прямому чи переносному значенні вжиті дієслова у підписах до фотографій, розміщених на сторінках 52, 53, 57, 59?

Львівщина.
Колишній монастир, де діяла перша
у Дрогобичі українська гімназія

65. Роздивіться таблицю. До якої колонки ви віднесли б кожне з поданих дієслів?

ДІЄСЛОВА ОЗНАЧАЮТЬ:				
КОНКРЕТНУ ФІЗИЧНУ ДІЮ	СТАН	ВИЯВИ ОЗНАКИ	ПРОЦЕС МОВЛЕННЯ Й МИСЛЕННЯ	СТОСУНКИ МІЖ ЛЮДЬМИ
<i>будувати</i>	<i>спати</i>	<i>біліти</i>	<i>розповідати</i>	<i>шанувати</i>
<i>креслити</i>	<i>стояти</i>	<i>блищати</i>	<i>міркувати</i>	<i>поважати</i>

Думати, малювати, світитися, рухатися, упіймати, відповідати, переписувати, любити, сидіти, голубити, захищати, бігти, ткати, домовлятися, висіти, обіцяти.

66. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте дієслова, поясніть їхні лексичні значення. Які з дієслів означають конкретну фізичну дію? Стан? Процес мислення? Укажіть дієслово, що називає один із видів мовлення.

Історія народу мала, має й матиме г..роїчні, траг..чні, щасливі й нещасливі сторінки. У г..роїчному виявляє..ся характер народу, його душевна краса. Такі сторінки хв..люють найбільше. Вони захоплюють, викл..кають почуття нац..ональної гордості.

В істор..чному м..нулому українців було таке неповторне і л..гендарне явище, як Запоро..ька Січ. Це про неї Микола Гоголь у повісті «Тарас Бульба» п..сав: «Ось те гніздо, звідки вилітають усі горді й дужі. Ось звідки ро..ливаються воля й козацтво на всю Україну!»

З журналу.

- ◆ З'ясуйте граматичні ознаки кожного дієслова: час, особу, число, рід (якщо є).
- ◆ У виділених словах визначте орфограми. Обґрунтуйте правопис цих слів.

 67. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть речення, підкресліть у кожному граматичні основи. Якими членами речення є дієслова?

- Українці зроду люблять пісню і свободу.
- Як ти смутишся, то вороги тішаться.
- Якщо громада забажає, нікто того не поламає.
- Сталь має гартуватися в огні, а людина має міцніти в труді.

Народна творчість.

- ◆ У якому реченні присудок виражений двома дієсловами?
- ◆ Підкресліть у дієсловах орфограму «м'який знак». Поясніть уживання м'якого знака.

Дієслова на -ть, -ться пишуть із м'яким знаком: *навчають, пишуться.*

Дієслова на -ться вимовляють так: *сміються [с'м'ійуц':а], граються [грайуц':а].*

Дієслова на -ш, -шся пишемо без м'якого знака: *навчаєш, пишаєшся. Вимовляють їх так: [навчайе"ш], [пи"шайе"с':а].*

68. Перепишіть, на місці крапок уставте там, де потрібно, м'який знак.

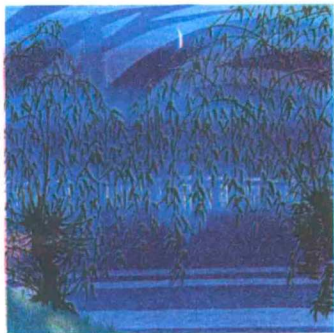
I. 1. Діло розумом починаєт..ся, а руками робит..ся. 2. Коли за все візьмеш..ся, то нічого не зробиш.. . 3. Кому місяць світит.. , тому й зорі всміхают..ся. 4. Всяка іржа очищаєт..ся, та сліди лишають..ся. 5. Раз обпечеш..ся, то другий раз **побережеш..ся**. 6. Краще бит..ся з орлом, ніж мирит..ся з вороном. 7. Помилиш..ся, запізниш..ся — частя не спізнаєш.. .

Народна творчість.

II. 1. День, як зошит новий, розгортаєт..ся. Час минає, слідів не лишаєт..ся (*Р. Мазій*). 2. Ти дивиш..ся на вицвілі картини, перегортаєш.. в пам'яті життя і не повернеш.. жодної хвилини (*М. Луків*). 3. Час не забарит..ся, замкнет..ся коло, знову все здійснит..ся (*Т. Хоменко*). 4. Коли по буднях ти пройдеш.. , чи ж обійдеш..ся без подряпин? (*Ю. Андрухович*). 5. Нічого кращого в усьому світі не знайдеш.. за любов і працю (*М. Стельмах*).

◆ Виділені слова передайте звукописом.

 Роздивіться картину О. Фещенка. Розкажіть про зображене на ній, уживаючи дієслова на -ть, -ться.

Олексій ФІЩЕНКО.
Вечірній спокій

69. Перепишіть, передані звукописом дієслова запишіть літерами.

1. [п'ід'ійма́йе"ц':а] місяць над містом, заглядає до мене в вікно (*В. Сосюра*). 2. І віє вітер у лице, в гілках [полóщче"ц':а]. І геть промокле деревце в світлицю [прóси"ц':а] (*М. Луків*). 3. І ніжно [го́рне"ц':а] до мене крило вербиченьки зелене (*К. Лесьєв-Лесь*). 4. У криниці голуба вода [с'в'іти"ц':а] глибинними вогнями (*Д. Луценко*).

◆ Підкресліть у словах вивчені орфограми.

Дієслово має п'ять основних форм:

- неозначена форма;
- особові форми;
- дієприкметник;
- безособова форма на -но, -то;
- дієприслівник.

ФОРМИ ДІЄСЛОВА

НАЗВА ФОРМИ	ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ	ВІДПОВІДАЄ НА ПИТАННЯ	ПРИКЛАДИ
Неозначена форма	Дія, стан або процес поза часом, способом, числом, особою	Що робити? Що зробити?	Малювати, записати
Особове дієслово	Дія, стан предмета	Що роблю? Що зроблю? Що робив? Що буду робити? тощо	Малюю, запишу, малював, буду писати
Дієприкметник	Ознака предмета за дією	Який? Яка? Яке? Які?	Намальований, записана
Безособова форма на -но, -то	Дія, яку сприймаємо як результат	Що зроблено?	Намальовано, записано
Дієприслівник	Додаткова дія, ознака, обставина дії	Що роблячи? Що зробивши?	Малюючи, записавши

70. Проаналізуйте таблицю. Визначте, до яких форм дієслова належать виділені в прислів'ях слова.

1. Добре того навчати, хто хоче все знати. 2. Мудрим ніхто не вродився, а навчився. 3. Учись, на інших дивлячись. 4. Свою роботу вимірью зробленим ділом. 5. Що написано пером, того не виволочиш волом. 6. Не хвалися, у поле йдучи, а хвалися, врожай везучи. 7. Хто що знає, тим і зоробляє.

Які дієслівні форми, на вашу думку, трапляються в мовленні найчастіше? Поясніть, чому.

71. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставте дібрані з довідки дієслівні форми. За таблицею визначте їхні назви.

1. Базіка з мухи слона ... . 2. Ви говорите, а ми будемо ... . 3. Два брехуни однієї правди не ... . 4. Брехню ... , брехунів б'ють. 5. Аж до діброви ... наші розмови. 6. У ... рот муха не влетить. 7. До чужого рота ... ворота. 8. За що куплено, за те ... .

ДОВІДКА

Зробить. Чути. Не приставиш. Підтакувати. Скажуть.
Слухаючи. Закритий. Продано.

◆ У записаних реченнях визначте антоніми. До яких форм дієслова вони належать?

◆ Визначте в реченнях особові дієслова. Поясніть, як ви їх упізнаєте.

72. Перепишіть висловлювання, визначте в ньому дієслова. З'ясуйте граматичні ознаки кожного: час, особу, число, рід (якщо є).

Людство поділяється на дві частини. Перша дивиться телевизор; друга не дивиться або майже не дивиться його.

Я належу до другої, тому що вважаю телевизор хронофагом. Із жалем думаю про тих, хто всі свої уявлення та знання про світ черпає з «ящика». Вони йдуть крізь життя й тягнуть за собою, мовби свою тіль, невиліковну телезалежність.

Вони все знають, усіх упізнають, носять у голові нав'язані кимось думки та погляди. Усе, чого не було в «ящику», для них не становить жодної цінності.

За М. Слабошпицьким.

- ◆ Лексичне значення слова *хронофаг* з'ясуйте за тлумачним словничком. Чи спільнокореневі з ним іншомовні слова *хронічний* та *хронологічний*? Перевірте себе за словником іншомовних слів.
- ◆ Виділене слово передайте звукописом. Поясніть відмінність між його вимовою та написанням.
- ◆ Визначте, до якого типу мовлення належить висловлювання. Свою думку доведіть.

Розкажіть, як ви ставитеся до телебачення. У відповіді вживайте дієслова, які називають процеси мовлення й мислення. Обговоріть із батьками та однокласниками переваги і вади телевізійної ери.

Зв'язне мовлення

Говоріння

Складання діалогів

73. Складіть і розіграйте діалог, що міг би відбутися між двома семикласниками-приятелями на стадіоні після футбольного матчу. Зміст розмови — обговорення гри. У репліках уживайте подані в рамці або самостійно дібрані дієслова-синоніми на позначення дій футболістів: ф'орварда, захисника, воротаря.

Бігти, мчати, нестися, гнатися, чесати.
 Рухатися, переміщатися, ворушитися, пересуватися, повертатися,
 сунути, перелітати.
 Стрибати, скакати, вибрикувати, гопати.
 Налетіти, наскочити, нагрянути, налинити.
 Ловити, хапати, хватати.
 Штовхати, штурхати, штурляти, пхати, підпихати, стусати, тручати.
 Перемогти, побороти, подолати, подужати, виграти, розгромити,
 розмолотити, пересилити.

74. Складіть і розіграйте діалог, який міг би відбутися між семи-класницями-підружками після концерту улюбленого співака (співачки, гурту) дорогою додому. Зміст бесіди — обговорення репертуару та його виконання. У репліках уживайте дієслова на позначення виконуваних артистами дій.

Співати, виводити, заливатися, горланити, лебедіти, кургикати.
 Надірвати (про голос), зірвати, надсадити, підвередити.
 Танцювати, стрибати, кресати, вибивати, викаблучувати, садити,
 гопкати, чесати, шкварити, утинати.
 Говорити, казати, промовляти, балакати, прорікати, цідити,
 карбувати, скрипіти, сичати, шипіти.

75. Складіть і розіграйте діалог, що міг би відбутися між класним керівником та матір'ю (або батьком) семикласника. Мета батька — дізнатися про успіхи сина. Мета вчителя — поінформувати про навчання й поведінку хлопця. У репліках уживайте дієслова на позначення дій і станів.

§ 5. НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА. ОСОБОВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

76. Прочитайте текст, випишіть дієслова, що відповідають на питання *що робити?* *що зробити?* Чи вказують вони на особу, рід, число, час дії або стану?

Увічливість — це мова людських взаємин. Правила ввічливості не вдається просто завчити й використовувати час від часу. Бути ввічливим — означає бути доброзичливим і чуйним до людей, поважати їхню думку, обертати гідність, бути терпимим до інших і вимогливим до себе. Справжня ввічливість — це внутрішній такт і почуття міри. Саме ці якості підкажуть, що можна, а чого не можна робити або говорити в тій чи тій ситуації.

Такт виявляється у найбуденнішому: в умінні вибрати тему розмови, делікатно промовчати, не забути привітати близьких людей із днем народження. Це і є азбука ввічливості.

За А. Єланською.

Доберіть п'ять дієслів, які, на вашу думку, визначають поведінку ввічливої людини.

Дієслова, що відповідають на питання *що робити?* *що зробити?*, називають дієсловами неозначеної форми. Наприклад: *казати, перемагати, відчувати.*

Неозначена форма дієслова називає дію, стан або процес, але не вказує ні на час, ні на особу, ні на число, ні на рід. На кінці вона має суфікс *-ти (-ть)*.

Неозначена форма дієслова може бути будь-яким членом речення:

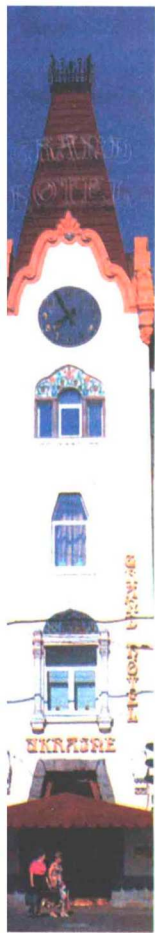
• **підметом:** Боротись з серцем — теж відвага (М. Стельмах).

• **присудком:** Пізнати мову народу — зрозуміти його душу (М. Бурмака).

• **додатком:** Не любив я (що?) ловити птахів (П. Перебийніс).

• **означенням:** Бажання (яке?) творити добрі діла зосталось при мені на все життя (О. Довженко).

• **обставиною:** Виходить дівчина із хати (з якою метою?) води з криниці набирати (А. Малишко).

Найчастіше дієслово в неозначеній формі виступає в ролі головного члена речення в односкладному безособовому реченні: *Не здержать нам хвилі (Б. -І. Антонич). Назавтра знову вирушати в путь (М. Луків).*

Дієслово в неозначеній формі може бути частиною присудка, що складається з двох і більше слів: *Трудиться має кожен як бджола (Д. Павличко). Присудок, який складається з двох або більше слів, називають складеним.*

Неозначена форма — початкова форма дієслова.

77. Від поданих дієслівних форм утворіть і запишіть неозначену форму. Дієслова в неозначеній формі розберіть за будовою.

ЗРАЗОК Записує — записувати.

Розуміє, цікавлять, завітчала, вивчатиме, пишеш, перечитали.

◆ Поясніть, чому у вправах 73–74 пропонувані до вживання в репліках діалогів дієслова подано саме в неозначеній формі.

78. Перепишіть фразеологізми, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки дієслова. Розкрийте значення кожного фразеологізму.

Байдики ... . П'ятами ... . Мало каші ... . Як у воду ... . Зуби ... на полицю. І у вус ... . Ніде голці ... .

ДОВІДКА Дивитися. Не дути. Бити. Впасти. Накивати. Покласти. З'їсти.

79. Перепишіть прислів'я, уставляючи замість крапок вибрані з довідки дієслова в неозначеній формі.

1. Як почав ..., на сопілку ... . 2. Чужими руками добре вогонь ... . 3. Треба розумом ..., де сила не візьме. 4. Понюхав пирога, та не вдалось ... . 5. Вола звуть у гості не мед ..., а воду ... .

ДОВІДКА Пити. Возити. Загрібати. Не грать. Орать. Працювати. Покуштувати.

 Значення одного з прислів'їв усно розкрийте у формі оповідання. Уживайте дієслова в неозначеній формі.

80. Перепишіть речення, у дужках перед кожним дієсловом у неозначеній формі запишіть питання. У кожному реченні підкресліть члени речення. Якими членами речення є дієслова в неозначеній формі?

ЗРАЗОК Радість (яка?) бачити й розуміти — то найкращий дар природи (А. Ейнштейн).

1. Ми в світ прийшли успадкувати славу, діла і думи, й чесні мозолі... (В. Симоненко). 2. Вчить мене Тарас вростати в землю жилавим корінням (Д. Луценко). 3. Дерево злізло на скелю погрітись (М. Доленго). 4. Мав кухоль звичку по воду ходити, аж поки йому вуха не відбили. 5. Дурний любить вчити, а розумний любить вчитися (Народна творчість).

81. Перепишіть речення. Визначте в кожному дієслово, ужите в неозначеній формі. З'ясуйте синтаксичну роль таких дієслів.

1. Життя прожити — не зливу перестояти (*Народна творчість*).
2. Шов кобзар до Києва та сів спочивати (*Т. Шевченко*). 3. Найвище уміння — почати спочатку життя, розуміння, дорогу, себе (*Л. Костенко*). 4. Прийшов я сповідатися калині (*І. Драч*). 5. Скоро він пішов спочити, а чи, може, г'ав ловити (*І. Гнатюк*). 6. Боюсь я словом тишу сполошити (*М. Луків*).

◆ Визначте речення, що містить фразеологізм. Розкрийте значення фразеологізму. Яким членом речення є фразеологізм? Пояснить.

82. Перепишіть. Підкресліть у реченнях головні члени речення. Визначте складені присудки (що складаються з двох слів), укажіть у їхньому складі дієслова в неозначеній формі.

1. Лихі приятелі можуть призвести до згуби. Розважливість має прикрасити життя твоєї душі (з Біблії). 2. Люди перестають думати, коли вони перестають читати (*Д. Дідро*). 3. Ніхто не стане дорікати глухим, що вони не Бетховени (*П. Загребельний*). 4. Я знов і знову йду до тебе, тату, питає поради, як на світі жить (*В. Беля*).

◆ До виділених слів доберіть антоніми. Складіть і запишіть речення з утвореними антонімічними парами.

Особові форми дієслів змінюються за особами, числами, часами (я знав, знаю, знатиму; ми знали, знаємо, будемо знати; ти знав, знаєш, знатимеш, ви знали, знаєте, будете знати; він знав, знає, знатиме; вони знали, знають, будуть знати).

У формі минулого часу особові дієслова змінюються за родами і числами (знав, знала, знало, знали).

У реченні особові дієслова є присудками: *Голівкою хита* (теперішній час, третя особа, одна) *удодик* (*В. Сосюра*). *Синиця в шибку вдарила* (минулий час, одна, жіночий рід) *крильми* (*В. Симоненко*).

83. Від поданих у неозначеній формі дієслів усно утворіть такі особові форми дієслів:

- першої особи однини теперішнього часу (наприклад: *знаю*);
- другої особи множини майбутнього часу (наприклад: *будете знати*);
- третьої особи однини чоловічого роду минулого часу (наприклад: *знав*).

Читати, могли, хотіти, відпочивати, написати, сказати, розуміти, піти, допомагати.

84. Перепишіть, знімаючи ризики. Визначте дієслова, з'ясуйте їхні граматичні ознаки: особу, число, рід (якщо є), час.

1. Стоять граби прозоро/жовті в промінні ясно/золотім (М. Рильський). 2. Над килимом бурштинових левад кружляло листя, мов жар/птиці пір'я. Край хати тлів осінній тихий сад багаттям золотого надвечір'я (Д. Луценко). 3. Багряно/жовтий лист куди/сь за вітром лине. І в безвість падають і падають хвилини. 4. Я бачу зелень трав кризь золоту утому багряно/родної прощальної краси (В. Сосюра). 5. А прозорі вітри пшениці буйно/гриві колишуть (Д. Луценко).

◆ Визначте у словах двох останніх речень буквені та небуквені орфограми. Написання слів обґрунтуйте орфографічними правилами.

◆ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словником. У прямому чи переносному значенні вжито це слово?

Іван КЛІСА.
Мукачівський замок

Роздивіться картину І. Кліси. Які почуття викликала вона у вас? Розкажіть про зображене, уживаючи дієслова в неозначеній формі.

◆ Намалюйте пейзаж «Моя вулиця восени» або складіть і запишіть розповідь на цю тему.

Усно розкрийте значення вислову Михайла Пришвіна «Берегти природу — значить берегти батьківщину». Уживайте дієслова в неозначеній формі і в особових формах.

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

Особливості будови розповіді про процес праці

85. Прочитайте. Про який процес праці йдеться у висловлюванні? Що необхідне для цього процесу? Які трудові дії було виконано, у якій послідовності? Що стало результатом (продуктом) праці?

Випробування

Як підмовлять, було, запорожці до себе на Січ якого хлопця, то спочатку пробують, чи годиться він козаком бути. Ото звелять йому зварити куліш. Самі беруть коси і йдуть ніби косити. А хлопцеві накажуть їх покликати, як куліш буде готовий.

Візьме той хлопчина пшона, помие його, тоді засипле в казан із

киплячою водою. Після цього вкине картоплі, посолить. Затре куліш салом із цибулею й часником. От і готова степова каша!

Почне тут хлопець козаків кликати. А ті лежать із косами в комишах і не озиваються.

Якщо хлопчина почне плакати, то запорожці прийдуть до куреня, дадуть йому коня, грошей на дорогу й скажуть: «Йди собі! Нам таких не треба!» Якщо ж хлопець затагне на весь степ пісні й сам куліш уплітати піде, такому скажуть: «Тепер ти рівний нам козак!» — і приймуть до свого товариства.

Народний переказ.

Розповідь про процес праці включає перелік певних трудових дій у тій послідовності, у якій їх треба виконати, щоб одержати результат, тобто продукт праці.

Назва особи, яка виконує трудові дії, у реченнях такої розповіді є «**в і д о м и м**». Назва трудової дії (зазвичай це дієслово) є «**н о в и м**».

Наприклад:

В Н

Гончар виклав купку глини на верхню частину круга.

В Н

Нижню частину круга він штовхнув ногою.

В Н Н

Час від часу майстер зволожував руки й надавав виробу потрібної форми.

86. Прочитайте. Який фрагмент (уривок) тексту є розповіддю про трудовий процес? Визначте в реченнях цього фрагмента «відоме» та «нове».

Невеличким ножиком я вирізав з бузини палички-заготовки. Зчищав з них кору, осередок випалював розпеченим дротом, вирізав корок, як до свистка, а відтак уже пропалював кілька дірочок. Наробив я тих сопілок для всього нашого хлоп'ячого товариства. І де тільки не вигравали вони на різні голоси: на березі річки, на вулиці, у хаті.

Я ховався у сливнику й награвав на сопілці коротенькі нехитрі мелодії. Люди проходили стежкою й говорили:

— Що то за пташка так гарно співає?

— А хто її знає, може, соловей.

— Ні-і, соловей щебече, а ця тужливо тягне. Дивна пташка.

І від того в мене на душі ставало солодко й гарно...

За А. Пашкевичем.

- ◆ Визначте стиль висловлювання, свою думку обґрунтуйте.
- ◆ Поясніть, від чого ставало хлопцеві солодко на душі.

Чи доводилося вам виробляти щось власними руками? Що саме? Як ви почувалися від того, що ваш виріб подобався людям? Що вам хотілося б навчитися виготовляти власноруч?

Пригадайте і розкажіть однокласникам веселу історію з власного дитинства, пов'язану з бажанням виготовити якусь потрібну вам річ.

Розповідь про процес праці можна побудувати в науковому, діловому або художньому стилях.

Особливістю такої розповіді в науковому та діловому стилях є те, що трудові дії, про які йдеться, вказують стосовно не конкретної особи, а узагальненої, тобто будь-якої особи. Трудові операції не стосуються й певного часу. Мається на увазі, що так треба робити всім і завжди.

Через це виконавця дії взагалі можна не називати, а для назви дій зазвичай використовують дієслова третьої особи множини: *так роблять*.

Часто в наукових і ділових розповідях про трудові процеси використовують поєднання слів *можна, треба, необхідно* з неозначеною формою дієслова: *треба з'єднати, необхідно пофарбувати*. Така розповідь має характер інструкції, мета якої — передати точні узагальнені відомості про процес праці. Вона позбавлена емоційності, усі слова вживаються в прямому значенні.

Мета художньої розповіді про процес праці — викликати певне ставлення до самої праці, до виконавця, навіть до продукту праці. Тому вона емоційна, образна. У ній використовуються художні засоби: епітети, порівняння тощо.

87. Прочитайте. Який тип мовлення покладено в основу кожного з уривків? З'ясуйте стиль кожного уривка, свою думку обґрунтуйте.

ПОЛТАВА.
Пам'ятник галушці

I. Прісне тісто треба замішати на сироватці з яйцем, дати йому відстоятися. Розкачати в руках качалку діаметром 2–3 см, розрізати на шматки. Кожен шматок обваляти в борошні, розкачати варяниці. Начинити їх сиром, картоплею або тушеною капустою. Варити в крутому окропі.

З кулінарної книжки.

II. Руки Ганни Сильвестрівни натхненно чаклували над кожним

шматочком тіста. Господиня встигла вже наставити окропу і, коли вода забулькотіла, виклала на підситок перший десяток вареників та почала по одному кидати їх у каструлю.

Прозора вода враз скаламутилася, у ній затанцювали білі порошокинки. Полинув ніжний аромат тіста й в'арених ягід. Потім вода знову забила в ключі, і незабаром вареники почали випливати нагору.

За мить вони запаморочливо пахтіли на тарілці — білі-білі, з ледь помітним бузковим відливом.

За І. Сенченком.

◆ У якому з уривків подано елементи опису продукту праці? Прочитайте цей опис.

У Полтаві встановлено пам'ятник галушці. Чи вважаєте ви правильним таке вшанування цього продукту кулінарної справи? Які ще пам'ятні місця, пов'язані з національною кулінарією, ви знаєте?

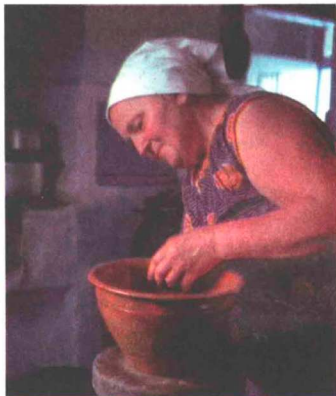
Розповідь про процес праці може поєднуватися з описом виготовлених предметів.

Крім того, у розповіді можуть бути елементи опису виконуваних операцій: *розфарбували (як?) яскраво; прикріпили (як?) міцно.*

Можуть бути й елементи роздуму: *глиняний посуд необхідно обпалити в печі (навіщо? з якою метою?), щоб він був міцний і слугував довго.*

88. Прочитайте. Визначте стиль кожного з висловлювань, свою думку доведіть. Поясніть, чому в художній розповіді про процес праці названо не всі трудові операції.

I. Процес створення керамічного виробу розпочинають із його формування. З добре перем'ятої глини на гончарному крузі виліплюють диск — днище, потім із тієї ж глини виробляють довгий джгут і, приліпивши його до зовнішнього краю диска, руками уцілюють утворений край, надаючи йому потрібної форми. Знявши з круга, виріб протягом 2–3 днів просушують у кімнатних умовах. Потім його вміщують до печі, де обпалюють 2–3 години при температурі 800–900 градусів.

З підручника.

II. Горнятка-двійнятка

- Звідкіль ви взялися, горнятка-двійнятка?
- З гончарного круга зійшли ми спочатку.
А потім нам пензель боки розписав
І жар у печі своїм духом обдав.
- А хто ж вас, горнятка, із глини ліпив?
- Дівчатка-близнятка з сім'ї гончарів.

А. Качан.

ЛЬВІВЩИНА.
Гончарна піч

◆ Складіть (усно) опис горняток-двійняток за ілюстрацією.

👉 Від імені глечика (олівця, портфеля, підручника) складіть розповідь про те, як його було виготовлено. Підрахуйте кількість трудових операцій, що їх було здійснено.

💡 Порадившись із мамою чи бабусею, складіть розповідь про процес приготування улюбленої страви вашої родини, наприклад, борщу, у діловому та художньому стилях.

89. Прочитайте. Про який процес праці йдеться у висловлюванні? З яких трудових операцій він складається? Що є продуктом праці — предмет чи його якість?

Особливістю вогняного пера було те, що написані ним літери проступали тільки для того, кому призначалося послання. То було останнє вогняне перо в Чарівному королівстві. Раз на рік, у день літнього сонцестояння, перо занурювали у вогонь із поліні трьох дерев: липи, бука і яблуні, щоб воно набуло сили й гостроти. Було воно як звичайна школярська ручка, призначена для вмочання в чорнило. На вигляд звичайнісінька дерев'яна ручка з металевим пером і ковпачком, щоб не поколотися...

За Г. Пагутяк.

◆ Чи є у висловлюванні опис предмета? Прочитайте його.

👉 Складіть висловлювання (усно), поєднавши в ньому опис чарівного предмета з казки (чарівної палички, шапки-невидимки, мечартованця) з розповіддю про процес його виготовлення.

Складіть розповідь про процес праці людини, яка набирає текст на комп'ютері.

§ 6. НЕ З ДІЄСЛОВАМИ

90. Прочитайте прислів'я. Обґрунтуйте написання *не* з дієсловами. Звертайтеся з таблицею.

1. У житті під ковпаком не просидиш. 2. Не живемо, щоб їсти, а їмо, щоб жити. 3. Нехтувати здоров'ям — нехтувати життям. 3. Сам незчуєшся, як здоров'я позбудешся. 4. Ліків немає тільки від старості і від смерті.

Народна творчість.

НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄСЛОВАМИ

РАЗОМ:

якщо без *не* дієслово не вживається:
нехтувати, незчутися;
якщо дієслово має префікс *недо-*:
недочувати, недобачати

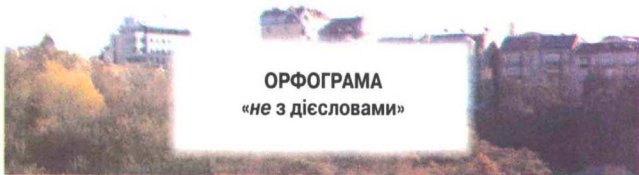
ОКРЕМО:

в усіх інших випадках:
не цвісти, не встигати,
не допомагати, не здужати
(не змогти)

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ: треба розрізняти присудкове слово *немає* (*нема*), яке завжди пишемо *з не р а з о м*, та дієслово третьої особи однини теперішнього часу (*він, вона або воно не має*), яке *з не* пишемо *о к р е м о*.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Добрій пораді ціни немає. Добра порада не має ціни.

ОРФОГРАМА
«не з дієсловами»

91. Прочитайте речення. Обґрунтуйте написання *не* з дієсловами.

1. Я лукавити словом не вмю (*Г. Чубач*). 2. Я ненáвиджу підлість і сірість (*В. Беля*). 3. Не кидай власної мети, щоб за чужою десь іти (*І. Франко*). 4. У нас нема зерна неправди за собою (*Т. Шевченко*). 5. Нашу душу і славу нікому не стерти (*І. Коваленко*). 6. Нема полону й рабства для душі (*Д. Павличко*). 7. Лабіринти життєві круті, але вчись володіть в них собою. Можна радість відчуту й в біді, не зігнися лиш перед бідою (*М. Федунець*). 8. Глухий, що недочує, те вигідає (*Народна творчість*).

92. Прочитайте фразеологізми, розкрийте їхнє значення. Поясніть написання *не* з дієсловами.

Цей не має клепок в голові; у нього тільки пташиного молока немає; не шкодувати фарб; не дати порошині впасти; недоїдати шматка хліба; на дорозі не валяється; немає відбою; не мати Бога в душі.

◆ З двома фразеологізмами складіть і запишіть речення. Позначте у словах орфограму «*не* з дієсловами».

 93. Прочитайте прислів'я. Випишіть тільки ті речення, у яких виділене дієслово пишемо з *не* разом. Обґрунтуйте таке написання.

1. Не/має приповідки без правди. 2. Хто старе поминає, той щастя не/має. 3. Не/має краю без звичаю. 3. Не/має собака роботи, тому він і хвостом крутить. 4. Не/має тіні без світла. 5. Не/має чоловік скуки, коли зайняті в нього руки. 6. Не/має людини без вад.

◆ У виписаних реченнях підкресліть граматичні основи.

94. Перепишіть, знімаючи ризики, зважаючи на записане в дужках лексичне значення дієслів. Звертайте з поданою після речень таблицею. Позначте в словах орфограму «*не* з дієсловами».

1. Щось, здається мені, ви ніби не/здужаєте (хворієте)? (М. Стельмах). 2. Рук не/здужаю (не можу) підняти, бо не їла й не пила (П. Тичина). 3. Глухо зітхали хвилі, чайки не/покоїлись (хвилювалися) над озером (Олесь Гончар). 4. Сумно усвідомлювати, що не/покоїться (не похований) видатний український кінорежисер Олександр Довженко в рідній землі. 5. Не/славити (ганьбити) треба ледарів, а не чесних людей. 6. Працюють люди чесно, і як не/славити (не прославляти) їх за це? (З газети).

ПІДКАЗКА ► Написання деяких дієслів з *не* залежить від їхнього лексичного значення.

ПОРІВНЯЙТЕ:

РАЗОМ

нездужати (хворіти)
непокоїтися (хвилюватися)
неславити (ганьбити)

ОКРЕМО

не здужати (не могли)
не покоїтися (не бути похованим)
не славити (не прославляти)

 95. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Доберіть з довідки і запишіть дієслова, що відповідають поданим лексичним значенням. Поясніть написання *не* з дієсловами.

1. Примушувати робити щось проти бажання, волі. 2. Утрачати самовладання від сильного хвилювання, не пам'ятати себе. 3. Ставитися презирливо, зарозуміло, зневажливо до кого-небудь або до чогось. 4. Мати поганий зір, погано бачити. 5. Допустити помилку, зробити недогляд через неухважність, недосвідченість, недбалість. 6. Відчувати велику неприхильність, ворожість, нелюбов до когось або чогось. 7. Порушувати чийсь спокій, завдавати турботи, клопоту, бентежити.

ДОВІДКА

Неволити, недобачати, недогледіти, ненавидіти, непокоїти, нестямитися, нехтувати.

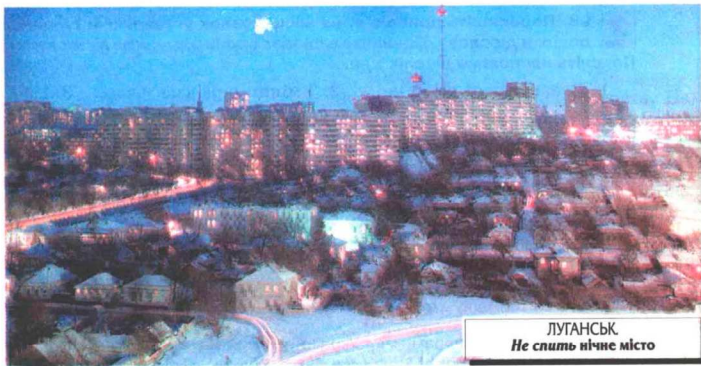
96. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Поясніть написання дієслів з не.

1. Ж...ття не має ціни, а воля дорожча за ж...ття (*Античний вислів*).
2. Безбатченку, ти не збагнеш, чим дише слово «Батьківщина» (*Є. Маланюк*).
3. Ненавиджу душі дволикі (*П. Тичина*).
4. Вітерець із бер...га непокоїв море (*О. Донченко*).
5. Кличу тебе серденьком — ти недочува...ш (*П. Куліш*).
6. Вона багато дечого недобачала (*Марко Вовчок*).
7. Ті слова, що я знайду, більш ніхто знайти не зможе (*І. Коваленко*).

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

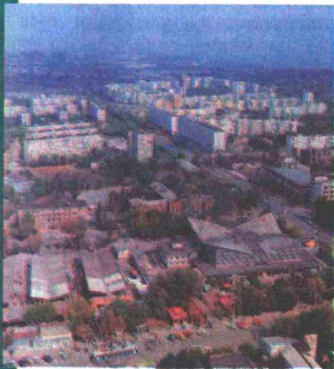
Підкресліть у реченнях граматичні основи. Визначте речення прості та складні.

ЛУГАНСЬК
Не спить нічне місто

97. Перепишіть, знімаючи ризи.

І. 1. Хуртовина гуде, замітає стежину людини, а людина торує свій слід, не/зважає на сніг (*П. Воронько*).
2. Ми й не/зчулись, друзі, як подвір'ям ніч пройшла босоніж по траві (*Н. Тихий*).
3. Я

МАРІУПОЛЬ.
Проспект Металургів

не/навиджу рабства кайдани (П. Грабовський). 4. Не/поміча хвилини людина, а час прудкий свій килим тче (Д. Луценко). 5. Плине час, і не/має зворотних стежин (І. Чумак). 6. Не/зчулася Оріся, як заспівала своїм хорощим дівочим голосом (Олена Пчілка).

II. 1. Не/зітхай, а працєю, марно часу не/гай! Праці щирої жде вже давно рідний край (Б. Грінченко). 2. Щедрість материнських добрих рук ми ще у житті не/оцінили (Д. Луценко). 3. Рідна мати моя, ти ночей не/доспала (А. Малишко). 4. Старому було вже за вісімдесят, він не/добачав і не/дочував (В. Земляк). 5. Не/має науки без муки. 6. У чужім оці скабку бачить, а в своїм і дрючка не/добачає. 7. Не/здужаю й третього хліба з'їсти. (Народна творчість).

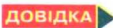

Розкрийте зміст народного прислів'я «Немає лісу без калини, а села без болота». Чого, на вашу думку, в житті більше: добра чи зла, чистоти чи бруду? Поясніть.

98. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки дієслова. Позначте в словах орфограму «не з дієсловами». Поясніть написання дієслів з не.

1. Чесної праці вітер не ... . 2. Уміння в рюкзаку не ... . 3. Не ... карася, то й коропа не ... . 4. Без праці на калач не ... . 5. За один раз не ... дерева враз. 6. Уміла рука не ... . 7. Хто береже своє, той не ... на чуже.

ДОВІДКА Розвіє. Піймав. Виглядай. Схибить. Заробиш. Носити. Заздрить. Зітнеш.

◆ З-поміж дібраних дієслів визначте особові дієслова та дієслова, ужиті в неозначеній формі.

Зміст першого прислів'я усно розкрийте у формі оповідання.

Роздивіться панорами міст України, розміщені на сторінках цього розділу підручника. Чи подобається вам архітектура сучасного міста? Чим?

◆ Уявіть себе людиною початку минулого сторіччя, яка дивом потрапила до сучасного мегаполіса. Свої враження запишіть. У висловлюванні вживайте дієслова з не.

Стислий усний переказ тексту, що містить розповідь про процес праці

99. Прочитайте вірш. На яке свято печуть жайворів? Який процес праці передано?

... Мама жайворів пекла.
Тісто вимісить гарненько
На краєчечку стола.
Й за рядком іще рядочок
Їх садовить на черінь,
На капустяний листочок,
У гарячу світлотінь...
А потому змастить крила
Кожній пташечці жовтком
Й після печі їх укриє
Вишиваним рушником.

Валентин Мороз.

- ◆ Лексичні значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.
- ◆ З яких окремих трудових дій складається випікання жайворонків?
- ◆ Чи можна ці дії виконувати в іншій послідовності? Чому?
- ◆ Визначте стиль висловлювання. Які особливості художньої розповіді про процес праці?

100. Прочитайте спочатку мовчки, потім — уголос.

Писанкі

У дохристиянські часи писанка виконувала роль **оберега**. Наші предки вірили в **магічну** силу пісанки. Глиняні писанкі, якими відганяли злі сили, були знайдені в давніх похованнях. В Україні **археологи** виявили близько двадцяти міст, що були центрами виготовлення цих амулетів.

Нині пісанка пов'язана з християнським святом Великоднем.

Ось що розповідає легенда. Коли Ісуса Христа вели розпинати, йому назустріч трапився убогий чоловік, який ніс яйця в кошику на базар продавати. Хрест був важкий, і Спаситель падав під його тягарем. Чоловікові жаль стало Божого Сина. Він лишив кошик на дорозі й пішов

КОЛОМІЯ.
Музей писанки

допомогти Ісусові, й ніс хрест аж до місця розп'яття. Коли ж повернувся до кошика, побачив, що яйця обернулися на писанки.

Способи виготовлення писанок різні. Найпростіший із них такий. У зроблений із тонкої бляхи писачок наливають розтоплений віск. Виписавши воском орнамент на шкаралупі яйця, занурюють його у фарбу. Ті місця, де було помальовано воском, залишаються білими. Місця, воском не помальовані, набувають потрібного кольору.

Щоб віск розтопився, яйце трохи підігривають. Після цього білі місця розфарбовують іншим кольором.

Яйця, пофарбовані одним кольором, називають крашанка́ми. Їхні кольори мають певну символіку. Червоне яйце означає радість, життя, любов. Блакитне уособлює небо, повітря, здоров'я. Зелене означає багатство та врожай.

Про писанки збереглося багато легенд. Одна з них стверджує, що від кількості писанок залежить доля світу. Доки пишуть писанки, існуюватиме світ. Отже, пишiть писанки!

За О. Ковальчук та О. Воропаєм.

- ◆ Поясніть лексичне значення виділених слів. Перевірте себе за тлумачним словничком.
- ◆ Визначте тему та головну думку тексту.
- ◆ Складіть план тексту, запишіть його.
- ◆ За планом усно перекажіть текст.

 Зберіть матеріали про особливості писанкових візерунків і розробіть ескіз писанки. Поясніть її символічне значення. Складіть усний опис писанки.

§ 7. ВИД ДІЄСЛОВА

101. Прочитайте. Визначте дієслова, до кожного з них поставте питання. Які з дієслів означають дію, що вже завершилася, які — дію, що ще триває?

1. Вишивають зорі в тишині узори, над Дніпром чорніють у задумі гори (В. Сосюра). 2. Під ранок зірки поволі осіпалися з неба і засвітилися на лузі ромашками (М. Павленко).

Дієслова бувають двох видів — **доконаного** або **недоконаного**.

Дієслова доконаного виду означають дію, уже завершену, і відповідають на питання **що зробити? що зробив? що зроблю?**

Дієслова недоконаного виду означають дію незавершену, необмежену в часі та відповідають на питання **що робити? що робив? що роблю? що буду робити? що робитиму?**

102. Визначте вид поданих дієслів. Запишіть їх у дві колонки за видами.

Читати, переказати, вивчили, запам'ятаю, запросила, переконують, переказати, домовлюся, виконуватиму, будеш старатися, розповідатиму.

103. Перепишіть, виділяючи в кожному з дієслів усі значущі частини слова. Визначте вид кожного дієслова. Чим різняться будова дієслів доконаного й недоконаного видів?

ЗРАЗОК ➤ Писати — записати.

Читати — прочитати. Сіяти — засіяти. Підсмажити — підсмажувати. Заманити — заманювати. Витерти — витирати. Вирядити — виряджати. Склікати — скликати.

Дієслова доконаного та недоконаного видів, зазвичай, утворюють **видові пари**: *писати — написати; передавати — передати; виносити — винести*.

Здебільшого таку пару утворюють **спільнокореневі слова**, що розрізняються префіксами або суфіксами.

Майже завжди спільнокореневі дієслова різних видів різняться ще й **наголосом**: *насіпати — насипати*.

У видових формах дієслів можуть чергуватися голосні звуки (*прив[е]зти — прив[о]зити; вит[е]рти — вит[и]рати*) або приголосні (*заря[д]ити — заря[дж]ати; вико[с]ити — вико[ш]увати*).

Деякі видові пари дієслів мають різні основи: *брати — узяти; ловити — піймати*.

Деякі дієслова не мають видових пар (*сподіватися, розмовляти, розговоритися, насидітися*).

104. До поданих дієслів доберіть дієслова протилежного виду. Дієслова запишіть парами. Якими значущими частинами різняться дієслова кожної пари? Виділіть ці частини.

ЗРАЗОК ➤ Казати — розказати.

Бачити, розуміти, перевезти, передати, перемагати, здобути, перевірити, припинити, рятувати, розкрити.

◆ Дві пари спільнокоренових дієслів різного виду уведіть до самостійно складених речень.

105. Прочитайте. Визначте дієслова. З'ясуйте вид і час кожного з них. Ознайомтеся з поданою після речень таблицею.

1. Я сонця жду, і сонце зійде, і ранок прийде (*Олександр Олесь*).
2. Ще сонце не зійшло, а вже пташня гучний концерт за вікнами вчиняє (*Л. Дмитерко*).
3. Зріла пісня в гаях солов'їна, вітерець пелюстки рвав з калини (*М. Барчук*).
4. А тим часом із діброви козак виїжджає, під ним коник вороненький насили ступає.
5. Ой зозуле, зозуленько, нащо ти кувала? (*Т. Шевченко*).

ВИД ДІЄСЛОВА	ЯКІ ФОРМИ ЧАСУ МАЄ	ПРИКЛАДИ
ДОКОНАНИЙ	МИНУЛИЙ МАЙБУТНІЙ	<i>сказав, вирішили, передала скажу, вирішать, передасть</i>
НЕДОКОНАНИЙ	МИНУЛИЙ ТЕПЕРІШНІЙ МАЙБУТНІЙ	<i>казав, вирішували, передавала кажу, вирішуємо, передає буду казати, казатиму будемо вирішувати, вирішуватимемо буде передавати, передаватиме</i>

◆ Поясніть розділові знаки в реченні, ускладненому звертанням.

106. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте і запишіть у дужках вид кожного дієслова.

ЗРАЗОК → *Вийшла (док. в.) в поле руська сила (І. Франко).*

Вітер калину гне цвіт обриває геть. Хто б не топтав твій шлях втоптував куц у глину. Ніч упаде в моря зійде рясна зоря а посеред степів знов зацвіте калина. Чуєш козацький спів пісню її синів? Встане із вічних снів Україна! (*В. Шовкошитний*).

◆ Визначте особу, час, а для минулого часу — й рід кожного з дієслів.

◆ Пригадайте й запишіть три прислів'я про калину.

◆ Складіть розповідь про те, як ви готували чай із калиновим варенням або відвар із сушених калинових ягід та лікували ним від застуди меншу сестру (бабусю). Чи є таке висловлювання розповіддю про процес праці? Поясніть.

Чому саме калина є одним із символів України? Відповідь побудуйте у формі роздуму.

Микола БІДНЯК
Спомин

Поясніть назву картини М. Бідняка.

§ 8. ПЕРЕХІДНІ ТА НЕПЕРЕХІДНІ ДІЄСЛОВА

107. Прочитайте. Визначте присудки-дієслова, від яких можна поставити до додатка питання знахідного відмінка. Випишіть ці присудки-дієслова разом із додатками, з якими вони пов'язані за змістом.

ЗРАЗОК ► П'є (що?) росу.

1. Рання пташка п'є росу, а пізня пташка ллє сльози.
2. Ранковий час озолочує нас.
3. У лісі дрова рубають, а до села тріски летять.
4. Ліс хвостом виляє, а курей хапає.
5. Старого лиса не виведеш з лісу.
6. Не хвали мене у вічі, не сvari позаочі (*Народна творчість*).

◆ Якими частинами мови виражені додатки у вибраних вами словосполученнях?

Дієслово, від якого можна поставити питання знахідного відмінка до іменника (або займенника), пов'язаного з ним за змістом, називається перехідним: читати (що?) книжку, покликати (кого?) тебе. Таке дієслово означає дію, спрямовану на інший предмет.

Від перехідних дієслів можна поставити питання не тільки знахідного відмінка (кого? що?), а й родового (кого? чого?) до іменника зі значенням частини від цілого (*випити (чого?) чаю, подати (чого?) води*) або при запереченні (*не чути слів; не знати спокою*).

Неперехідні дієслова означають стан або дію, яка не переходить на інший предмет. Більшість дієслів на -ся (сь) належать до неперехідних. Наприклад: *умиватися, змагатися*.

108. Прочитайте словосполучення. Від кожного дієслова поставте питання до іменника. Запишіть тільки словосполучення, що містять перехідні дієслова.

Шанувати хліб; милуватися краєвидом; роздивлятися квітку; вдивлятися в небо; збирати гриби; рушити стежкою; помітити серед листя; сховатися під деревом; побачити жолудь; сплести з гілля; набратися здоров'я; не чути птахів; любити природу.

◆ Перехідне чи неперехідне дієслово вжито у підписі до світлини?

Побачити
Хотинський замок

109. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки й поставлені в потрібному відмінку іменники. Визначте вжиті в прислів'ях перехідні дієслова. Свою думку доведіть.

1. Без кінця ... варить. 2. Не дасть собі в ... наплювати. 3. Кашу ... не зіспеєш. 4. Йому хоч ... на голові теши. 5. Головою ... не проб'єш. 6. І стіни мають ... . 7. З краси не пити ... . 8. Не рівняй ... до зозулі.

ДОВІДКА Стіна. Вода. Масло. Вухо. Соловей. Кілок. Каша. Роса.

ПОПРАЦЬОЙТЕ В ГРУПАХ! Які з наведених прислів'їв можна використати для характеристики людини? Які риси людської вдачі вони висвітлюють?

Використавши прислів'я, розкажіть про вдачу когось із спільних знайомих. У розповіді вживайте перехідні дієслова.

110. Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Визначте присудки, виражені перехідними дієсловами.

Певно, ти маєш знайомих, які стежать за модними т..нденціями в муз..ці, одязі. Їхні захоплен..я та смаки повністю підпорядковуют..ся моді. Звідки вони беруть інформац..ю? Передовсім з телер..клами.

Р..клама змал..овує бе..турботне й бе..проблемне ж..ття та викл..кає потребу у бе..лічі гарних речей. Без зап..сів популярних пісень і нового одягу раби моди не уявляють собі повноцін..ого існування.

Знаєш, що може спричинити бе..думне накопичення речей? Манію спож..вання. Жодні доходи не витр..мають гонитви за р..кламою.

Спокуси р..клами, на жаль, позбавляють почуття міри.

За А. Єланською.

◆ Лексичні значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком.

◆ Поясніть розділові знаки в реченнях, ускладнених вставними словами.

◆ Пригадайте рекламу, яка найбільше запам'яталася вам протягом останнього часу. Чим саме вона вас вразила?

◆ Спробуйте скласти текст рекламного оголошення. Прорекламуйте свою улюблену книжку (пісню, кінофільм, спектакль, комп'ютерну гру).

😊 Складіть жартівливе оповідання за малюнком Д. Гармаша, уживаючи неперехідні дієслова.

Дмитро ГАРМАШ.
Іграшки великого міста

ПОПРАЦЬОЙТЕ В ГРУПАХ! Визначте 10 «плюсів» і «мінусів» телевізійної реклами. Свої оцінки обґрунтуйте. Уживайте перехідні дієслова.

111. Відредагуйте речення. Звертайте з підказкою.

1. Ми подякували учителя за екскурсію до музею. 2. Багато цікавого дізналися ми за твори українських художників. 3. Довго милувалися на їхні картини і щиро захоплювалися через їхній талант. 4. Товариш докоряв мене за загублений музейний каталог.

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО

*Подякувати товариша.
Дізнатися за щось.
Милуватися на щось.
Докоряти когось.
Захоплюватися через.*

ПРАВИЛЬНО

*Подякувати товаришеві.
Дізнатися про щось.
Милуватися чимось.
Докоряти комусь.
Захоплювати чимось.*

◆ Визначте вид допущених помилок. Звертайте з таблицею «Види помилок у письмових роботах», що її вміщено у «Довідковому бюро».

З'яване мовлення

Читання • Письмо

Письмовий переказ тексту, що містить розповідь про процес праці

112. Прочитайте текст, визначте його тему та головну думку.

Витинанки

Наші предки шанували сонце. Його проміння несло світло, тепло й радість. Сонце дарувало врожай, за це йому були вдячні. Як проникало сонячне проміння до домівки? Звичайно, через вікна.

Коли в хатках наших предків з'явилися перші віконця, це були зовсім невеличкі отвори. Щоб заскрити їх, майстри розкочували скляну кульку. Тому кожне віконечко було круглим. Пізніше для одного вікна використовували вже чотири скляних кружечки. Чотири їх було тому, що віконце вважали поглядом на всі чотири сторони світу.

Віра БОВК.
Витинанка «Ластівки»

Щоб привернути до вікна увагу, його прикрашали. Спочатку в ролі прикрас були витинанки зі шкіри. Коли скло навчилися різати на квадрати, воно стало тоншим. На зміну шкіряним витинанкам прийшли паперові.

Для виготовлення витинанок брали папір, фарбували його в червоний, рожевий, синій, зелений кольори. Папір складали чотверо. Ножом або ножицями вирізали візерунки.

Багатокольорові витинанки виготовляли з білого паперу, а вже потім пензликом фарбували окремі деталі. На шибкі витинанки наклеювали крохмальним клейстером.

Витинанки були виявом святкової радості. Коли йшли сіяти навесні хліб, наклеювали весняну витинанку. Коли збирали врожай, наліплювали осінню. Якщо в хаті була молода дівчина, на вікні була витинанка, яка про це сповіщала. А там уже й весільна витинанка на шибці з'являлася.

Поступово тісно стало витинанкам на вікнах. Їх почали наклеювати на полицях, сволоках, стінах. Почали вирізувати витинанки для забавки дітям.

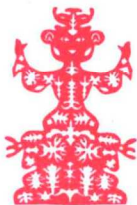
Відгомін давньої традиції витинання ми спостерігаємо досі. Хіба ж не бачимо на вікнах дитсадочків і шкіл паперові сніжинки узимку? А паперове мереживо на сучасних книжкових полицях? Орнаменти витинанок трапляються сьогодні на тканинах і шпалерах.

За Н. Кочережком.

- ◆ Визначте тип мовлення, покладений в основу тексту.
- ◆ Прочитайте абзац, у якому йдеться про виготовлення витинанки.
- ◆ Складіть і запишіть складний план тексту.
- ◆ За планом напишіть переказ.
- ◆ Виріжте вдома паперову витинанку, дайте їй промовисту назву. Складіть усний опис витинанки.
- ◆ Виготовте закладку-витинанку для книжки та подаруйте її людині, яку ви поважаєте.

Організуйте в класі виставку витинанок. Запросіть на виставку батьків.

113. Уявіть собі, що ви член шкільного драмгуртка і вас запросили виконати роль у спектаклі на історичну тему. Перед виступом з'ясувалося, що замовити театральне вбрання кравцеві забули. Складіть і запишіть гумористичну розповідь «Як я виготовив театральний костюм давньоруського воїна (літописця, козака, середньовічного рицаря, арабського султана)». Дієслова якого виду ви вживатимете частіше? Чому?

§ 9. ОСОБА ДІЄСЛОВА. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

114. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Прочитайте висловлювання. Визначте дієслова, з'ясуйте особу, число та час кожного. Поясніть, як ви визначаєте особу. Яка значуща частина дієслова виражає граматичне значення особи дієслова?

Люди обростають невпинно новими речами, новими предметами. Поки речей мало, людина їх любить, прикрашає, вони слугують людині й не заважають, а, навпаки, допомагають жити. Потім їх стає надмірно багато. Робити речі не стає часу. Прикрашати й поготів. Мистецтво зникає. Воно відходить на узбіччя, в глибини минулого, а з ним відходить і час, і людина залишається самотня на березі океану вічності. Гори непотрібних, безглузких речей громадаються навколо неї.

За П. Загребельним.

◆ Визначте дієслова, ужиті в неозначеній формі. Чи вказують вони на особу, число та інші граматичні ознаки дієслова?

Як ви гадаєте, чи справді людина потерпає від зайвих речей? Як цього уникнути? Якими ви уявляєте побутові речі, які б не дратували? Які речі, на вашу думку, милують око і чим саме? У відповіді вживайте дієслова першої, другої та третьої особи.

Особа передає, ким є мовець (той, хто говорить або пише) стосовно дії, яку дієслово називає:

- **сам виконує цю дію** (*працюю, розмовляю* — перша особа);
- **не бере участі у виконанні дії, лише розповідає про неї** (*працюєш, розмовляєш* — друга особа; *працює, розмовляє* — третя особа).

Граматичне значення особи виражають особові закінчення дієслів: зна ю, сид иш, мрі є.

115. Прочитайте. Визначте особові дієслова, з'ясуйте особу, число, час кожного.

Вітаю вас! Дякуємо за хліб-сіль! Щиро вам дякую. Як вас звуть? Ласкаво просимо! Бажаю успіхів! Як ви себе почуваєте? На жаль, на мене чекають. Де ти навчаєшся? Ким ви працюєте?

Що вам відомо про етикет спілкування? Чи можна вважати це поняття застарілим? Відповідь побудуйте у формі роздуму.

е Серед користувачів мережі Інтернет досить популярною є специфічна мова, у якій помилки роблять навмисно. Спробуйте пояснити, чому виник такий комп'ютерний жаргон, і висловіть своє бачення етикету комп'ютерного спілкування.

116. Перепишіть. Визначте особові дієслова, з'ясуйте особу, число та час кожного. Виділіть закінчення, які виражають особу й число дієслів.

1. Я знаю: світ росте із доброти. І життєлюбство з людяності сходить (*О. Довгий*). 2. Збереш пилюку в хаті пирососом, а як же бути з пилюкою в душі? (*Р. Качурівський*). 3. Чоловіки не прагнуть бійки; чоловіки стають до бою, коли боронять найдорожче (*О. Маландій*).

◆ Доберіть дієслово, яке не вказує на час, особу, рід, число. Як називають таку форму дієслова?

◆ Виділені слова випишіть і розберіть за будовою. Поясніть правопис цих слів.

117. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте особу, число та час кожного дієслова. Підкресліть члени речення.

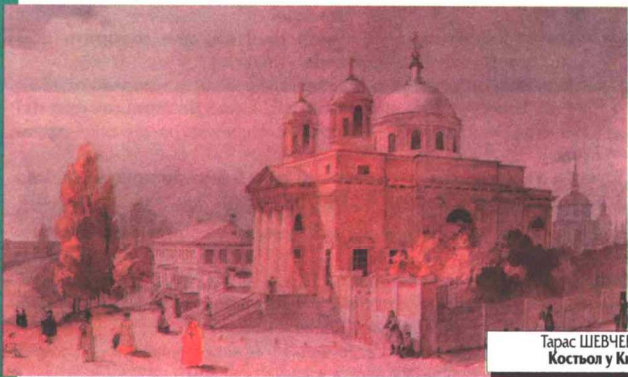
1. Т..че вода з-під явора яром на долину. П..шається над водою ч..рвона калина (*Т. Шевченко*). 2. Посаджу біля кр..ниці ч..рвону калину (*С. Мордач*). 3. Зацвіла калина біля круч Дніпра (*А. Камінчук*). 4. А ми тую ч..рвону калину підіймемо. А ми нашу славну Україну ро..в..селимо! (*С. Чарнецький*).

Роздивіться акварель Т. Шевченка та поштову листівку початку минулого сторіччя. Порівняйте їх. У відповіді вживайте особові дієслова.

Почніть збирати матеріали до теми «Тарас Шевченко – художник». Наприкінці року проведіть у класі виставку репродукцій його картин і графічних творів.

Тарас ШЕВЧЕНКО.
Костьол у Києві

Олександрівський костюль
у Києві.
Листівка 1914 р.

118. Прочитайте подані в таблиці речення. Чи можна визначити особу, яка виконує названу виділеним дієсловом-присудком дію, у реченнях першої колонки? Другої? Поясніть.

Щодень по-іншому мені світає небо у вікні. <i>М. Луків.</i>	Світає. Край неба палає. <i>Т. Шевченко.</i>
Вечоріє сонце непривітне. <i>Є. Гуцало.</i>	Вечоріє. Зелені поля беруться туманом. <i>М. Стельмах.</i>

◆ Які з виділених дієслів є присудками у двоскладних реченнях? Які є єдиним головним членом в односкладних реченнях?

Дієслова, що називають дію, яка виконується самою особою, без участі особи, називають **безособовими.**

Безособові дієслова означають:

- **явища природи** (*вечоріє, світає, мрячить*);
- **стихійні явища** (*замело, залило, вимерзло*);
- **фізичний або психічний стан людини** (*морозить, лихоманить, тіпає, трясє, нудить, не терпиться, не спиться*).

Безособові дієслова є присудками в односкладних реченнях: *Учора трохи повернуло на відлигу (А. Дрофань). Ще комусь у цю пору не спиться (І. Білий). Так бракує землі милосердя людей (Т. Севернюк).*

119. Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу.

1. Сутеніло помалу (*Є. Плужник*).
2. Смеркає в селі, у полі і в душі моїй (*Є. Гуцало*).
3. Стежку в поле листям замело (*Ю. Бартош-Кум'ятський*).
4. З лісу повіяло прохолодою (*М. Стельмах*).
5. Запаморочливо пахло в'янутьим листям, хмелем і калиною (*П. Загребельний*).
6. І чого мене понесло сюди? (*С. Васильченко*).
7. Від жаху похолонуло в душі (*Б. Олійник*).
8. І як сльозами застигло очі! (*М. Луків*).
9. Уже на осінь повертає (*Д. Луценко*).
10. Уночі летється, а вдень плющить (*Народна творчість*).

◆ Витлумачте лексичне значення кожного з безособових дієслів.

З одного чи двох головних членів речення складаються граматичні основи наведених речень? Чому?

ПІДКАЗКА

Безособовість дієслів виявляється у відсутності в реченнях підмета.

120. Перепишіть, підкресліть граматичні основи речень. Визначте безособові дієслова, з'ясуйте лексичне значення кожного з них. Якими членами речення вони є?

1. Добиралося до полудня. 2. Радісним почуванням охопило душу (Панас Мирний). 3. Забіліло знову, забіліло. Холодом од яру потягло (Б. Мельничук). 4. Usta мої заціпило морозом (І. Франко). 5. Замело, затихло, вечором запахло (М. Шостак). 6. Сьогодні так мені засумувалося (Т. Щегельська). 7. Наталочці ані їлося, ані пилося (Зірка Мензатюк). 8. Деся блукалося, бродилося, тільки спати не хотілося (В. Бубир). 9. Під човном клекотіло, кипіло, шумувало (М. Коцюбинський).

Виділене слово передайте звукописом. Поясніть особливості його вимови.

121. Поясніть значення фразеологізмів. Із трьома з них складіть речення.

1. Зав'язало мову. 2. Позакладало вуха. 3. Похололо на душі. 4. Замакітрилося в голові. 5. Памороки забило. 6. Запахло смаленим. 7. Мов язиком злизало. 8. Мов окропом обдало. 9. Аж животи попідтягало.

122. Прочитайте речення, визначте в кожному граматичну основу. Перепишіть тільки ті речення, що мають один головний член — присудок. Якою частиною мови він виражений? Доведіть, що ці дієслова безособові.

1. Благословляється на день. І сяють роси над ланами (М. Єркін). 2. Знов повернулися морози. Снігів холодних намело (Г. Чубач). 3. Мрячило. Мжичилося. Над головою клубочилися важкі сірі хмари (Зірка Мензатюк). 4. Уночі зірвалася справжня буря. Надворі блискало, гриміло, тріщало й лило (М. Павленко). 5. Віє туманами з дугу. Пахне барвінком нічним (А. Михайлевський).

123. Подані речення з двома головними членами перебудуйте на такі, що мають один головний член, виражений безособовим дієсловом. Перебудовані речення запишіть.

ЗРАЗОК

Я не сплю. — Мені не спиться.

1. Я не можу всидіти. 2. Я не можу читати. 3. Я цього не хочу. 4. У мене лихоманка. 5. Я не маю везіння (талану). 6. Я маю щастя.

124. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Визначте безособові дієслова, підкресліть їх як члени речення.

Чи їздили ви по Україні? Чи міряли ви її безлімірні шляхи і зліні та рівні степи, де ніщо не забороняє вашим очам виміряти їх? Чи бачили, як синє небо розгортає над землею своє блакитне і безмірне високе шатро?

Настав ясний та погожий ранок після короткої ночі. Шугонуло світлом. Сизе полум'я віхтем знялося угору серед червоного жару. Ще надало світла, ще раз кинуло рожевим огнем. Крайнебо могоче, пашисть, мов личенько сором'язливої дівчини.

За Панасом Мирним.

Чи доводилося вам бачити світанок над морем (річкою, озером), у місті? Складіть про це 3–4 речення, використавши безособові дієслова.

У курсі «Мистецтво» ви вивчали поняття культурного та екологічного середовища людини. За яких умов, на вашу думку, сучасне місто може стати близьким людині? Розкажіть про те середовище, у якому комфортно було б жити саме вам.

Зв'язне мовлення

Складання діалогів

Говоріння

125. Складіть і розіграйте діалог між семикласницею та її п'ятирічною сестричкою, які самі залишилися ночувати в домі. Малій приснився страшний сон. Мета старшої сестри — заспокоїти дитину, пояснити, що причина сновидінь — фільми-«страшилки». У репліках уживайте подані в рамці словосполучення і речення.

Мені привиділося (здалося, приснилося, примарилося). Мене тіпало (трусило). Усередині похололо. У голові шуміло. Звело судою. Від страху заціпило. Запаморочилося в голові.

126. Складіть і розіграйте діалог між стареньким дідусем та онуком-семикласником, який прийшов навідати його в неділю. Хлопчик приніс передані батьками ліки, нові окуляри, запас харчів на тиждень, улюблений дідом журнал. Мета хлопчика — дізнатися про стан здоров'я старого, з'ясувати, якої допомоги він потребує. Мета дідуса — запросити родину сина (хлопчикова батька) у гості на наступний вихідний. У репліках діалогу уживайте безособові дієслова.

Мені полегшало. Мене лихоманило, трясло, тіпало, трусило.

Мені стало... Мені бракувало...

Не спалося, не лежалося, не сиділося, не пилося й не їлося.

§ 10. ЧАСИ ДІЄСЛОВА

127. Прочитайте, визначте дієслова. Які з них називають дію, що відбувається під час розмови про неї? Після розмови? До розмови? Що вам відомо про час дієслів?

Якось Добро й Зло опинилися на вершині шпилястої гори. Зло штовхнуло Добро, і Добро скотилося вниз. Та не розбилося, а перетворилося на рослину з блакитними квіточками... І тріснуло Зло від люті!

Хтозна, чи довго пам'ятатимуть люди цю легенду. Але вони завжди будуть милуватися блакитним цвітом барвінку, його темно-зеленим листям. Хоч кожен українець підсвідомо відчуває і любить у цій квітці щось значно глибше, ніж просто красиву рослину.

За Г. Маковій.

◆ Визначте час кожного з дієслів. Звертайтеся з таблицею.

ЧАС ДІЄСЛОВА	КОЛИ ВІДБУВАЄТЬСЯ ДІЯ	НА ЯКІ ПИТАННЯ ВІДПОВІДАЄ
ТЕПЕРІШНІЙ	У момент повідомлення про неї	Що роблю? Що робиш?
МИНУЛИЙ	До моменту повідомлення про неї	Що робив? Що зробила?
МАЙБУТНІЙ	Після моменту повідомлення про неї	Що зроблю? Що робитиме?

ПОРІВНЯЙТЕ:

ТЕПЕРІШНІЙ	МИНУЛИЙ	МАЙБУТНІЙ
<i>Кожна стежка додому веде (Г. Чубач).</i>	<i>Потім нас стежка до хати вела (І. Драч).</i>	<i>Дорога з хутора вестиме (І. Сенченко).</i>
<i>І шумлять ліси все тихше (О. Маковей).</i>	<i>Тополі шуміли за вікном все тривожніше (З. Тулуб).</i>	<i>А в Києві шумітимуть каштани (Є. Маланюк).</i>

ЛУГАНСЬК
Годинник
театру ляльок

128. Перепишіть. Визначте дієслова в реченнях, з'ясуйте час кожного, запишіть у дужках.

ЗРАЗОК → *Золоті верболози розплели (мин. ч.) свої коси (Н. Кащук).*

Старі люди розповідають таку легенду. Барвінком став чужинець, якому припала до душі українка. Увивався за нею хлопець, землю свою заради неї покинув, а тоді помер із журби. Стоїть перед Господом і просить: «Хочу бути там, Господи, де вона лишилася». Бог милосердний пустив його квітом, що вічно дивиться услід кожному з нас голубими очима. Завжди буде барвінок милувати око, але і ятритьме душу, бо саджають його на могилах.

За Г. Маковії.

◆ Визначте вжиті в реченнях фразеологізми, поясніть їхнє значення.

 Поясніть назви гравюр В. Карася, на яких зображена Миколаївська церква у Прилуках, що на Чернігівщині.

Володимир КАРАСЬ.
Час

129. Прочитайте. Випишіть у три колонки дієслова теперішнього, минулого та майбутнього часу.

1. Несе Галя воду, коромисло гнеться, а за нею Йванко, як барвінок, в'ється. 2. Кінець нивоньці, кінець, зараз сплетемо вінець і з жита, і з барвінку на хорошу дівку. 3. Усі гори й долини виходили, зелененький барвіночок витоптали та зробили гілечко з ялини та з червоної калини (*Народна творчість*).

◆ У яких народних обрядах використовують квіти барвінку? Що уособлює ця квітка?

◆ Визначте вид кожного з виписаних дієслів.

Співзвучність часів

Дієслова недоконаного виду можуть уживатися в усіх формах часу.

Дієслова доконаного виду можуть уживатися тільки у формах минулого та майбутнього часу.

130. Перепишіть, ставлячи подані в дужках дієслова у формі теперішнього часу.

Барвінок — вічнозелена трав'яниста рослина. Її листя (зберігати) зелений колір навіть під снігом. Живучість і витривалість барвінку, його красу люди (оспівувати) у багатьох народних піснях. З давніх-давен барвінок (уособлювати) молодість, кохання та шлюб.

Разом з ягодами калини, васильками й колосками жита барвінок (прикрашати) весільне деревце, яке (називати) гільцем. Рослину досі (використовувати) у весільних обрядах.

З довідника.

◆ Визначте вид ужитих в уривку дієслів.

131. Прочитайте текст. Визначте дієслова, з'ясуйте вид і час кожного. Перепишіть, усі дієслова теперішнього часу замінивши відповідними формами минулого часу.

Пісні, легенди, повір'я дістаються нам у спадок від минулих поколінь. Усна народна творчість завжди відбиває прагнення людини до краси, правди, фізичного й духовного здоров'я. Прислів'я прославляють працьовитість, скромність, кмітливість, воюють проти ледарів, зазнайок, брехунів та базік.

За Н. Шумадою.

◆ Чи можна утворити форму теперішнього часу від дієслів *дізнатися, передумати, змінитися*? Чому?

◆ Поясніть значення вислову *духовне здоров'я*.

132. Прочитайте поезію. Визначте в її тексті дієслова, з'ясуйте час кожного.

Пам'ять дерев

Ці дуби, що небо підпирають,
Певне, ще Батія пам'ятають.
Сосни у спокійному величчі
Не забули про козацькі січі.
Свідками ворожої навали
Явори та осокори стали.
Саджанці, що нині виростають,
Що вони через віки згадають?

Микола Луків.

◆ Дайте розгорнуту відповідь на висловлене поетом запитання. У реченнях уживайте дієслова минулого, теперішнього та майбутнього часу.

 133. Розгляньте вміщені на сторінках підручника листівки із зображенням українських міст у минулому і сьогоденні. Пофантазуйте, якими стануть ці міста через п'ятдесят, сто років. Усно складіть фантастичну розповідь «Із минулого — в майбутнє» про подорож за допомогою машини часу вулицями рідного міста чи села у різні епохи. Що з минулого вам хотілося б зберегти у майбутньому? Вживайте дієслова у формах минулого, теперішнього та майбутнього часу.

Чому категорія часу властива саме такій частині мови, як дієслово?

134. Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Визначте дієслова, з'ясуйте час кожного.

1. Народ свою м..нувшину повік не забуде. Ми були, ми є під небом, і ми далі будемо (Б. Колодій). 2. У самісінькім центрі Європи ми ж..ли, ж..вемо й будемо ж..ть (В. Мордань). 3. Я малюю те все, що зн..кало, зн..кає і зн..кне (О. Забужко). 4. Дніпро р..ве й р..втиме, поки віку і плакати він буде і квилити (Б. Грінченко). 5. Що без нас було, ми чули, а що при нас буде, побач..мо (Народна творчість). 6. Все, що буде, вже було колись, що м..нулося, усе те верне знов (Т. Севернюк).

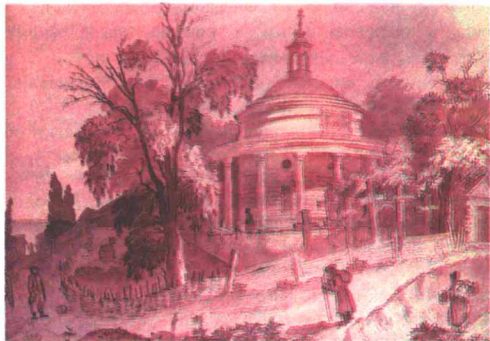
Яка з подій, що її вивчали на уроках історії цього року, захопила вас найбільше? У відповіді вживайте дієслова різних часових форм.

Роздивіться акварель Т. Шевченка «Аскольдова могила» та сучасну фотографію цієї історичної пам'ятки. Розкажіть пов'язану з нею легенду про київських князів. Уживайте дієслова минулого часу.

Як ви розумієте вислів письменника М. Сарма-Соколовського «Що таке пам'ять? Це вікну у минуле. Його ні відчинити, ні розбити»? Пригадайте або придумайте історію, яка проілюструвала б ці слова.

Тарас ШЕВЧЕНКО.
Аскольдова могила

§ 11. ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС

Дієслова теперішнього часу означають дію або стан, які збігаються з моментом мовлення про них: *знаю, можемо, хочеш, працюють*.

Дієслова теперішнього часу змінюються за особами та числами.

ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС

ОСОБА	ОДНИНА	МНОЖИНА
I	<i>пишу, бачу</i>	<i>пишемо, бачимо</i>
II	<i>пишеш, бачиш</i>	<i>пишете, бачите</i>
III	<i>пише, бачить</i>	<i>пишуть, бачать</i>

 Як ви розумієте вислови *час не стоїть, знамення часу, герой нашого часу, тягнути час*? Доберіть фразеологізми, у яких згадувалося б поняття часу.

135. Прочитайте речення. Визначте час дієслів. З'ясуйте особу й число кожного.

1. Світлий день встає над Україною (*Д. Луценко*).
2. Розплющую очі і раптом бачу глибоке небо і віти беріз (*М. Коцюбинський*).
3. Ти стоїш, ти шумиш, ти ростеш, Львове (*Р. Братунь*).
4. Ви стоїте на високій кручі і бачите, як котить свої хвилі тихий і лагідний Дніпро (*І. Нечуй-Левицький*).
5. Як вільно дишуть груди! (*Б. Грінченко*).
6. Як відчуваєшся добре, коли ти у себе вдома! (*О. Довгоп'ят*).

◆ Поясніть розділові знаки в реченні, ускладненому звертанням.

136. Перепишіть, визначте час, особу й число дієслів. Виділіть особові закінчення дієслів.

1. Мова об'єднує, згуртовує людей у націю, засвідчує духовне буття народу. Без мови ми є не народом, а отарою без пастуха. Без народних пісень, прислів'їв, приказок ми **прирікаємо** себе на виродження. Народні твори несуть у собі невичерпний оптимізм (*за Олесем Гончаром*).
2. Мова рідна! Ти завжди **вабиш, чаруєш, кличеш** на теплі й могутні хвилі свої (*С. Плачинда*).

◆ Підкресліть у словах вивчені орфограми.

◆ Виділені слова вимовте відповідно до правил української орфоєпії.

Львів.
Центр міста відчуває
сучасність

137. Визначте особу й число дієслів. Перепишіть їх, а потім передайте звукописом. Вимовте відповідно до правил української орфоєпії. Укажіть голосні звуки, які вимовляємо нечітко.

ЗРАЗОК ▶ *Котиш* [кóти'ш].

Можеш, любиш, читаєш, живемо, сидимо, борються.

◆ Поясніть, від чого залежить написання особових закінчень дієслів.

Дієслова поділяють на дві дієвідміни.

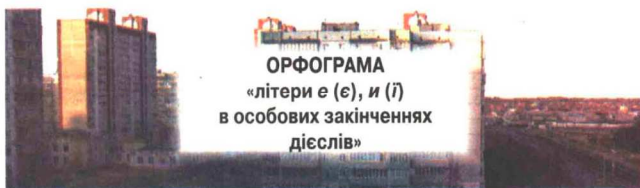
Визначають дієвідміну за закінченнями третьої особи множини теперішнього часу.

Дієслова, які мають у цій формі закінчення *-уть* або *-ють*, належать до першої (I) дієвідміни: *можуть, знають*.

Дієслова із закінченнями *-ать* або *-ять* належать до другої (II) дієвідміни: *лежать, стоять*.

Дієслова першої дієвідміни в усіх особових закінченнях мають літеру *е* або *є*: *їдеш, малюєш*.

Дієслова другої дієвідміни в особових закінченнях мають літери *и* або *ї*: *лежиш, стоїш*.

138. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Поясніть написання особових закінчень дієслів.

I. 1. Люб..мо Україну щирим серцем (*В. Сосюра*). 2. Україно, рідна мати, все всміха..шся мені (*М. Левицька*). 3. Нащо слова? Ми діло нес..мо (*Олег Ольжич*). 4. Коли говор..ш з усіма, то значить ні до кого (*Г. Чубач*). 5. Може, щастя дитинства в тому, що не зна..ш межі добра і зла, що не суд..ш? Просто живеш, вдивля..шся в світ і сприйма..ш його таким, яким він є (*П. Сорока*).

II. 1. Майбутнім ми мар..мо, а сучасним горду..мо. 2. Ми прагн..мо до того, чого немає, а нехту..мо тим, що ма..мо. 3. Ти роб..ш найкраще, коли твердо ступа..ш шляхом доброго глузду. 4. Коли ти не озбро..шся проти нудьги, то стережись, аби ця тварюка не зіпхнула тебе з чесноти на моральне зло. (*З творів Г. Сковороди*).

5. Працею пиша..мося, руками горд..мося. 6. Доки живеш, доти вмі..ш і роб..ш. (*Народна творчість*).

139. Поставте дієслова у формі другої особи однини теперішнього часу. Запишіть утворені форми. Підкресліть орфограму «літери е (є), и (і) в особових закінченнях дієслів».

ЗРАЗОК *Рости — ростеш.*

Возити, пустити, мріяти, крутити, читати.

◆ Складіть зв'язне висловлювання, використайте в ньому всі утворені форми дієслів.

140. Поставте дієслова в усіх особах і числах теперішнього часу. Запишіть, виділіть у них особові закінчення.

ЗРАЗОК *Казати — кажу, кажемо, кажеш, кажете, каже, кажуть.*

I. Говорити, шанувати, зберігати, дзвонити.

II. Знати, балакати, стежити, любити.

141. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Зорі з неба сипл..ться, мов горох (*Г. Коваль*). 2. Тут росяні дощі цілують душу і шлях шовково стел..ть (*Т. Севернюк*). 3. Життєва нива кол..ться стернею (*О. Довгон'ят*). 4. Життя і мрія в згоді не бувають і вічно бор..ться, хоч миру прагнуть (*Леся Українка*). 5. Ми весь час сто..мо на грані невідомих шляхів майбутніх (*О. Теліга*).

◆ Підкресліть у словах орфограму «літери е (є), и (і) в особових закінченнях дієслів».

142. Поставте дієслова у формі першої особи однини теперішнього часу й запишіть. Назвіть звуки, що чергуються.

ЗРАЗОК *Хотіти — хочу.*

Берегти, текти, пекти, котити, трусити, мастити, виходити, їздити.

У дієсловах першої дієвідміни відбувається чергування приголосних звуків: мо[г]ти — мо[ж]у, те[к]ти — те[ч]у, ди[х]ати — ди[ш]у, ка[з]ати — ка[ж]у, те[с]ати — те[ш]у, сви[ст]ати — сви[шч]у (*свищу*), поло[ск]ати — поло[шч]у (*полощу*).

Якщо чергування приголосних є в першій особі однини, то воно відбувається і в інших формах: може[ш], тече[ш], дише[ш], ка[ж]уть, те[ш]уть, сви[шч]емо, поло[шч]емо.

У дієсловах другої дієвідміни відбувається таке чергування приголосних в першій особі однини: ле[т]ити — ле[ч]у, моро[з]ити — моро[ж]у, си[д]ити — си[дж]у.

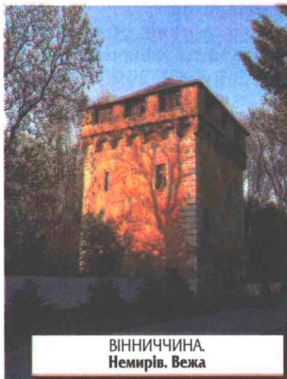
Зверніть увагу! У дієслові другої дієвідміни бігги [г] чергуються з [ж] у всіх формах: бі[ж]у, бі[ж]иш, бі[ж]ать.

143. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставте пропущені літери. Підкресліть літери, що позначають звуки, які чергуються.

1. Розумний не все ка..е, що знає. 2. Не сокира те..е, а чоловік.
3. Кожна корова своє телятко ли..е. 4. Кіт мурли..е, бо дітей кли..е.
5. Швидко тільки млинці пе..уть. 6. Щастя лежить, а горе бі..ить.
7. Остерігайся не того пса, що бре..е, а того, що лащиться.

◆ Визначте час, особу й число дієслів.

◆ Пригадайте кілька рядків із сучасних пісень, де б уживалися дієслова теперішнього часу. Запишіть їх. Визначте дівідміни дієслів.

ВІННИЧЧИНА.
Немирів. Вежа

 144. Перепишіть. Від поданих у дужках дієслів у неозначеній формі утворіть особові дієслова.

1. Старий годинник тишу (колихати) (Б. Костиря).
2. Чужа гітара (різати) вухо (К. Туз).
3. А серце голубом (воркотіти) (Г. Соколенко).
4. Я (сидіти) на кленовім порозі, а птахи все летять і летять (Є. Гуцало).
5. Радію я, коли (знаходити) слово із пахощами й кольором (А. Малишко).
6. Слухає Немирів, як тенор пісню вивів: «По садочку (ходити), кониченька (водити)» (А. Подолинний).

145. Перепишіть. Визначте час, особу, число кожного з дієслів. Поясніть написання особових закінчень дієслів.

Чуєш народну мелодію і ніби бачиш, як сонце сідає десь у селі на Україні. Неділя. Весняне сонце лле світло на садки. Десь за ставком у садку збираються хлопці та дівчата. Музики грають. Золоте сонце летється крізь білий цвіт вишень та чершень. Услухаєшся в чудову пісню і уявляєш собі все це.

За І. Нечуєм-Левицьким.

- ◆ Підкресліть у словах усі вивчені орфограми.
- ◆ Складіть висловлювання «Пісні мого міста (села)» або «Моя улюблена сучасна пісня», уживаючи дієслова теперішнього часу (усно).

 Роздивіться екслібрис В. Лучка. Як ви розумієте значення слова **екслібрис**? Перевірте себе за тлумачним словничком. Що можна сказати про людину, для якої створено цей книжковий знак? Продумайте ескіз свого власного екслібриса.

Василь ЛУЧКО.
Екслібрис

Усний твір розповідного характеру про процес праці за власними спостереженнями

Марта ТОКАР.
Айстри

146. Прочитайте обидва висловлювання, визначте стиль кожного. Свою думку обґрунтуйте.

I. Розмножують айстри насінням, яке висівають у ящики, в теплиці або парники у березні-квітні, у відкритий ґрунт — у квітні. Ґрунт вибирають чорноземний, супіщаний або суглинковий на відкритих сонячних місцях. Температуру підтримують помірну, вологість — середню. Застосовують мінеральні добрива та перегній.

Насіння проростає через 14 днів після сівби. Розсаду висаджують у квітні-травні, низькорослі сорти — на відстані 15–20 см, високорослі — 30–35 см між рослинами.

З довідника квітникаря.

II. До маминого дня народження ми з бабусяю вирішили підготувати для неї сюрприз. У новенький ящик насипали придбаного в магазині «Садівник» ґрунту й висадили розсаду айстр сорту «Міледі». Майбутню «клумбу» прилаштували на кухонному підвіконні, адже там завжди сонячно. Знаєте, що було найважче? Не допустити, щоб мама ту розсаду побачила. Коли мама прямувала до кухні, брат Сергійко

відволікав її увагу розмовами, а я у цю мить героїчно затуляла підвіконня собою.

Бабуся справно поливала зелені кущики, а ми з братом раз на тижень «підгодовували» їх мінеральними добривами. Як ми переживали, щоб квіти не захворіли на свої квіткові недуги! Скільки книжок про рослини прочитали!

Яка це була радість — подарувати мамі квіти не куплені, а вирощені й випечені власними руками!

Зі шкільного твору.

◆ Дайте відповіді на запитання.

• Для чого розповідають про процес праці? Кому можна адресувати таку розповідь? Де й за яких обставин вам доводиться чути або читати такі розповіді?

• Чи залежить стиль такої розповіді від умов спілкування та адресата висловлювання? У чому виявляється така залежність?

• Зверніть увагу на часові форми дієслів у кожному з висловлювань. Обґрунтуйте вибір часу дієслів.

147. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Складіть і запишіть інструкцію (у діловому стилі) та творчу роботу (в художньому стилі) про те, як:

- прибирати клас (навчальний кабінет) під час чергування;
- прикрашати актовий зал школи до свята.

148. За поданим планом складіть у художньому стилі усний твір на тему «Моє улюблене заняття».

ПЛАН ТВОРУ

1. Чому я беруся за це заняття.
2. Наскільки потрібна (цікава) для мене ця праця.
3. Як я готуюся до роботи (добір матеріалів, підготовка інструментів, створення умов, із ким раджуся, що читаю).
4. З чого я розпочинаю.
5. Які трудові операції і у якій послідовності я виконую.
6. Чи задоволений я зазвичай результатом праці.

Поясніть вислів Максима Рильського «*Ми працю любимо, що в творчість перейшла*». Чи кожна праця, на вашу думку, може бути творчою? Що для цього потрібно?

§ 12. МИНУЛИЙ ЧАС.

ЗМІНИ ДІЄСЛІВ У МИНУЛОМУ ЧАСІ

149. Прочитайте. Визначте дієслова минулого часу, з'ясуйте рід і число кожного.

Сім'я зібралася в мандрівку. Тато позичив карту автошляхів України, мама напекла пирогів, пампушок і млинчиків.

За кермо сів тато. Машина помчала. Вона хвацько обігнала автомобілі: вантажівку з трактором у кузові та шикарний «Мерседес». Перелітали поля й села. Минали Калинівки й Любимівки, Іванівки й Василівки, Ганнівки й Варварівки. Мама щоразу казала: «Ах!»

— Сьогодні я мила руки в Здвижі, Тетереві, побродила в річці Гóринь за містечком Гощею, а в Ірпені навіть скупалася, — перелічувала Наталочка. — Під Житомиром у сосновому бору ми

обідали, у Новоград-Волинському пили каву, а над Горинню підвечіркували.

— Машині теж пора підкріпитися, бо закінчився бензин, — сказав тато.

Вони звернули до бензозаправної станції, що трапилася по дорозі.

За Зіркою Мензатюк.

◆ Пригадайте одну з ваших мандрівок Україною, розкажіть про неї. Дієслова якого часу ви вживатимете? Чому?

Дієслова у формі минулого часу означають дію або стан, які відбулися до моменту розмови: сказав, пояснила, злякало, ходили.

Дієслова минулого часу змінюються за родами (в однині) та числами: розповів, розповіла, розповіло, розповіли.

Дієслова минулого часу утворюються додаванням до основи неозначеної форми суфікса -в- у чоловічому роді та суфікса -л- у формі жіночого й середнього роду та у множині: малюва-ти — малюва-в, малюва-л-а, малюва-л-о, малюва-л-и.

Минулий час дієслів чоловічого роду утворюється без суфікса, якщо основа неозначеної форми закінчується на приголосний: біг-ти — біг, нес-ти — ніс, допомог-ти — допоміг.

ЖИТОМИР.
Учора і сьогодні

150. Перепишіть, визначте дієслова минулого часу. З'ясуйте рід і число кожного. За допомогою яких суфіксів утворено форми минулого часу? Виділіть ці суфікси.

1. Повітря нічне до рання з неба текло і ряхтіло (Д. Павличко).
2. Закипіло молоко світанку. Сонце здуло пінку туману (О. Остапчук).
3. Там я слухав з боєм, як вітри гули (В. Сосюра).
4. Крутнувся вихор чорним веретеном (М. Павлик). 5. Вітер, вітер, вітер, від чого вербове листя прагнуло до землі (М. Павлик).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

151. Від поданих дієслів утворіть і запишіть усі можливі форми минулого часу. Виділіть суфікси й закінчення.

Прагнути, намагатися, перемогти, складати, скласти, розмовляти, розказати.

◆ Позначте в утворених формах дієслів вивчені орфограми.

152. Прочитайте прислів'я, поясніть, яку людську рису увиразнює кожне з них. Визначте дієслова минулого часу, з'ясуйте рід і число кожного.

1. Проїшов крізь сито й решето. 2. Стовокла воду в ступі. 3. Заробив, як комар надзиччав. 4. Оце пошила: на kota мале, а на пса велике. 5. Люди працювали, а він повітрям торгував. 6. Зачепилася за пень, простояла цілий день. 7. Не мав що робити, то пішов воду гатити. 8. Тільки й діла зробила, що рукава засучила. 9. Захворів на хитрощі. 10. Як їв, то упрів, як працював, то задрімав. 11. Зачинили мудреці вовка між вівці.

Значення одного з прислів'їв розкрийте у формі оповідання (*усно*). Уживайте дієслова минулого часу.

153. Перепишіть. Визначте дієслова минулого часу. З'ясуйте вид, перехідність, число й рід цих дієслів.

Це було темного зимового вечора. Сонце сховалося за обрій. Зарожевів сніговий килим. Стало тихо. Замерехтіли зорі в глибокому небі.

Раптом із півночі насунула чорна хмара, попливла над снігами. Потемнів сніговий килим. Посипалися сніжинки. Тихо лягали вони на поле, ліс, дорогу. Я прислухався до тихого снігопаду і чув ніжний дзвін. Немов десь далеко бриніла велика кришталева чаша, до якої доторкався срібний молоточок.

Що воно дзвенить? Іду, прислухаюся. Дзвін линув від маленької ялинки, що росте на шкільному подвір'ї. То дзвеніли маленькі сніжинки. Висіли на ялинкових гілочках, доторкалися одна до одної, немов срібні дзвіночки. І дзвеніли, дзвеніли... Аж місяць прислухався.

За В. Сухомлинським.

◆ Підкресліть вивчені орфограми.

◆ Складіть висловлювання «Мої спогади про літній вечір». Уживайте дієслова минулого часу.

Поспостерігайте: чи всі дієслова в тексті, у якому йдеться про минулі події, ужито у формі минулого часу? Спробуйте пояснити доцільність уживання дієслів теперішнього часу в значенні минулого.

Іноколи теперішній час навмисне вживають у значенні минулого. У таких випадках теперішній час слугує засобом наближення до читача (слухача) подій минулого.

154. Прочитайте. Визначте час кожного дієслова. Спробуйте пояснити, чому в розповіді про події, які відбулися до моменту розмови про них, автор усе ж уживає дієслова теперішнього часу.

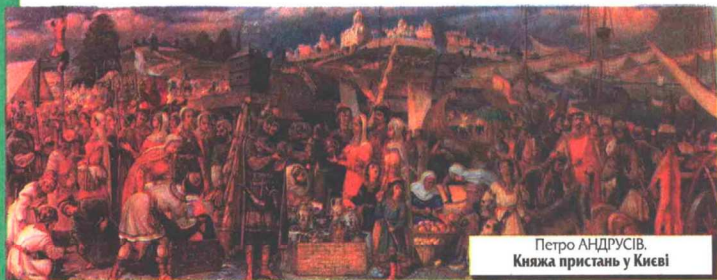
Юнак розповідав. О, він умів розповідати! Дівчинка слухала, мов заворожена. Сумна й велична картина постала в її уяві.

Козаки у полі. Верхи на конях налітає шляхта... Здіймається дим від пороху... Летять іскри з-під шабель... Шалено зблискують очі...

Увечері Наталочка довго не могла заснути. Неспокійні думки роїлися в голові. А коли заснула, їй приснилися козаки.

За Зіркою Мензатюк.

 Складіть розповідь на історичну тему «Правління князя Володимира» (чи «Князь Ярослав — будівничий Києва»). Уживайте дієслова теперішнього часу у значенні минулого.

Петро АНДРУСІВ.
Князя пристань у Києві

Зв'язне мовлення

Письмо

Ділове мовлення.
Розписка

155. Прочитайте текст ділового папера. Дайте відповіді на подані після нього запитання.

Розписка

Я, учитель української мови СЗШ № 39 Кравченко Олег Валерійович, одержав у завгоспа школи Петренка Івана Федоровича 1 (один) мультимедійний проектор «Сапоп KLV-3» для використання в навчальному процесі протягом 2007–2008 н. р.

10. 09. 2007.

Підпис.

◆ Навіщо, на вашу думку, складають такий діловий папір?

- ◆ У якому стилі його складають? Чому?
- ◆ Пригадайте і назвіть основні ознаки офіційно-ділового стилю.

Розписка — діловий папір, у якому підтверджують факт отримання чогось (грошей, матеріальних цінностей) від іншої особи або установи назавжди чи на певний час.

Розписку пишуть від руки, в одному примірнику. У документі не має бути жодних виправлень. Після повернення отриманих на зазначений у розписці термін матеріальних цінностей розписку повертають тому, хто її склав.

Назва ділового папера (Розписка) є обов'язковою. У розписці зазначають, кому її видано, хто видав і у зв'язку з одержанням яких цінностей. Найменування матеріальних цінностей потрібно вказувати точно. Грошові суми записують цифрами, а в дужках літерами. Ліворуч під текстом зазначають дату, праворуч ставлять розбірливий підпис.

Як усі документи, розписку складають в офіційно-діловому стилі, якому властиві такі ознаки:

- усі слова вживають тільки в прямому значенні;
- тон викладу має бути нейтральним, емоційно забарвлених слів не вживають;
- використовують терміни, цифрові дані, чітко зазначають прізвища й дати.

156. Скориставшись поданим у вправі 155 зразком, від власного імені складіть одну з таких розписок:

- про одержання у вчителя інформатики маніпулятора «миша» на два тижні для індивідуального користування;
- про отримання у завгоспа школи відеокамери «Panasonic VHS NR-1762» для проведення зйомок під час екскурсії;
- про одержання у голови батьківського комітету класу 150 гривень із класного грошового фонду для придбання тлумачного словника до кабінету української мови.

◆ Поспостерігайте: дієслова якого часу вживають у текстах розписки. Чому?
 ◆ Чи можна стверджувати, що фразеологізм *підписуватися обома руками* походить із мовлення діловодів? Розкрийте значення фразеологізму, складіть із ним речення.

157. Складіть від власного імені одну з таких розписок:

- про одержання у тренера шкільної спортивної секції волейбольного м'яча строком на три місяці;
- про отримання у вчителя музики електрогітари для проведення репетицій перед шкільним конкурсом «Наші улюблені пісні».

ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ! Відредагуйте речення. Звертеся з підказкою.

1. У тексті ділового паперу зустрічаються помилки. 2. Ця пропозиція дійсно заслуговує уваги. 3. Більша половина учнів нашого класу підписалася на цей журнал. 4. Ми готуємося до вечора в честь ювілею Івана Франка.

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО

*Ділового паперу.
Зустрічаються ~~недоліки~~.
Заслужувувати уваги.
Більша половина.
Підписати газету.
У честь (когось або чогось).*

ПРАВИЛЬНО

*Ділового папера.
Трапляються ~~недоліки~~.
Заслужувувати на увагу.
Більша частина.
Передплатити газету.
На честь.*

- ◆ Визначте вид кожної з допущених помилок.
- ◆ Поясніть правопис закінчень іменників *папір*, *документ* у формі родового відмінка однини.

§ 13. МАЙБУТНІЙ ЧАС

Дієслова у формі майбутнього часу означають дію або стан, які відбуваються вже після моменту мовлення про них: *скажу, розповідатиму, буду говорити.*

Розрізняють форми майбутнього часу доконаного і недоконаного виду.

Дієслова доконаного виду мають одну — просту форму майбутнього часу: що зроблю? — *прочитаю, розкажу, принесу.*

Дієслова недоконаного виду мають дві форми майбутнього часу: складну і складену.

ПОРІВНЯЙТЕ:

СКЛАДНА ФОРМА: що робитиму?

утворена додаванням до неозначеної форми суфікса *-м-* та особового закінчення: *казатиму, читатиму*

СКЛАДЕНА ФОРМА: що буду робити?

утворена сполученням неозначеної форми й особової форми допоміжного дієслова *бути*: *буду казати, буду читати*

158. Прочитайте речення. Визначте дієслова майбутнього часу, з'ясуйте вид кожного з них. Укажіть просту, складну й складену форми дієслів майбутнього часу. Звертєся з таблицею.

1. Сад розбудять пташині пісні (М. Луків).
2. Спинюся я і довго буду слухать (Л. Костенко).
3. У задумі стоятиме сад (Г. Чубач).
4. Устане ще день яснобарвний, умиється сонце росою (А. Малишко).
5. Я нині знову буду говорити про почуття високі і святі (О. Луцій).
6. Я душу знов вкладатиму у вірші (О. Грош).
7. Заглянь в свою, поете, душу й побачиш душі інших ти (В. Сосюра).
8. Правда й кривда в вічному двобої, так було, так буде у віках (М. Луків).
9. Я в людей не проситиму сили (Л. Костенко).

◆ Визначте фразеологізм, поясніть його значення

Поясніть, як форма майбутнього часу залежить від виду дієслова.

Чи синонімічні форми дієслова *буду носити* і *носитиму*? Поясніть.

ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ

ЧИСЛО	ОСОБА	НЕДОКОНАНИЙ ВИД		
		ПРОСТА ФОРМА	СКЛАДНА ФОРМА	СКЛАДЕНА ФОРМА
ОДНИНА	I	<i>скажу</i>	<i>казатиму</i>	<i>буду казати</i>
	II	<i>скажеш</i>	<i>казатимеш</i>	<i>будеш казати</i>
	III	<i>скаже</i>	<i>казатиме</i>	<i>буде казати</i>
МНОЖИНА	I	<i>скажемо</i>	<i>казатимемо</i>	<i>будемо казати</i>
	II	<i>скажете</i>	<i>казатимете</i>	<i>будете казати</i>
	III	<i>скажуть</i>	<i>казатимуть</i>	<i>будуть казати</i>

159. До кожного з дієслів доберіть дієслово-антонім у тій самій формі майбутнього часу, виду, особи й числа. Дієслова запишіть парами. Визначте просту, складну та складену форми майбутнього часу. Звертєся з таблицею.

Мовчатиму, забудеш, полагоди́мо, будуть загвинчувати, розпочнете, будеш руйнувати, приклею, пришиватиму, збільшиш, будемо наступати, знайдете, зникнеш, будете обвинувачувати.

◆ Поясніть, від чого залежить правопис особових закінчень дієслів. Обґрунтуйте правопис особових закінчень утворених дієслівних форм.

160. Від поданих дієслів утворіть усі можливі форми майбутнього часу. Перевірте себе за таблицею.

Знати, дізнатися, схопити, хапати, оббити, розробляти, винаходити.

◆ В особових закінченнях утворених дієслівних форм визначте і підкресліть орфограму. Поясніть правопис особових закінчень.

161. Від поданих дієслів утворіть форму майбутнього часу першої особи однини. Назвіть приголосні звуки, що чергуються за такого творення.

Написати, змогти, спекти, наказати, вичесати, попросити, присвітити, вимостити, викресати, походити, поводити.

◆Форми майбутнього часу, утворені від виділених дієслів, передайте звукописом.

Часто допоміжне дієслово бути та неозначена форма дієслова, які утворюють складену форму майбутнього часу, розділені в реченні іншими словами: Буди я навчатись мови золотой (А. Малишко). Буде в пісні життя моя душа (П. Воронько).

Трапляється, що у складеній формі майбутнього часу одного допоміжного дієслова бути стосуються двоє і більше дієслів у неозначеній формі: Чи довго ми будемо блукати і шукати? (Леся Українка). Будуть пташки прилітати, каліноньку їсти (Народна творчість).

162. Перепишіть речення, підкресліть усі члени речення. Визначте дієслова, з'ясуйте час, вид, особу й число кожного.

ЗРАЗОК ► По світі широкому буде та пісня літати (Леся Українка).

1. Якщо ти прагнутимеш вершини, ти матимеш середину (Г. Сковорода). 2. За тобою завше будуть мандрувати очі материнські і білява хата (В. Симоненко). 3. Я рідним полем завжди буду йти (Д. Павличко). 4. Буду матері слово у серці носити (С. Литвин). 5. Ти нічого не боятимешся, з тобою всі дружитимуть, усі тебе любитимуть, якщо ти виявлятимеш сміливість (О. Іваненко). 6. Будуть люди казати хороші слова (Г. Чубач). 7. Хоч ти на півпальця збрешеш, а лиха наробиш на весь вік (Г. Квітка-Основ'яненко). 8. А руки завжди матимуть роботу (А. Малишко).

◆Позначте в словах орфограму «літери е (є), и (і) в особових закінченнях дієслів».

 Розкажіть, яким ви уявляєте своє майбутнє через десять, двадцять, тридцять років. Уживайте дієслова майбутнього часу.

163. ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ! Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставте дібрані з довідки дієслова у різних формах майбутнього часу.

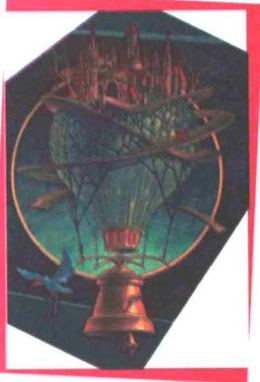
1. З води обіду не ... . 2. Тримайся праці, то й хліб ... . 3. Хто землю ... , ніколи не ... . 4. З бика не ... молока. 5. Перлина на землі не ... , а робота ... . 6. Як ... навprostець, дома не ... .

ДОВІДКА

Підеш. Матимеш. Звариш. Ночуватимеш. Доглядатиме. Голодуватиме. Буде лежати. Буде чекати. Надоїш.

◆ Підкресліть у словах орфограми «не з дієсловами» та «літери е (є), и (ї) в особових закінченнях дієслів». Обґрунтуйте написання дієслів.

164. Перепишіть, від поданих у дужках дієслів утворіть форми майбутнього часу.

(Минути) небагато часу, і Україна (перетворитися) на політично стабільну державу. Вона (плекати) Людину, (захищати) й (обстоювати) Закон. (Утвердитися) демократичні свободи, до українців (прийти) глибше розуміння тих духовних скарбів, які вони мають. (Цінуватися) праця, інтелект і талант. Люди не (шукати) кращої долі за кордоном. Народ (виявляти) працьовитість і мудрість. Його (об'єднувати) глибока духовність. Україна (міцніти) і (розвиватися).

За А. Чебикінім.

Роздивіться фантастичну картину Сергія Пояркова. Складіть усне висловлювання на тему «Яким стане моє місто (село) через сто років». Використовуйте дієслова майбутнього часу.

165. Перепишіть, уставте пропущені літери та розставте розділові знаки. Визначте просту, складну та складену форми майбутнього часу.

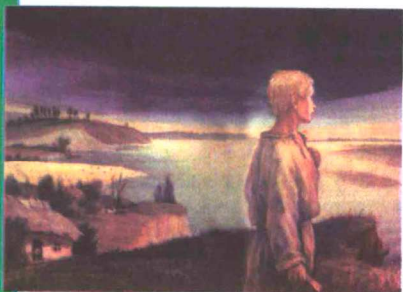
1. У лісі папороть цвіст...ме квітку ти зірвеш із неї (Б. Грінченко).
2. Я пр..несу із саду пізні квіти і дощ до ранку буде ш..потіти (М. Луків).
3. Коли все затихне сном спать у полі ляже віт..р. А у тебе під вікном завжди будуть квітнуть квіти (І. Коваленко).
4. Усміхнєт..ся у лузі калина. Віща птаха в гаю закує. І до вічного неба України променіт..ме серце моє (І. Прокоф'єв).
5. Ти з Правдою усе на світі змож..ш. Зустрін..ш Кривду то стіною буд..ш. І ти її напевне перемож..ш а Правда знов тобі покаже путь (В. Мартинов).

◆ Визначте складні речення, обґрунтуйте вживання в них розділових знаків.

Чи подобається вам жанр наукової фантастики? Складіть фантастичну розповідь «Сон про майбутнє».

166. Прочитайте. Визначте час кожного з дієслів. Спробуйте пояснити, чому стосовно подій, які відбулися до моменту розмови, уживаються дієслова майбутнього часу.

Василь КАСІЯН.
Тарас шукає долі

Пісня відразу сп'янила Тараса. Щось у грудях почало битись, у горлі здавило. Зціпив силою зуби, щоб не заплакати. Пісня вхопила, як обценьками, маленьке покривджене серце, завертіла ним, як вітер билиною...

Почує Тарас десь пісню, запам'ятає од краю до краю. Поспішить додому, запише пісню в свою маленьку книжечку.

Тарас завів гнучким голосом. Не витримав — сльози бризнули з очей.

За С. Васильченком.

ПІДКАЗКА Інколи дієслова майбутнього часу вживаються у значенні минулого. Таке трапляється, якщо потрібно назвати дію, яка повторюється.

◆ Поясніть вислів поета Івана Драча «*Так, пісня для народу — це душа*». Пригадайте або придумайте історію, до якої ці слова могли б стати заголовком.

167. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Оберіть із учнів класу групу експертів. Доручіть їй підготувати 4–5 запитань з теми «*Час дієслів*» для інтелектуального змагання з української мови. Передаючи одне одному уявний мікрофон, по чергово дайте відповіді на кожне з підготовлених експертами запитань.

Зв'язне мовлення

Письмо

Письмовий докладний переказ
тексту наукового стилю

168. Прочитайте текст. Значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словником.

Українці

Українці — одна з найбільших націй Європи та світу і друга за чисельністю поміж слов'янських. Це корінний народ, який здавна проживає на території України. У нашій країні нині налічують до 47 мільйонів осіб. З них понад 37 мільйонів становлять українці. Приблизно 15 мільйонів — представники інших народів: росіяни, білоруси, євреї, болгари, поляки та інші.

Українці рівномірно населяють усю територію України. У низці областей (Волинській, Полтавській, Черкаській, Вінницькій, Чернігівській, Тернопільській) вони становлять від 90 до 96 відсотків усього населення. Значна частина українців мешкає за межами України: в Росії, Казахстані, Білорусі, Канаді, Польщі, Молдові, Бразилії, Румунії, Аргентині та інших країнах.

У Київській Русі наших предків називали «русічами». У царській Росії вони мали назву «малороси», а їхню землю називали «Малоросія». У Східній Галичині, яка перебувала під владою Польщі й Австрії, українців іменували «русінами». Назва «українці» виникла понад 700 років тому. Її вживають як імення народу вже більше 200 років, а поширення вона набула в основному з XIX ст.

Українці мають свої особливості у зовнішності, ментальності, традиційних заняттях тощо. Біологічну природу українців з'ясує наука **антропологія**, яку розвивав український **етнолог** Федір Вовк.

З книжки «Україна в словах».

◆ Визначте стиль тексту. Назвіть його стильові ознаки. Щоб переконатися у своїй правоті, звертайтеся з таблицею.

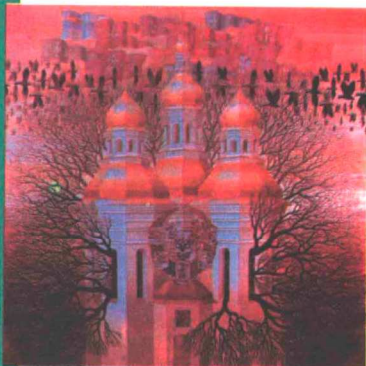
НАУКОВИЙ СТИЛЬ

ПРИЗНАЧЕННЯ (ФУНКЦІЯ)	Повідомлення знань, пояснення, аналіз явищ, доведення наукових припущень
СФЕРА ВЖИВАННЯ	Наука, техніка, освіта, виробництво
ОСНОВНІ ВИДИ (ЖАНРИ) ВИСЛОВЛЮВАНЬ	Наукова доповідь, лекція, монографія, стаття, науковий звіт, реферат, тези, рецензія, підручник, навчальний посібник
ЗАГАЛЬНІ ОЗНАКИ	Узагальненість (відстороненість від несуттєвого), логічність, конкретність, точність, однозначність, аргументованість, фактографічність (називання конкретних імен, дат, цифр, фактів), послідовність викладу
МОВНІ ОЗНАКИ	Уживання слів у прямому значенні, використання термінів, слів з абстрактним значенням, слів іншомовного походження. Переважання іменників над дієсловами. Використання складних речень

Зберіть відомості про походження назви *Україна*. Ознайомте із зібраними матеріалами однокласників. У своєму повідомленні намагайтеся дотримувати наукового стилю.

Юрій ШУЛЬГА.
Львів. Відродження

169. Прочитайте текст, визначте його тему. З'ясуйте стиль тексту, свою думку доведіть.

Символи

Символом називають умовне позначення якогось предмета, поняття чи явища. Символи можуть бути різні: державні, художні, наукові, народні, фольклорні та інші.

Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Наукові символи — це умовні позначення величин або понять. Вони запроваджені в математиці, фізиці, хімії та інших науках. Наприклад, x символізує невідоме число. Формула H_2O позначає молекулу води.

Художні символи використовують у літературі. Пори року стали символами людського життя. Весна уособлює дитинство та юність, літо відповідає молодості, осінню називають пору людської зрілості, зимою — старість. Шлях, дорога, стежка є символами прожитих людиною років.

Особливо багатими є народні поетичні символи. Хмара символізує нещастя, гора й річка означають перешкоди. Калина, верба, тополя, голубка, горлиця уособлюють дівчину.

Одне слово може символічно позначати різні явища. Калина виступає символом України, рідної домівки, дівчини, молодості, кохання й смутку. Це залежить від тексту, у якому вживають слово.

З книжки «Україна в словах».

◆ Складіть і запишіть план тексту.

◆ За планом напишіть переказ тексту. Зберігайте ознаки наукового стилю.

 Як ви вважаєте, чи збігаються поетичні символи в різних народів? У відповіді використайте інформацію, одержану на уроках зарубіжної літератури. Назвіть кілька міжнародних символів.

 Назвіть символи, використані на картині Ю. Шульги «Львів. Відродження». Витлумачте їх.

§ 14. СПОСОБИ ДІЕСЛІВ (ДІЙСНИЙ, УМОВНИЙ, НАКАЗОВИЙ)

170. Прочитайте речення, визначте в них дієслова. Які з дієслів означають реальну дію? Яке дієслово означає дію, можливу лише за певних обставин? Яке дієслово передає наказ, прохання або пораду?

1. Кожна пташина в'є гніздо на батьківщині (*Народна творчість*).
2. Коли б же я був соловейком, до тебе тоді б прилітав (*Леся Українка*).
3. Люби свій край. Всю душу солов'їну і серця жар йому віддай (*В. Сосюра*).

◆ Розкрийте значення фразеологізмів *вити гніздо, розливатися соловейком*.

◆ Що символізують в усній народній творчості *соловей та пташине гніздо*?

Відношення названої дієсловом дії або стану до дійсності виражає **спосіб дієслова. Дієслова мають **дійсний, умовний і наказовий** способи.**

Дійсний спосіб виражає реальну дію або стан, які відбуваються, відбувалися чи відбуватимуться. Дієслова дійсного способу відповідають на питання що роблю? що зробив? що робитимемо? та ін. Наприклад: *Зорі світять, серед неба горить білолиций, верба слуха соловейка, дивиться в криницю* (*Т. Шевченко*). **Дієслова в дійсному способі змінюються за часами, особами, числами, родами.**

Умовний спосіб виражає дію чи стан, бажані або можливі за певних умов. Дієслова умовного способу відповідають на питання що зробив би? що робила б? що зробили б? та ін. Наприклад: *Пішов би я в Україну, пішов би додому...* (*Т. Шевченко*). *Я протерла б очі, якби руки не були зайняті* (*М. і С. Дяченки*). **Дієслова в умовному способі змінюються за родами й числами.**

Наказовий спосіб виражає наказ, прохання, пораду, заклик до виконання дії. Дієслова в наказовому способі відповідають на питання:

- що роби? — *Правди в брехні не розмішуй* (*В. Симоненко*).
- що зроби? — *Вогонь і жар душі у слово перелий* (*М. Луків*).
- що робімо? — *Ходімо в поля! Ходімо в луги й до лісу* (*Є. Гуцало*).
- що зробімо? — *Не осквернімо честі джерело!* (*В. Беля*).
- що робіть? — *Даруйте радощі мої і клопоти мої — нещастя й радощі мої — весняні ручаї* (*В. Стус*).
- що зробіть? — *Генії! Безсмертні! На коліна станьте перед смертними людьми!* (*В. Симоненко*).

Дієслова в наказовому способі змінюються за особами й числами.

171. Дієслова дійсного, умовного та наказового способів запишіть у три колонки.

Прочитали б, міркуйте, зацікавився, розуміємо, послухайте, сказала б, запиши, ходімо, почув би, переклали, хвилюємося.

◆ Дієслова якого способу змінюються за часами? Наведіть приклади.

172. Прочитайте. Визначте дієслова дійсного й умовного способів. Чи можна визначити категорію способу у виділених дієсловах? Чому?

Орел, що на горах високих жив,
Раз Сонцеві сказав ясному:
— Якби я Сонцем був, я б не світив
В долинах тих нікому.
І нижче цих високих гір
Я не давав би променю спускатись,
Щоб у грязі низькій не закалятись!»

Б. Грінченко.

◆ Як ви гадаєте, що могло відповісти Орлові Сонце? Передайте ймовірну відповідь, використавши дієслова наказового способу.

◆ Що символізує в усній народній творчості Сонце? Що уособлює Орел?

173. Прочитайте. Визначте складні речення, у яких один із присудків виражений дієсловом умовного способу. Визначте речення з присудками-дієсловами наказового та дійсного способів.

1. У найтемнішу ніч пам'ятай про сонце. 2. Вік учись і вік трудись. 3. І сила перед розумом никне. 4. Їв би борщ, так учора дома пообідав. 5. Шилом борщу не наїсися. 6. І собака б ткав, якби хтось нитки в'язав. 7. Якби пес робив, то в чоботях би ходив. 8. Як не вмєш пекти хліба, то будеш пекти раки. 9. Живи своїм розумом, але зверяйся з чужим. 10. Хто не бачив гіркого, не побачить солодкого. 11. Одна нога взута, друга роззута, а якби третя була, не знаю, як би й пішла. 12. Пошила б баба кожуха, та вовна перешкоджає.

З народної творчості.

Визначте антонімічні пари слів. Які з антонімів спільнокореневі?

174. Перепишіть, визначте й підкресліть у реченнях граматичні основи. Визначте дієслова дійсного, умовного, наказового способів.

1. Відкрий для себе Україну! Ти ще не знаєш всю її (Г. Відняк). 2. Шукаймо в людях доброти! Добро відкриє нам світи (М. Сингаївський). 3. Якби оті проміння золоті у струни якось обернулись, я б з них зробила золотую арфу (Леся Українка). 4. Я б назбирала срібної роси, якби стежки усі не заросли (Г. Чубач). 5. Тож ходімо в гай осінній! Там спадає тихо листя. Там воно в яснім промінні щирим золотом іскриться (І. Коваленко).

◆ Визначте складні речення, поясніть у них розділові знаки.

Усний стислий переказ тексту

Переказати текст можна докладно або стисло.

Докладний переказ — це повна й близька до тексту передача почутого або прочитаного. До нього ставлять вимогу відтворити зміст тексту:

- повно (не випускаючи деталей);
- послідовно (не порушуючи порядку подій);
- правильно (точно передаючи імена, назви, події та зв'язки між ними).

Суть **стисло переказу** полягає в умінні виділити в змісті почутого або прочитаного головне й переказати, пропустивши все менш істотне й важливе. Проте й у стислому переказі зберігаємо наявну в тексті послідовність викладу.

Стислий переказ навчає уникати зайвого багатослів'я, розтягненості викладу думок, тренує в чіткому й лаконічному висловлюванні.

175. Прочитайте. Визначте тему та головну думку тексту.

Дерево індіанського вождя

Понад десять тисяч видів дерев росте на земній кулі. Кожне з них має свою назву. Та лиш одне носить ім'я людини. Це дерево — секвоя.

Кривава боротьба точилася між корінним населенням Америки та білими завойовниками. Страшній вогнепальний зброя чужинців індіанці могли протиставити лише стріли та списи. Але неволя й покора були для них страшнішими за смерть. Так казав своїм одноплемінникам легендарний вождь ірокезів Секва. Він винайшов для свого народу писемність, дбав про освіту індіанців, став на чолі воїнів і повів їх у бій проти іноземців-загарбників. Народ під проводом Секви довго чинив чужинцям опір.

Вождь загинув в одній із нерівних сутичок. На честь безстрашного волелюбного Секви індіанці назвали найміцніше, найвище, найвитриваліше дерево своєї землі.

Завойовники зробили все можливе, щоб примусити гордих індіанців забути свою історію, намагалися вирвати з їхньої пам'яті героїчні легенди й перекази про колишню незалежність рідної землі.

Як же муляла очі завойовникам могутня секвоя! Адже вже своєю назвою вона нагадувала про звитяжного вождя Секву!

Загарбники заходилися перейменовувати дерево. Спершу вони нарекли його каліфорнійською сосною. Тоді вигадали назву мамонтове дерево. Обидві назви не прижилися. Пізніше англійські ботаніки на честь свого полководця Веллінгтона назвали дерево веллінгтонією. Американці обурилися й назвали рослину вашингтонією на честь першого президента США.

Звісно, поширення не набула жодна з цих назв. Їх не визнали індіанці. Горде ім'я Секви залишалося невідривним від дерева-багатиря.

Чому ж так довго точилися суперечки навколо назви саме цього дерева? Річ у тім, що секвоя — рослина справді **унікальна**. Висота дерева — понад сорок метрів. В обхваті деякі дерева сягають двадцяти шести метрів, вага такого стовбура перевищує тисячу тонн.

Секвоя — дерево-довгожитель. Вік деяких рослин, за визначенням учених, сягає шести тисяч років. За життя одного такого дерева проминула вся стародавня, середньовічна і нова історія людства.

Секвоя росте і в Києві. Її можна побачити в оранжереї Ботанічного саду. Українські ботаніки не полишають надії на те, що їм пощастить призвичаїти секвою до нашого клімату. Можливо, «дерево індіанського вождя», як досі називають секвою, стане нашим земляком.

За С. Івченком.

- ◆ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком.
- ◆ Прочитайте подані на наступній сторінці плани докладного і стислого переказів тексту.
- ◆ Поясніть, у чому полягає відмінність між докладним і стислим переказами і як така відмінність відбивається у планах.
- ◆ Усно перекажіть текст за планом стислого переказу.

КИЇВ.
У Ботанічному саду

ПЛАН ДОКЛАДНОГО ПЕРЕКАЗУ

- I. Єдине дерево, що носить ім'я людини.
  1. Кривава боротьба індіанців проти загарбників.
  2. Легендарний вождь ірокезів.
  3. Дерево назвали на честь волелюбного Секви.
- II. Намагання загарбників перейменувати дерево.
  1. Каліфорнійська сосна чи мамонтове дерево?
  2. Веллінгтонія чи вашингтонія?
  3. Індіанці не визнали зміни промовистої назви.
- III. Унікальний представник рослинного світу.
  1. Дерево-велетень сягає заввишки понад 140 м.
  2. Обхват дерева, його вага.
  3. Рослина-довгожитель.
- IV. Секвоя може стати нашою землячкою.

ПЛАН СТИСЛОГО ПЕРЕКАЗУ

- I. Дерево назвали іменем волелюбного вождя.
  1. Боротьба індіанців проти завойовників.
  2. Чого навчав ірокезів Секва.
  3. Чому саме це дерево назване його ім'ям.
- II. Невдалі спроби перейменувати дерево.
- III. У чому полягає унікальність секвої.
- IV. Чи стане «дерево вождя» нашим землячком.

З якими рослинами, що ростуть в Україні, традиційно порівнюють козака? Дівчину? Чому? Які легенди про рослини вам відомі?

Чи згодні ви з висловом «Стислість — сестра таланту»? Свою думку обґрунтуйте.

Надсилаючи смс-повідомлення, користувачі мобільних телефонів намагаються стисло викладати свої думки. Цікаво, що нещодавно побачив світ художній твір — роман, складений лише із смс-повідомлень. Спробуйте передати зміст тексту переказу у формі смс-повідомлення.

§ 15. ТВОРЕННЯ ДІЕСЛІВ УМОВНОГО СПОСОБУ

176. Прочитайте. Визначте дієслова, з'ясуйте спосіб кожного.

Майже випало чомусь із нашого вжитку слово «милосердний». Подивився в одинадцятитомний «Словник української мови». Боже ти мій! Напроти цього слова стоїть «заст.»! Та якби не було милосердя, людина не могла б бути людиною! Це те, без чого не було б добра, доброти, про які ми так багато нині говоримо. Милосердя — це вміння і душевна здатність прощати своїм ворогам, прощати помилки своїм друзям. Якби не таке вміння, кожен сприймав би

доброту за принципом: «Ти — мені, я — тобі», тобто ти до мене добрий, тому і я до тебе добрий. Без милосердя і справедливості у світі звелася б тільки до одного: око за око, зуб за зуб.

Ні, милосердя — не «заст.», воно нікому не застуге, воно з нами повинно бути постійно.

За В. Захарченком.

- ◆ Випишіть дієслова, ужиті у формі умовного способу.
- ◆ Поспостерігайте, як утворено форми умовного способу дієслів.

Дієслова умовного способу творяться додаванням до форм минулого часу частки *би (б)*. Дієслова умовного способу змінюються за родами (в однині) та числами.

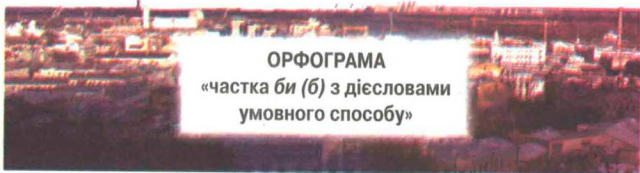
УМОВНИЙ СПОСІБ ДІЄСЛОВА

ОДНИНА			МНОЖИНА
ЧОЛОВІЧИЙ РІД	ЖІНОЧИЙ РІД	СЕРЕДНІЙ РІД	
знав би	знала б	знало б	знали б
допоміг би	допомогла б	допомогло б	допомогли б

Частку *би (б)* пишуть окремо від дієслів. Якщо попереднє слово закінчується на приголосний, уживають частку *би (сказав би, приніс би)*, після голосного — *б (сказала б, принесли б)*.

Частка може стояти після дієслова: *Чи жила б Україна без кобзи-бандури? (І. Коваленко)* **або перед ним:** *Він би робив, та рукава болять (Народна творчість)*.

Частка *би (б)* не завжди стоїть тільки після дієслова або перед ним. Вона може бути відділена від дієслова іншими словами: *Я б навіть сонцю одягнула вінок із житніх колосків! (Л. Рубан)*.

177. Прочитайте. Визначте дієслова умовного способу, з'ясуйте число та рід (якщо є) кожного. Поясніть уживання частки *би (б)*.

1. Чому мені, Боже, ти крила не дав? Я б землю покинув і в небо

злітав (М. Петренко). 2. Кудись у далеч невідому отак злетіла б з журавлями! (О. Лятуринська). 3. Якби я була зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю (Леся Українка). 4. Якби можна помножити серце, я помножив би тисячу раз! (О. Влизько). 5. Якби мої думи німії та пісню стали без слова, тоді б вони більше сказали, ніж вся оця довга розмова (Леся Українка).

178. Утворіть усі форми умовного способу поданих дієслів. Звертайтеся з таблицею.

Міркувати, вирішити, запропонувати, любити.

179. Допишіть прислів'я. Якщо є потреба, звертайтеся з довідкою.

1. Якби знав, де впадеш, ... 2. Якби знав, де знайду, ... 3. Якби на кропиву не мороз, ... 4. Якби все вовк лежав, ... 5. Коли б кізка не скакала, ... 6. Якби свині крила, ...

ДОВІДКА

... вона б усіх людей пожалила. ... то туди пішов би. ... то соломки підстелив би. ... вона небо б зрила. ... то б і ніжки не зламала. ... то вже досі здох би.

180. Перепишіть, дієслова в неозначеній формі замінюючи дієсловами умовного способу.

Якби я був скульптором, (виліпити) або (висікти) з граніту зображення моєї України. Якби я міг, (зобразити) в гіпсі чи камені її струнку поставу, тендітні дівочі плечі й тонкий стан. Бо держава наша ще юна й прекрасна.

Якби я був художником, (намалювати) рутвяний віночок на її високому чолі, золотаві коси й великі сині очі. Бо наша Україна надзвичайно вродлива.

А вона (усміхнутися) нам усім лагідно. І (бути) ми усі щасливі.

З газети.

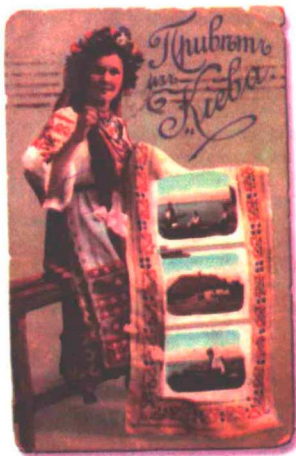
◆ До висловлювання доберіть заголовки, який містив би дієслово умовного способу.

За допомогою якого символу ви зобразили б Україну? Чому? Складіть стислий опис такого символу (усно). Уживайте дієслова умовного способу.

Зберіть матеріали і проведіть у класі виставку фотографій, листівок, репродукцій картин на тему «Образ моєї країни».

Листівка початку ХХ ст.

181. Перепишіть. Підкресліть члени речення. Визначте дієслова умовного способу, з'ясуйте синтаксичну роль кожного з них.

1. Якби тут був роаль, я б зіграла цю тему (*О. Забужко*). 2. Люди чогось не так швидко ростуть, як би їм хотілося (*М. Стельмах*). 3. Нині з-за хмари дістав би вам сонце, грів би долоні вам, нене (*В. Юхимович*). 4. Коли б були сир та масло, я солі позичила б, води б принесла і пирогів напекла (*Народна творчість*). 5. Свиня говорила: «Коли б мені крила, то я б полетіла в блакить!» (*Г. Бойко*).

◆ Визначте речення, ускладнене звертанням. Поясніть розділові знаки в ньому.

◆ Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

182. Прочитайте прислів'я. На яку рису людської вдачі вказує кожне з них? Визначте способи вжитих у прислів'ях дієслів.

1. Віддав би сорочку з себе. 2. І з рідного тата сорочку стягнув би. 3. До скону б говорила, але не уступила б. 4. За гривню козу гнала б до Львова.

Складіть і запишіть висловлювання на одну з тем «Де б я хотів жити, коли стану дорослим», «Якби я став мером міста». Використайте дієслова умовного способу.

Розкажіть про зображене на картині Д. Мартинця. Як би розважалися ви, якби були чарівником?

Денис МАРТИНЕЦЬ.
Розваги мага

§ 16. ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ НАКАЗОВОГО СПОСОБУ

183. Прочитайте. Визначте дієслова наказового способу, з'ясуйте особу й число кожного дієслова.

1. Даймо на працю для України серце, і розум, і руки! (*Б. Грінченко*). 2. Ти добро лиш твори повсюди. Хай тепло твої повнить груди (*Л. Іванків*). 3. А ви хороших не жалійте слів! (*Г. Чубач*). 4. Горіть! Дивіться сонцю прямо в очі! (*П. Тичина*). 5. Нехай не ятрять прикрощі душі, нехай квітує щирість поміж нами (*М. Луків*). 6. Хай живе Українонька й калина у душі, у мріях, у піснях! (*В. Письменний*).

Дієслова наказового способу змінюються за особами й числами.

Форми дієслів наказового способу творяться від основ теперішнього і майбутнього простого (доконаний вид) часу. Дієслова наказового способу в однині мають форму другої особи, а в множині — першої та другої осіб. Форми наказового способу можуть уживатися з афіксом -ся.

НАКАЗОВИЙ СПОСІБ ДІЄСЛОВА

	ОДИНИНА	МНОЖИНА
I		<i>Берімо(ся), зітрімо, розвіймо</i>
II	<i>Бери(ся), зітри, розвій</i>	<i>Беріть(ся), зітріть, розвійте</i>

Закінчення -и, -імо (-ім), -іть (-іте) вживаються в дієсловах із наголосеним закінченням (*робі, робімо, робіть*) або в дієсловах, основа яких закінчується збігом двох приголосних (*прівітри, прівітрімо, прівітріть*).

В інших випадках дієслова другої особи однини у формі наказового способу мають чисту основу: *кинь, малюй, дозволь, маж*.

Форма третьої особи дієслів наказового способу твориться сполученням часток *хай, нехай* і дієслова у формі теперішнього або майбутнього часу: *хай бере, хай беруть, нехай повернеться, хай повернеться*.

184. Перепишіть, після кожного дієслова вкажіть у дужках його спосіб, особу та число.

ЗРАЗОК *Не забуваймо (наказ. сп., 1-ша ос., мн.) рідних гнізд! (А. Камінецький).*

1. Любіть Україну у сні й наяву (В. Сосюра). 2. Україно, виполи свою ниву, випрям росточки пшениці... (А. Пашко). 3. Чесним словом лікуйся, живи Україною! (В. Кочевський). 4. Не валіться у ноги, не схилийте шлики. Ви ж у Бога не вбогі — ви ж таки козаки! (Г. Половинко). 5. Розбудуймо соборну державу! (А. Бортняк). 6. Не зітхай, а працею, марно часу не гай! Праці щирої жде вже давно рідний край (Т. Романченко). 7. Тільки на правду складаймо надії! (В. Грінченко). 8. Усе непутяще полімо, а добрі рослини викохуймо і плекаймо квітку святу чистоти

(Г. Сковорода). 9. Високої істини хай не торкнеться іржа! (Б. Олійник).

◆ Поясніть, чому речення, присудок у яких виражений дієсловом у формі наказового способу, належать до спонукальних.

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

Дієслова у формі другої особи однини наказового способу пишуть із м'яким знаком: сядь, стань, посунься, їдьмо.

Не пишуть м'який знак у дієсловах, основа яких закінчується на губний, шиплячий приголосний (насп, ріжте) або р (повір).

185. Поставте дієслова в усіх можливих формах наказового способу. Запишіть їх.

Любити, розказувати, розказати, провітрити, їсти, сісти, лягти, перевірити.

◆ Підкресліть у словах орфограму «м'який знак». Поясніть написання слів із м'яким знаком.

◆ Складіть 2–3 речення з дієсловами наказового способу, запишіть їх.

186. Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, м'який знак.

І. 1. Облиш.. забобони, обмий совість, а потім одержу, залиш.. усі хиби і підіймайся! (Г. Сковорода). 2. Ви ідіт.. все далі й далі та глядіт.. пряму дорогу (Я. Щоголів). 3. Ступай упевнено, не бійся, відважним буд.., несхитним буд.. (О. Лупій). 4. Нехай гнеться лоза, а ти, дубе, кріпис.., ти рости та рости, не хилис.., не кривис..! (С. Руданський). 5. Кажу йому: «Заход.. мерщій!» (М. Луків). 6. Кажу собі: «Не вір.. неправді!» (Г. Чубач). 7. Попри хмари-чвари, попри сірі будні, ти кладеш.. на душу гарне слово «Буд..мо!» (М. Сом).

ІІ. 1. У чужий черевик ноги не сун..! 2. Не ліз.., куди твоя голова не лізе. 3. За грубе слово не серд..ся, на ласкаве не здавайся. 4. Од ледачого поли вріж.. та тікай. 5. Не мил..ся, бо голитися не будеш.. 6. Посид.., Уляно, бо ще рано. 7. Їж.., Мартине, мати ще підкине. 8. Коли не коваль, то й рук не поган.. 9. Ріж.. мене до подушки вареником! 10. Вір.. своїм очам, а не чужим речам. 11. Бабиних груш не руш..! 12. Удар.. лихом об землю! (Народна творчість).

◆ Визначте речення, ускладнені звертанням. Поясніть уживання в них розділових знаків.

◆ Поясніть розділові знаки в реченнях із прямою мовою.

187. Перепишіть, уставте пропущені літери. Виділіть особові закінчення дієслів, визначте спосіб, особу й число кожного.

1. І де б я не був, я всім серцем з тобою, земле пр..красна моя! (В. Сосюра). 2. Повір.., що кращих місць нема. Повір.., прилин.., побач.. сама! (І. Коваленко). 3. Говорять люди: «Не зітхай! Чого нема,

то й так нехай!» А я говорю: «Не зітхай! Коли нема, борись, пр..дбай!» (Б. Грінченко). 4. Не вір облесним, стер..жися злюк (І. Франко). 5. Думки очисти від шкаралущі, ч..пке лушпиння обд..ри і словом-зерном говори з людьми про суще і грядуще. 6. У кожній людині шукайте не ворога, у кожній людині дошукуйтесь друга (О. Довгий). 7. До отчої, до маминої хати на стежці хай не виросте трава (Д. Кремень). 8. Зб..райтеся, зб..райтеся та й поговорімо! На чужю сторонуньку журбу ро..несімо! (Народна творчість).

◆ Позначте вивчені орфограми.

Трапляється, що форми одного способу дієслова вживаються у значенні іншого.

Наприклад:

• **У значенні наказового способу може вживатися дійсний спосіб у формі другої особи теперішнього часу:** *Лагодь, сину, сани, відвезеш ялинку (М. Коцюбинський).*

• **Наказовий спосіб може вживатися у значенні дійсного:** *Інші бігають, кричать, а ти вечеряти подай, посуд перемий... (Панас Мирний).*

• **У значенні умовного способу може вживатися наказовий:** *Не будь нас, ніхто б тої науки й не нюхав (О. Довженко).*

188. Прочитайте. Дієслова яких способів ужито в значенні наказового? Яких відтінків надають вони наказів, проханням, побажанням?

1. Чи в простім конверті, чи по Інтернеті написав би, сину, з ким ти там і де ти (В. Бровченко). 2. Поспав би ще. Чого так рано? (Григорій Тютюнник). 3. Чи не продали б ви тієї ялинки, що росте у вашім садочку? (М. Коцюбинський). 4. Після уроків ви готуетесь до тематичної контрольної роботи! А завтра після екскурсії повертаєтесь до школи і знову-таки готуетесь! (З розмови).

🔴 Складіть і запишіть висловлювання на тему «Веселко, принеси щастя!». Використовуйте дієслова наказового способу.

Творча група «ЛИМАРІ»
Декоративне панно «РАЙДУГИ»

189. Прочитайте вислови семикласників. Дієслова якого способу вжито у значенні дійсного? Поясніть.

1. Прийди я сюди вчасно, нічого б цього не було. 2. А я й скажи під гарячу руку, що не виконав завдання. 3. Я візьми й підкажи йому на уроці, а вчителька візьми й почуй мою підказку. Що тут почалося!

Проаналізуйте власне мовлення. Дієслова якого способу ви вживаєте найчастіше? Про що це свідчить?

190. Прочитайте. У значенні якого способу вжито дієслова у неозначеній формі?

Стояти струнко! Дивитися прямо! Не озиратися! Не розмовляти! Слухати мою команду!

◆ Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

Уявіть собі, що у змаганні між книжками вашої бібліотеки й комп'ютерними дисками ви виступили на боці книжок у ролі командира. Розкажіть про один епізод цієї боротьби, уживаючи команди.

Складіть для молодших школярів тлумачний словничок комп'ютерних команд. З якими труднощами ви зіткнулися?

191. Розгляньте послідовність і зразки розбору дієслова. Розберіть виділені в тексті дієслова як частину мови.

Якщо ти **повіри**в, що безсилий, тобі вже нема чого робити на цьому світі. Отже, **ві**р у себе. Не **піддавай**ся власній зневірі. **Перемагай**... Усе на світі минає, не минає тільки могутній дух людини. Якщо ти сильний духом — **переможе**ш себе. І люди **не забуду**ть твоєї мужності (О. Довгий).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ДІЄСЛОВА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

- Дієслово, його загальне значення. На яке питання відповідає.
- Початкова (неозначена) форма.
- Постійні морфологічні ознаки: *вид, перехідність, дієвідміна*.
- Непостійні морфологічні ознаки: *спосіб, час, особа, число, рід*.
- Синтаксична роль (яким членом речення є).

Нічого кращого в усьому світі **не знайдеш** за любов і працю
(М. Стельмах).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ДІЄСЛОВА

(Не) знайдеш — дієслово, означає дію, відповідає на питання *що зробиш?*, початкова форма — *знайти*, доконаний вид, перехідне, перша дієвідміна, дійсний спосіб, майбутній час, друга особа однини, присудок.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ДІЄСЛОВА

(Не) знайдеш — дієсл., означає дію, *що зробиш?*, *знайти*, док. вид, перех., I дієвідм., дійсн. спосіб, майб. час, 2-га ос. одн., присудок.

§ 17. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ДІЄСЛІВ

192. Прочитайте. Від яких слів (основ) і яким способом утворене кожне з виділених слів? Які це частини мови?

1. Час такий — твори, дерзай і дій. За труди берися без вагання. Отче поле виори й засій (*М. Луків*). 2. І земля заспіва, зацвіте, запишається, і побільшає в світі добра (*С. Литвин*). 3. А од неправди тоншають вуста (*О. Забужко*). 3. Повсідались дерева рядком, як на призьбі бабусі (*Я. Яковенко*).

Дієлова творяться від діє слів (домалювати, підкреслити), іменників (солити, косити), прикметників (червоніти, синіти), числівників (потроїти), займенників (якати, викати).

Найуживанішими способами дієслівного словотворення є:

- **префіксальний** (відрізати ← різати; дочитати ← читати; змити ← мити);

- **суфіксальний** (учителювати ← учитель; киснути ← кислий);

- **префіксально-суфіксальний** (покрощувати ← кращій; приспівувати ← співати).

Складні дієслова здебільшого утворюються від складних іменників: вільнодумствувати ← вільнодумство.

193. Від поданих слів утворіть дієслова різними способами, запишіть їх.

Творити, яскравий, гарний, світло, людина.

◆ В утворених дієсловах виділіть словотвірні суфікси та префікси. Визначте способи словотворення.

194. Прочитайте. Визначте дієслова, що є авторськими неологізмами. Визначте спосіб творення кожного.

1. Ні, я себе не можу уявити без тебе, Дніпре, як і без тополі, що в серці моїм змалку тополить (*М. Вінграновський*). 2. Весніе небо, і травніе луг, кульбабіють горбочки і узгір'я. Втікає поле геть за виднокруг, бере з собою тихе надвечір'я (*І. Коваленко*). 3. Вербіє озеро, і березіє гай. А зелень світла, радісна і чиста (*І. Коваленко*). 4. Даль павутиниться зелена, мов пряжа (*Я. Камінецький*). 5. Уже сніги відснігували, уже доці передожили (*О. Слоньовська*).

Поясніть роль авторських неологізмів у поетичному мовленні. Пригадайте, хто з українських письменників творив неологізми.

Придумайте й запишіть 2—3 дієслова-неологізми. Поясніть, яким способом словотворення ви скористалися.

195. Перепишіть, уставте пропущені літери. Визначте спосіб творення виділених дієслів.

1. Пр..буває здоров'я, натхнення, краси. Мир вам, отчі простори, з води і роси! (А. Камінчук). 2. Усмішка материнська світ розвеснює (В. Сторожук). 3. Зл..мати, ро..топтати, зібгати всі застороги і табу. О, як мене в мені багато, неначе неба у степу! (А. Перерва). 4. Сніг підійшов м'який, ласкавий і непомітно все пр..крив (Л. Череватенко).

196. Прочитайте вірш, визначте в ньому спільнокореневі слова. З'ясуйте спосіб творення кожного з них.

Світлячка, що в травах мерехтів,
обережно вніс я до світлиці.
Вимкнув світло, але він світиться
в кам'яному брані не хотів.
Я тоді надвір його узяв,
і стріпнулись криленята кволі,
і, відчувши, що ізнов на волі,
світлячок од щастя засяв.

М. Луків.

◆ Який настрої викликає у вас яскраве світло? Чому?

З опорою на ілюстрації, розміщені на цій сторінці, складіть казку про пригоди Світлячка у великому місті. Скільки дієслів ви вжили? Визначте спосіб творення двох—трьох із них.

Поясніть вислів східного філософа Конфуція «Замість того, щоб нарікати на темряву, засвіти свою свічку». Що символізує світло?

Я знаю!

Я вмію!

Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

» Яка частина мови називається дієсловом? Спробуйте розповісти про початок вашого дня без уживання дієслів. Чи вдалося це вам? Чому?

» Як розрізнити дієслова недоконаного і доконаного виду? Наведіть приклади. Складіть жартівливий діалог між дієсловом доконаного і дієсловом недоконаного виду, у якому кожне з дієслів доводить свої переваги у мисленні й мовленні людини.

» Які дієслова називають перехідними? Наведіть приклади.

» Навіщо дієслова поділяють на дієвідміни? За якими формами дієслів визначають їхню дієвідміну? За якими значущими частинами?

» Які часові форми має дієслово? У формі якого способу дієслово змінюється за часами? Наведіть приклади.

» Які способи дієслова утворюються за допомогою частки *б (би)*? *хай, нехай*? Наведіть приклади.

» Які риси вдачі мали б дієслова умовного та наказового способів, якби ви характеризували їх як живих істот?

» Як змінюються дієслова в теперішньому та майбутньому часах? У минулому?

» Які способи творення дієслів найпоширеніші? Наведіть приклади дієслів, утворених цими способами.

» Якими членами речення можуть бути дієслова? Складіть речення, у якому дієслово *знати* (неозначена форма) є підметом, присудком, додатком, а потім речення, у якому це дієслово в особовій формі є присудком.

» Розберіть як частину мови дієслова із підписів до ілюстрацій, розміщених на сторінках 59, 88, 118 та 120.

» Порівняйте ознаки дієслова в українській мові із його граматичними ознаками в іноземній мові, яку ви вивчаєте.

ЧЕРКАЩИНА

Чи знаєш ти дорогу до Холодного Яру?

§ 18. ДІЄПРИКМЕТНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

197. Прочитайте речення. До виділених слів поставте питання. Що у цих словах спільне з дієсловом? З прикметником?

1. З рідною мовою пов'язані найдорожчі спогади про перше слово, **почуте** в колисці з материних уст (Б. Антоненко-Давидович). 2. Слова були для нього мов великодній дзвін, мов **оживляюча** роса для зів'ялої квітки (І. Франко).

◆ Від яких слів утворене слово *дієприкметник*? Чим, на вашу думку, можна пояснити таку назву форми дієслова?

ДІЄПРИКМЕТНИК — особлива форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією або станом: зроблений (такий, що його зробили), прочитаний (такий, що його прочитали), укритий (такий, що його вкрили), вишитий (такий, що його вишили), міцніючий (такий, що міцніє), в'янучий (такий, що в'яне).

До **прикметника** дієприкметник подібний тим, що:

- відповідає на питання **який? яка? яке? які?**;
- змінюється за родами, числами, відмінками;
- стоїть у тому ж роді, числі, відмінку, що й іменник, із яким пов'язаний;
- має такі самі відмінкові закінчення.

Дієприкметник має такі ознаки **дієслова**:

- **час** (теперішній і минулий): *сяючий* (теперешній час), *потемнілий* (минулий час);
- **вид** (доконаний і недоконаний): *казаний* (недоконаний), *сказаний* (доконаний);
- **здатність мати при собі залежний від нього іменник** (*овіяний вітром*) і **займенник** (*захоплений тобою*) або **прислівник** (*прочитаний виразно*).

Отже, дієприкметник поєднує ознаки двох частин мови — дієслова та прикметника.

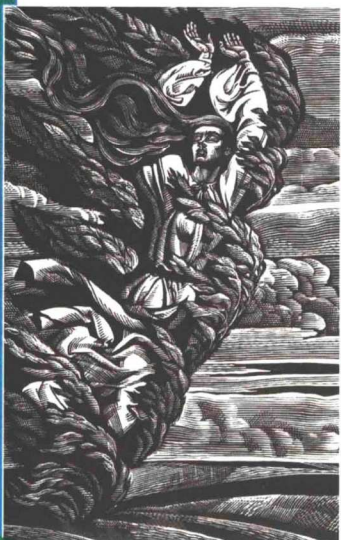
Початковою формою дієприкметника, як і прикметника, є форма називного відмінка однини чоловічого роду: фарбований, написаний.

198. Прочитайте. У якій колонці подано дієприкметники? Свою думку доведіть.

Цікава книжка	Прочитана книжка	Книжка, яку прочитали
Жовте листя	Пожовкле листя	Листя, що пожовкло
Блискучі очі	Сяючі очі	Очі, що сяють

◆ Зі словосполученнями, що містять дієприкметники, усно складіть речення.

199. Прочитайте. Визначте дієприкметники, поставте до кожного питання. Які ознаки прикметника властиві дієприкметникові? У чому виявляється відмінність між прикметником і дієприкметником? Що спільного у дієприкметника з дієсловом?

Василь ЛОПАТА.
Ілюстрація до балади Т. Шевченка «Тополя»

1. Тополя шепоче у вікна відчинені (Г. Кириченко).
2. Тополі розтріпані потяглися до сонця (Б. Харчук).
3. Здала виглядає із балки тополя, як зламанний спис (В. Марсюк).
4. Цікавитесь тополями? Оце посаджена рядами тополя чорна, або ще її звать українська (Олесь Гончар).
5. На краечку поля виросла тополя, Шевченком оспівана, вітрами обвіяна, дощами омита, сонечком пригріта (Я. Козова).
6. Пожовклим листям біло-біло дихала промерзла і засніжена земля (Г. Скірська).

◆ Що символізує в усній народній творчості й художній літературі тополя?

 Які художні твори про тополю ви знаєте? Які почуття викликає це дерево у вас? Чому?

 Складіть вірш про тополя. Можете використати такі рими:

- тополя — доля,
- полита — зігріта,
- освітлена — засліплена.

Якщо прикметники називають постійні ознаки предмета (*білий, молодий*), то дієприкметники виражають ознаки, які розвиваються в часі (*біліючий — такий, що біліє; помолоділий — такий, що помолодів*). Такі ознаки створювані дією або станом.

Отже, дієприкметник не тільки вказує на ознаку, а й виражає дію або стан, з якими ця ознака пов'язана. Тому дієприкметник — не окрема частина мови, а особлива форма дієслова.

У реченнях дієприкметник найчастіше є **означенням**:
Ніжить вухо притишена музика (О. Сенчик).

Дієприкметником може виражатися і присудок: *З дитинства я закохана в слова (В. Малишко).*

200. Перепишіть, підкресліть члени речення. Визначте дієприкметники, з'ясуйте їхню синтаксичну роль.

1. Цвіла приморожена осінь (*П. Перебийніс*). 3. Повітря насичене несказанною ніжністю (*І. Сенченко*). 4. Стомлене сонце сіло спочити (*О. Довгоп'ят*). 5. Сонце схоже на згасаюче багаття (*М. Стельмах*). 6. Тут руками прадідів зігріта кожна грудка рідної землі (*О. Луній*).

◆ Визначте рід, число та відмінок кожного дієприкметника.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

 Розкажіть про зображене на фотографії двічі. Спочатку з уживанням дієприкметників, а потім — без них. Яке з висловлювань точніше? Чому?

ЖМЕРИНКА.
Залізничний вокзал

201. Прочитайте поезію. Визначте в тексті дієприкметники, выпишіть їх, ставлячи в початковій формі.

Мово моя українська — батьківська, материнська,
 Я тебе знаю не вивчену — просту, домашню, звичну,
 Не з-за морів покликану, не з словників насмикану.
 Ти у мене із кореня — полем мені наговорена,
 Дзвоном коси прокована, в чистій воді смакована.
 Бодем очей продивлена, смутком багаті продимлена,
 З хлібом у душу всмоктана, в поті людським намокнута,
 З кров'ю моєю змішана і аж до скону залишена
 В серці моїм.

В. Бичко.

Складіть і запишіть висловлювання на тему «*Душа настояна на ріднім слові*». Використайте дієприкметники.

202. Перепишіть, подані в дужках дієприкметники поставте в потрібній формі. Визначте рід, число, відмінок кожного з них.

1. І стоїть на порозі (усміхнений) мати (М. Луків). 2. За столом я знову бачу (схилений) обличчя мами (М. Стельмах). 3. Щоб рід смагливий наш не одгорів, чатує мати (втоптаний) стежину (П. Перебийніс). 4. А мама вже своїй (вихований) доні слова промовить ніжні й зрозумілі (О. Грош). 5. Совість порівнюють з порохом. Як підмочиш її, то вже ти обеззброєний (В. Захарченко).

◆ Підкресліть члени речення. Визначте синтаксичну роль кожного з дієприкметників.

Поясніть, як ви розумієте слова поетеси Валентини Малишко «У снах віддзеркалена турбота денна». Назвіть у цьому реченні всі частини мови. Поясніть, чому дієприкметник не є окремою самостійною частиною мови.

203. Поясніть, чому під витвором українського коваля викарбувано напис: «Можливість доведена ділом».

◆ Придумайте історію, заголовком якої могли б стати ці слова. Розкажіть її, уживаючи дієприкметники.

ЛЬВІВ.

«Пальма Мерцалова» — це точна копія витвору коваля Юзівського (нині — Донецького) металургійного заводу Олексія Мерцалова, виготовленого у 1895 р.

Говоріння

204. Складіть і розіграйте діалог, що міг би відбутися між двома семикласниками — членами шкільного історичного гуртка після першого засідання, яке провів новий керівник — студент університету. У репліках використовуйте подані в рамці словосполучення.

Надзвичайно освічений, залюблений у науку,
захоплений вітчизняною історією, зачарований мужністю козацтва,
вельми начитаний, обізнаний з документами,
передплачувані ним журнали.

205. Складіть і розіграйте діалог між двома подругами-семикласницями, одна з яких довго перебувала в лікарні, а друга пропонує їй допомогу в навчанні. У репліках використовуйте подані в рамці словосполучення.

Змушена була пропустити, налаштована на серйозну роботу,
надолужити прогаяний час, вивчити пропущений матеріал,
принесені підручники, нерозв'язані задачі, ненаписані твори,
запропонована (надана) допомога, зростаючий темп, вражаюча
наполегливість (працездатність), висловлена вдячність.

206. Складіть і розіграйте діалог між двома ученицями, які обговорюють прихід до їхнього класу «новачка». У репліках використовуйте подані в рамці словосполучення.

Гарний як намальований (мальований красень), викапаний
Шварценеггер, говорить як по писаному, язик гарно підвішений.
Став як укопаний, як у воду опущений (як із хреста знятий, мов
кип'ятком ошпарений), кручений як дзиґа, як заведена машина.
Насаджене місце, огорнутий (оповитий) таємницею, наставлений
на розум, підготовлений ґрунт, спійманий на слові, поповнені лави
(шеренги).

§ 19. ДІЄПРИКМЕТНИКОВИЙ ЗВОРОТ

207. Прочитайте записані в дві колонки речення. Визначте в реченнях першої колонки дієприкметники. У реченнях другої колонки визначте дієприкметники й залежні від них слова.

Я розпитаю про опале
листя.

Жовте листя на вітрах
розвіяне.

Я розпитаю про листя,
опале в осіннім саду
(І. Коваленко).

Жовте листя, на вітрах
розвіяне, поховала у
снігах зима (М. Луків).

- ◆ Якими розділовими знаками виділяємо на письмі дієприкметники із залежними від них словами?
- ◆ Прочитайте речення, інтонуючи їх відповідно до розділових знаків.
- ◆ Визначте в реченнях правої колонки слова, що їх пояснюють дієприкметники разом із залежними від них словами.

Дієприкметник із залежними від нього словами називають дієприкметниковим зворотом.

У реченні дієприкметниковий зворот завжди є означенням: *Безмежний степ, укритий снігом, спав (М. Старицький).*

Дієприкметниковий зворот, який стоїть після означуваного (пояснюваного) слова, на письмі виділяють комою (або комами): *Я чую пісню, в щасті співану (О. Журлива). Веселка, овіяна вітром, в моїх зацвітає очах (А. Малишко).*

В усному мовленні такий дієприкметниковий зворот виділяють паузами та інтонацією.

Дієприкметниковий зворот, що стоїть перед означуванним словом, комами (комою) на письмі звичайно не виділяють: *Котить сонний Дніпро віками зажурені води (М. Луків).*

ПОРІВНЯЙТЕ:

*Далеко-далеко на південь
засиніли смугою гори,
укриті лісом (І. Нечуй-
Левицький).*

*Край моря сонце
золотить укриті лісом
гори (Н. Забіла).*

Львівщина.
Овіяний легендами
замок у Підгірцях

208. Прочитайте. Визначте в кожному реченні дієприкметниковий зворот та означуване ним слово. З'ясуйте: стоїть дієприкметниковий зворот після цього слова чи перед ним.

1. Чудово блищало небо, засіяне зорями (*І. Нечуй-Левицький*).
2. Широке рівне плесо віддзеркалювало срібні кучері залитих сяєвом хмар (*В. Нестайко*).
3. Сумно на небі, повитому в хмари (*Дніпрова Чайка*).
4. Сниться вночі мені зорями вишите небо (*Г. Кириченко*).
5. На темному небі нерухомо застигли химерні клаптики хмар, посріблених промінням місяця (*Ю. Збанацький*).

◆ Прочитайте речення вголос, правильно їх інтонуючи.

Поясніть розділові знаки у підписах до фотографій, розміщених на сторінках 125, 126, 127.

209. Перепишіть. Підкресліть члени речення. З'ясуйте місце дієприкметникових зворотів стосовно пояснюваних ними слів. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. Ще спить земля, укутана снігами (*Д. Луценко*).
2. Стоїть налитий синню день (*М. Палієнко*).
3. Мені ще й досі сниться берег, залитий сонячним огнем (*В. Сосюра*).
4. З золота зіткане сяєво лється (*М. Рильський*).
5. Сяйвом переповнені плоди мерехтять, палають, не згасають (*Є. Гуцало*).

◆ Підкресліть у словах вивчені орфограми.

210. Прочитайте прислів'я, визначте в кожному дієприкметниковий зворот. Поясніть, чому звороти не виділені комами. Перебудуйте речення так, щоб звороти потрібно було виділити комами. Чи змінився завдяки такій перебудові зміст речень?

ЗРАЗОК

З'їдений перед роботою хліб вирощує ледарів. — Хліб, з'їдений перед роботою, вирощує ледарів.

1. Марно втраченого дня не повернеш.
2. Насильно розкрита троянда втрачає аромат.
3. Намальовані фарбою квіти живуть найдовше.
4. І тисяча мудреців не дістане кинутий дурнем у криницю камінь.

ЧЕРНІВЦІЩИНА.
Палац у Сокиринцях,
збережений
для нащадків

◆ У записаних реченнях підкресліть дієприкметникові звороти. Якими членами речення вони є?

◆ Записані речення прочитайте, правильно їх інтонуючи.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

211. Перепишіть, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки дієприкметникові звороти. З'ясуйте місце зворотів стосовно означуваних ними слів. Розставте розділові знаки.

1. Хліб ... м'якший від краденого бублика. 2. ... хліб не смакує.
3. Наука — як криниця ... . 4. ... знання схожі на половину. 5. Робота ... рідко вдається. 6. Сорочка ... не буде носитися. 7. ... чоботи добре й носяться.

ДОВІДКА ► Викопана голкою. Відкладена на завтра. Викроєна за чужими порадами. Добре зшиті. Убиті в голову. Чужим ножом крайний. Зароблений працею.

◆ Записані речення прочитайте, правильно інтонуючи.

 212. Складіть таблицю, яка допомогла б вам орієнтуватися у вживанні розділових знаків у реченнях із дієприкметниковими зворотами.

213. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Дієприкметникові звороти підкресліть.

1. Раз добром нагріте серце вік не прохолоне (*Т. Шевченко*). 2. А думи в слово перелиті і після тебе будуть жить (*М. Луків*). 3. Запам'ятати хочу кожне слово почуте десь з незнацька, випадково (*Д. Луценко*). 4. Народжене у муках слово запам'ятається чи ні? (*Л. Дмитерко*). 5. Існують прекрасні дороги націлені на перемоги (*П. Осадчук*).

Часто дієприкметниковий зворот стоїть не безпосередньо після означуваного ним слова. Він може бути відділений від цього слова іншими словами. У такому випадку зворот теж виділяємо комами: *Ходить хмара над березами, блискавками підперезана* (*В. Кочевський*).

Якщо два чи більше дієприкметникових звороти стоять поруч, розділові знаки ставимо між ними так само, як між однорідними членами речення: *Геній — це великий талант, помножений на каторжну працю, поділений на безжалісну втому* (*Античний вислів*).

214. Складіть і запишіть речення відповідно до таких схем:

⊖ ⊖ ... , дієприкметниковий зворот .

⊖ , дієприкметниковий зворот , ⊖ ⊖ .

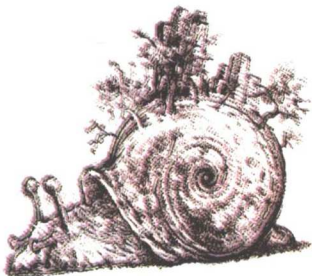
... , дієприкметниковий зворот , ⊖ ⊖ ⊖ .

⊖ ⊖ , дієприкметниковий зворот , ⊖ .

215. З кожної пари речень утворіть одне, ускладнене дієприкметниковим зворотом, що стоїть після означуваного слова. Утворені речення запишіть, звороти підкресліть. Поясніть уживання розділових знаків.

- Троянда усміхається сонцю шовковими пелюстками. Вони розтулені назустріч теплу та світлу.
- Хмарини розкошують у блакитному небі. Вони розмлоєні останнім теплом осені.
- Яблуні посхиляли гілля до землі. Воно обтяжене запашними плодами.

◆ Записані речення прочитайте, дотримуючи правильної інтонації.

◆ Перебудуйте записані речення так, щоб не виділяти дієприкметниковий зворот комами.

Дайте назву ілюстрації, уживаючи якнайдовший дієприкметниковий зворот.

216. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Дієприкметникові звороти підкресліть.

1. Вгорі цвіте блакить усіяна хмарками (*В. Сосюра*). 2. Ткану зорями теплу хустину ніч на тихе село одягла (*Т. Масенко*). 3. Бриніла тиша плетена зірками (*І. Драч*). 4. Давно вже море ночі залило натомлене денним трудом село (*М. Рильський*). 5. Сплять сивиною закутані гори (*Б. Дегтярьов*).

Розкажіть про зображене на листівці Д. Беккера. Уживайте дієприкметникові звороти. У якому стилі ви складатимете висловлювання? Чому?

Поспостерігайте за мовленням своїх однолітків і дорослих. Як часто вони вживають дієприкметникові звороти? Про що це, на вашу думку, свідчить?

Давид БЕККЕР.
Одеса

Дієприкметники і дієприкметникові звороти широко вживаються у текстах художнього та публіцистичного стилів. Властивість дієприкметника передавати ознаку предмета за дією є виразним художнім засобом.

У розмовно-побутовому стилі дієприкметники та дієприкметникові звороти вживаються рідко.

ПОРІВНЯЙТЕ:

У художньому стилі

*Зайчена сіло, насторочивши
вушка (Б. Грінченко).
Там явір, посаджений мною,
сумує давно по мені
(М. Удовиченко).*

У розмовно-побутовому стилі

*Зайчена сіло
і насторочило вушка.
Там росте явір, який я
посадив.*

217. Виділені частини складних речень замініть дієприкметниковими зворотами. Перебудовані речення запишіть, звороти підкресліть. Поясніть уживання розділових знаків.

ЗРАЗОК ▶ *Стрічатиме нас деревце, яке ми посадили в юності. —
Стрічатиме нас деревце, посаджене нами в юності.*

1. Зневажена тобою рідна мова — немов діброва, яку знищив вогонь. 2. Поет стає корінням лісу, який називають народ. 3. В історії є постаті, про які люди забули. 4. Вірте кожному слову, яке ви від мене почули!

мова —
свідок
історії

Плакат Ірини ЯНЦО
з проекту
«Українська мова — твого
життя основа»

Усний докладний переказ тексту публіцистичного стилю

218. Прочитайте текст. Визначте його тему й головну думку. Кому його адресовано?

Знову про мову

Соловей співає по-солов'їному. Горобець цвірінкає. Ворона каркає. Уявіть собі солов'я, який закаркав би по-воронячи або ворону, яка б затьохкала.

А тепер уявіть Іванка з полонини чи Василя з Полтави, які в щоденному спілкуванні вперто намагаються перейти на волзьку говірку російської мови.

Знаєте, як до цього ставляться мислячі росіяни? Вони кажуть, що пом'якшена вимова приголосних та інші орфоепічні особливості притаманні всім мешканцям України. Нашій мові така вимова надає чарівності й мелодійності, російській — неохайності. Український варіант російської мови — то ніяк не «великий и могучий русский язык».

Звісно, в демократичній країні кожен сам обирає мову спілкування. Таке право кожного громадянина забезпечує 10 стаття Конституції.

Але замисліться! Кожна людина має знати якнайбільше мов і вміти спілкуватися ними. Сперечатися з цим неможливо. Та навіщо відриватися від природного коріння, душею відсторонюватися від свого, рідного? Як же шкода співвітчизника-невігласа, який зневажає рідну мову і калічить російську!

Відомий російський письменник Костянтин Паустовський стверджував, що саме за ставленням до рідної мови визначають порядність людини. Може, за цим самим критерієм визначати міру патріотизму? А може, й рівень духовності громадянина?

З газети.

◆ Яку проблему життя сучасного суспільства порушено в тексті? Наскільки важливою є ця проблема для вас особисто?

◆ Чи доречно було публікувати цей текст у періодиці (журналах і газетах)? Чому?

Роздивіться плакат, який було подано на конкурс політичного плаката «Українська мова — твого життя основа». Визначте тему й головну думку плаката. У якому стилі ви передали б його зміст? Чому?

Інформаційна мережа у найближчому майбутньому об'єднає весь світ. Якими мовами, на вашу думку, мають спілкуватися люди в Інтернеті? Чи потрібна людству єдина мова?

Передаючи одне одному уявний мікрофон, назвіть ті проблеми суспільства, обговорення яких на сторінках молодіжної періодики було б цікавим саме для вас.

219. Прочитайте. Виконайте подані після тексту завдання.

Публіцистичний стиль — це різновид мови, який використовують у суспільно-політичному житті суспільства. Він уживається в публічних виступах, суспільно-політичних газетах і журналах, у політичних радіо- й телепередачах.

Мета висловлювань публіцистичного стилю — точно, доступно, яскраво **інформувати** читача (слухача) про найважливіші події у житті людей; **викликати** певне ставлення до цих подій, інколи й **спонукати** до певних дій. Отже, публіцистичний стиль виконує дві функції — **інформативну** (повідомлення) та **агітаційну** (впливу).

Мета публіцистичного стилю зумовлює такі основні його ознаки: *інформативність, логічність, фактографічність, образність, відверту оцінність.*

Публіцистичний стиль існує в таких **жанрах**: *звернення, відозва, передова стаття в газеті або журналі, огляд, інтерв'ю, радіо-, телепубліцистика.*

У висловлюваннях публіцистичного стилю широко вживають **суспільно-політичну лексику**. За її допомогою інформують про явища дійсності, пов'язані з політичним або громадським життям людей. Це назви урядових установ, організацій, політичних партій, суспільних організацій, посад тощо (*Верховна Рада, Президент, спікер, ООН, патріотизм, демократія, незалежність*).

У публіцистичному стилі вживають **емоційно забарвлені слова**: *вітчизна, патріот, надихати, діяння, дерзновенний*. Уживають слова, що містять відверту оцінку подій або явищ (так звані оцінні слова): *благородний, злочинний, обманний, добродійний* тощо.

Публіцистичному стилю властиве використання **спонукальних речень**. За інтонацією вони здебільшого бувають **окличними** (*Замисліться! Будьмо уважні до того, хто поруч із нами! Шануймося!*).

Поширеними є **риторичні звертання**, тобто звертання до відсутніх осіб, предметів і явищ, до абстрактних понять із метою привернути до них уваги. Наприклад: *Легкому щастю, люди, не радійте! Не тішся, саде, з ранньої весни! (О. Омельченко)*. Використовують і **риторичні запитання**. Вони не передбачають відповіді, їхня мета — надати текстові емоційності. Наприклад: *Допоки?! Допоки будемо бовтатися в багні бездуховності? (А. Гудима)*.

◆ У тексті вправі 218 визначте суспільно-політичну лексику та емоційно забарвлені слова. Яка їхня роль у висловлюванні?

◆ Назвіть ужиті в тому ж тексті спонукальні речення, визначте, які вони за інтонацією.

220. Прочитайте. Визначте стиль висловлювання. Свою думку обґрунтуйте. Звіртеся з поданою нижче таблицею.

Для чого навчають рідних слів матері? Для чого бережуть звичаї батьки? Щоб діти обміняли їх у чужому краї, як розмінюють на жменю мідяків золотий гріш? Чужі звичаї можуть бути й гарними, але ж вони — чужі.

Тільки потурнаки міняють батьківське на чужинське. Так можна помінати все, але ж тоді збідніє світ. Це якби барвистий квітник засіяти тільки одним квітом. Помінати звичаї, вітцівщину — це помінати матір. Народила ньєнка дитя, виспівала йому всі пісні, а в них піт і кров дідів і прадідів. Хіба ж можна промінати рідну пісню на чужинську, вицідити зі свого серця дідівську кров і налити чужої? Може, в чужому краї й тепліше сонце, може, солодші плоди. Але чим завинив перед тобою рідний край, щоб ти цурався його? Край, як і долю, не вибирають, вони — од Бога.

За Ю. Мушкетиком.

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ

ПРИЗНАЧЕННЯ (ФУНКЦІЯ)	Повідомлення і вплив на слухача або читача
СФЕРА ВЖИВАННЯ	Суспільно-політичне життя
ОСНОВНІ ВИДИ (ЖАНРИ) ВИСЛОВЛЮВАНЬ	Виступ на зборах, мітингах, публікації в суспільно-політичних журналах і газетах (стаття, нарис, інтерв'ю та інші), виступ у радіо- й телепередачах суспільного змісту
ЗАГАЛЬНІ ОЗНАКИ	Інформативність, логічність, фактографічність, точність, образність, піднесеність, емоційність, експресивність, відверта оцінність
МОВНІ ОЗНАКИ	Суспільно-політична лексика, емоційно забарвлені слова, оцінні слова, риторичні запитання і звертання, окличні речення

◆ Поміркуйте: що спільного має публіцистичний стиль із науковим? Для цього зверніться до таблиці «Науковий стиль» на с. 101. Які риси еднають науковий стиль із художнім?

Чи є дитяча, підліткова публіцистика? Хто має її писати? Ваші однолітки чи дорослі? Чому?

Пригадайте матеріали підліткових газет і журналів. Назвіть кілька публікацій, які вас схвилювали, примусили замислитися, щось змінити у вашому житті.

221. Прочитайте. Визначте тему тексту та його головну думку.

Бійтеся байдужих!

Байдужість — то найстрашніша хвороба нашого часу. «Не бійтеся друзів, — писав польський письменник Бруно Ясенський. — Найгірше, що вони можуть, — це вас зрадити. Не бійтеся ворогів. У найгіршому разі вони можуть вас знищити. Бійтеся байдужих. З їхньої мовчазної згоди творяться і зради, і вбивства».

Замислись на мить, читачу. Чи не «мовчав» і ти часом там, де треба було кричати на весь світ? Чи не втікав задля власного спокою в життєві кущики, щоб нічого «не бачити», «не чути», «не знати»?

Пригадай, читачу, чи не проходив ти мовчки мимо, коли хтось нівечив природу твоєї землі? Коли якийсь ворожий зайда чинив наругу над святинями твого народу? Над його історією?

Сполохані орли злітають у небо, щоб у бойовому леті опуститися помстою на тих, хто руйнує їхні гнізда. Сполохані жаби стрибають у болото, щоб тихо й спокійно пересидіти небезпеку.

Замислися, читачу, і зваж: хто ти?

За Є. Дударем.

- ◆ Визначте стиль тексту. Свою думку доведіть. Звіртеся з таблицею.
- ◆ Складіть і запишіть план тексту.
- ◆ Усно перекажіть текст за планом.

Чи згодні ви з автором тексту? Дайте відповідь на запитання «Чи легко бути небайдужим?». Дотримуйте вимог публіцистичного стилю.

§ 20. ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

222. Прочитайте. Визначте дієприкметники, з'ясуйте відмінок і число кожного. Назвіть відмінкові закінчення дієприкметників.

1. Пропливають зорі України над моїм розчиненим вікном (В. Сосюра). 2. Усе навколо затиха під владою чаруючої ночі (Лесь Українка). 3. Вечірнє повітря тремтить живим акордом завмираючих звуків (М. Коцюбинський). 4. Місяць кинув вишиту мережку (А. Камінчук). 5. Сива хмара над містом принишклим зависла, неначе гора. 6. Бруківка здавалася плитками притертого шоколаду (О. Слоньовська). 7. Скільки засохлу троянду не поливай, удруге не зазеленіє (Народна творчість).

Запам'ятайте! Дієприкметники відмінюються як прикметники твердої групи.

223. Перепишіть, подані в дужках дієприкметники поставте в потрібній формі. Визначте відмінок і число кожного дієприкметника, закінчення виділіть.

ЗРАЗОК

*Засніженою (Ор. в. одн.) лапою зима на груди налягла
(М. Рильський).*

1. Світ здається повним (хвилюючий) обіцянок (В. Винниченко).
2. (Завмираючий) гулом долітає ледь уловимий грім (І. Цюпа).
3. Заплакали дощі над світом (посивілий) (Ю. Стадниченко).
4. Хрумтить, як скло, під кроком знову води (замерзлий) слюда (В. Сосюра).
5. Повіває прохолода в (обважнілий) саду (Д. Луценко).
6. Над садком (осиротілий) звис мороз серпанком білим (М. Старицький).
7. На вітах (похилений) іній сріблиться (П. Воронько).
8. У (закучерявлений) мідь дубів укрпляється золото передвечір'я (М. Стельмах).

224. Провідмініуйте словосполучення.

Пожовклий сад, зцілююча сила, посивіле гілля, сяючі сніги.

225. Перепишіть, визначте дієприкметники, з'ясуйте та запишіть після кожного дієприкметника в дужках його відмінок і число. Закінчення дієприкметників виділіть.

ЗРАЗОК

*На зорях настояну (Зн. в. одн.) воду Десна разом з
небом несла (М. Сіренко).*

Чудове, пишне українське село! Чудовий, Богом благословений і Богом забутий край!

Увечері на вулиці до півночі співали. Долітали слова пісень, сповнені високої, простої й пахучої, як квітки зеленого степу, поезії. Обвіяний духом пісень, неба, тепла, кожен неначе бачив душею свою Україну. Вона була засаджена садками, виноградом і лісами, вся облита ріками. Україна поставала зі своїм гордим, поетичним і добрим народом, з народом освіченим, вільним, без усякого ярма на шиї, зі своєю мовою, наукою й поезією. І кожен почував душею, що все те мусить сходити й рости, полите водою й росою.

За І. Нечуєм-Левицьким.

Назвіть свою улюблену народну пісню. Чим вона припала вам до душі? Чи часто ви співаєте? Що дає вам спів? У відповіді вживайте дієприкметники.

Уявіть, що ви потрапили на іншу планету, мешканці якої не вміють співати. Поясніть їм, навіщо люди співають, слухають музику. У своєму мовленні вживайте дієприкметники у непрямих відмінках.

На берегах зачарованої Десни

226. Прочитайте уривок із фантастичної повісті. Випишіть до таблиці дієприкметники разом з іменниками, з якими вони пов'язані за змістом. Розберіть дієприкметники за поданим зразком.

ДІЄПРИКМЕТНИК+ + ІМЕННИК	ОЗНАКИ ДІЄСЛОВА		ОЗНАКИ ПРИКМЕТНИКА		
	ЧАС	ВИД	ЧИСЛО	РІД	ВІДМ.
<i>прокладеними тунелями</i>	мин.	док.	множ.	–	Ор. в.

У місті була система пневматичних перевезень: вузькими тунелями, прокладеними під землею, переправляли привезені звідкілясь вантажі за допомогою нагнаного під тиском повітря. І хлопці, і дівчата літали на саморобних крилах і самотужки обточених повітряних дошках. Такі пневмонавти нерідко калічилися й навіть гинули, у них лопалися барабанні перетинки і йшла носом кров. Та вони однаково ганяли просвердленими під землею коридорами й усього на мить випереджали купу яких-небудь мішків чи замотаних коробок. Найважчим у мистецтві пневмонавтики був не старт, а фініш. Часом це був божевільний ризик.

— Знаєш, коли ганяєш у затемненому пневмотунелі, — розповідали вони, — дуже важливо, яку пісню співаєш, звісно, мовчки. Усе, зрештою, залежить не від швидкості реакції чи від уміння. І від умілих пневмонавтів лише мокре місце залишалося. А от важливо правильно вибрати пісню. Віриш?

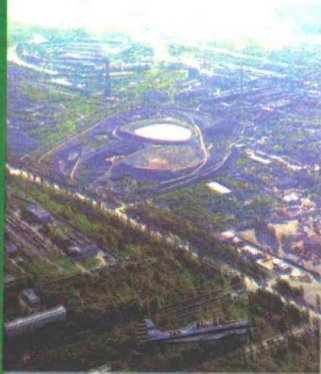
За Мариною та Сергієм Дяченками.

◆ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком.

◆ Визначте у висловлюванні слова, спільнокореневі з виділеним словом. Якими способами кожне з них утворене?

227. Придумайте або пригадайте історію, заголовком до якої можна було б узяти слова «Давно душа подружена з піснями». Розкажіть цю історію однокласникам. Уживайте дієприкметники у формах непрямих відмінків.

КРАМАТОРСЬК

Затуманена панорама міста

§ 21. АКТИВНІ ТА ПАСИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ. ТВОРЕННЯ АКТИВНИХ І ПАСИВНИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

228. Прочитайте словосполучення. Визначте: хто виконує дію, за якою дієприкметник називає ознаку предмета: названий іменником предмет чи інший, не названий у словосполученні?

Мисляча людина, прочитана книжка, палаюче вогнище, погаслий вогонь, запалені іскри, порум'яніле обличчя, побілені стіни, затихлий спів.

Дієприкметники бувають активні та пасивні.

Активні дієприкметники виражають ознаку предмета за дією, тобто означуваний дієприкметником предмет діє сам або перебуває у певному стані: *гарцюючий вершник, посивілий чоловік.*

Пасивні дієприкметники виражають ознаку предмета за стосунком до дії, тобто пов'язаний з дієприкметником предмет підлягає дії іншого предмета: *прочитаний (учнем) вірш, зрошена (дощем) трава.*

229. Прочитайте. Визначте дієприкметники, з'ясуйте їхню належність до активних чи пасивних та час кожного.

1. Краси земної зміст у слові був розкритий (*Л. Вишеславський*). 2. О рідне слово, що без тебе я? Німий жебрак, старцюючий бродяга... (*Д. Павличко*). 3. У книжці злеяне слово має бути справжнім святом душі і мислі (*М. Стельмах*). 4. До слів тулились золоті слова, еднанням душ зігріті (*Л. Горлач*). 5. Сьогодні я зустрів на вулиці юнака. Він був увесь просвітлений, сяючий од щастя. Мені так захотілось подивитися на світ його очима! (*О. Довгий*). 6. Сонце встало й оглядало світ палаючим оком (*М. Коцюбинський*). 7. Куди, машино, так біжиш у вечірній синій посивілій? (*П. Тичина*). 8. Машина обережно загальмувала на відстані простягнутої руки (*І. Роздобудько*).

◆ Визначте речення, ускладнені дієприкметниковим зворотом. Поясніть розділові знаки в реченнях.

230. Прочитайте. Визначте словосполучення, що містять активні дієприкметники, та словосполучення з пасивними дієприкметниками. Поясніть, як ви їх розрізняєте.

Опале листя; крокуючий екскаватор; омріяна подорож; проспівана пісня; завмираючий звук; загублений олівець; утрачений час; застиглий погляд; сяюча усмішка.

◆ Словосполучення з дієприкметниками активного стану та з дієприкметниками пасивного стану запишіть у дві колонки.

◆ У виділених словах позначте суфікси.

Активні дієприкметники теперішнього часу творяться від основи дієслів теперішнього часу за допомогою суфіксів:

• -уч- (-юч-) від дієслів I дієвідміни: *ріжуть* — *ріжучий*,
працюють — *працюючий*;

• -ач- (-яч-) від дієслів II дієвідміни: *лежать* — *лежачий*,
стоять — *стоячий*.

Активні дієприкметники минулого часу творяться від основи неозначеної форми неперехідних дієслів доконаного виду за допомогою суфікса -л-: *посивіти* — *посивілий*, *прикипіти* — *прикипілий*.

Якщо в неозначеній формі дієслова є суфікс -ну-, за творення дієприкметника він випадає: *засохнути* — *засохлий*, *пожовкнути* — *пожовклий*.

Від дієслів на -ся дієприкметники не утворюються.

231. Від поданих дієслів утворіть активні дієприкметники теперішнього часу. Виділіть суфікси.

ЗРАЗОК *Світліють* — *світліючий*.

Червоніють, жевріють, зростають, плачуть, читають, сплять, бовваніють, дрижать, ваблять.

Які дієприкметники, активні чи пасивні, на вашу думку, ширше вживаються в мовленні?

232. Прочитайте. До якого типу мовлення можна зарахувати текст? Чому?

Серед україномовців немає єдиного погляду на вживання дієприкметників типу *читаючий*, *благаючий* у ролі прикметників: *хвилюючий фільм*, *караючий меч*. Сказати, що ці форми неукраїнські і тому їх не варто практикувати, значить обмежити лексичні можливості мови. З другого боку, пошук заміни цим формам іде на користь мові, бо збагачує її синонімами. Ще з іншого боку глянувши, не забуваймо, що вживання цих форм у дієприкметникових зворотах (*хвилюючий громаду фільм*, *караючий*

ворогів меч) завжди визнавали за гандж. Тому було неписане правило уникати цих форм узагалі.

Не беручи під захист цього правила, наведемо приклади, коли заміна дієприкметникових форм покращує й унаочнює сказане: *побутуюча форма* = *поширена форма*; *початкуючий ілюзіоніст* = *новачок-ілюзіоніст*; *вируючий натовп* = *розбурханий натовп*.

За С. Караванським.

233. Поясніть, чи варто вживати словосполучення *підростаюче покоління, відстаючий учень, виступаючий оратор, початкуючий письменник, подорожуючий пасажир. Чому?*

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО

Відстаючий учень.
Відпочиваючий чоловік.
Подорожуючий юнак.
Захоплююча подорож.
Хвилюючі слова.

ПРАВИЛЬНО

Той, котрий відстає.
Той, хто відпочиває (відпочивальник).
Той, котрий подорожує (подорожній).
Захоплива (приваблива, принадна) подорож.
Слова, що хвилюють (зворушливі слова).

234. Відредагуйте висловлювання. Відредаговані речення запишіть.

1. Недільної днини алеями парку прогулюються відпочиваючі кияни. 2. Сидячі на лавках люди спілкуються між собою або читають газети. 3. На молодь, люблячу розваги, чекають кінотеатри та концертні майданчики. 4. Під вечір парк сповнюється поспішаючими додому людьми.

Сергій ШИШКО.
Парк узимку

235. Прочитайте. Визначте стиль висловлювання.

За роки незалежності нашої держави відбувалися певні зміни в науковій термінології. Зі словників вилучили мовні покручі й замінили їх словами, які відповідають нормам системи української мови (*мандрівний сюжет* — замість *мандруючий*; *обмежувальний пристрій* — замість *обмежуючий*; *пристрій для програмування* — замість *програмуючий*; *автомат для читання* — замість *читаючий*). У наш час термінологи часто бувають сміливішими від авторів художніх творів.

Який лінгвістичний термін здається вам правомірнішим: *узагальнююче* слово чи *узагальнювальне* слово (при однорідних членах речення)? Чому?

◆ Розкрийте значення фразеологізмів *ходяча енциклопедія*; *ходячі моці*. Чому не «осучаснюють» дієприкметники у фразеологізмах?

236. Від поданих дієслів утворіть активні дієприкметники минулого часу. Суфікси виділіть.

Побіліти, зжовкнути, дозріти, почорніти, постаріти, провітліти, засохнути, змокрити, загуснути.

◆ З-поміж утворених дієприкметників визначте антоніми.

◆ З двома утвореними дієприкметниками в непрямих відмінках складіть і запишіть речення.

237. Перепишіть, на місці крапок упишіть активні дієприкметники минулого часу, утворивши їх від поданих у дужках дієслів.

1. Ми вийдем з тобою на листя ... (опадати), де сяє повітря, як сиві опали (Д. Павличко). 2. І листя ... (прижухнути) роняють дуби (М. Луків). 3. Цвітуть ... (промерзнути) квіти після снігу (О. Слоцьовська). 4. Виорює плуг ... (поржавіти) набої (М. Стельмах). 5. Тихі сутінки поволі почали спускатися з ... (побліднути) неба (М. Старицький).

Пасивні дієприкметники минулого часу творяться від основи неозначеної форми перехідних дієслів доконаного і недоконаного виду за допомогою суфіксів:

- -н- (сказати — сказаний);
- -ен- (-єн-) (бачити — бачений; вигоїти — вигоєний);
- -т- (мити — митий).

Від деяких дієслів дієприкметники можуть утворюватися за допомогою різних суфіксів:

- колоти — колотий, колений;
- посунути — посуnutий, посунений;
- одягнути — одягнений, одягнутий;
- зігнути — зігнутий, зігнений;
- замкнути — замкнений, замкнутий.

238. Прочитайте. Визначте пасивні дієприкметники, поясніть їхнє творення. Випишіть ці дієприкметники, розберіть їх за будовою.

1. Степ у цю пору весь залитий сонцем, огорнутий голубими димками (*Гр. Тютюнник*). 2. День живою казкою здивований, він уздрів у сонячних долонях, як сміється сонечком цілований, залоскотаний бджолою сонях (*І. Яворський*). 3. Ліс стояв могутнім прямокутником, витягненим з півночі на південь. Так у ньому й дороги були прокладені (*І. Сенченко*). 4. Дорога звисла свої колії вниз і впала в підсинений полумисок долини (*М. Стельмах*).

239. Утворіть від дієслів пасивні дієприкметники, запишіть їх, виділіть у них суфікси.

ЗРАЗОК Створити — створ^ений.

Сказати, принести, закрити, почати, перетерти, сформулювати, перебити, вимовити, забути, здути.

◆ Розкрийте значення фразеологізмів: *ломитися у відчинені двері; грати з відкритими картами; не в тім'я битий; відкраяна (відрізана) скиба*. З двома фразеологізмами складіть речення.

КИЇВ.
Будинок із химерами

Розкажіть про зображений на фотографії будинок. Уживайте пасивні дієприкметники.

240. Перепишіть. Від поданих у дужках дієслів утворіть пасивні дієприкметники. Поставте їх у потрібній формі.

I. 1. На мить з'явився пісні (згубити) мотив (Л. Дмитерко). 2. Так хочеться, щоб пісня задзвеніла, як (зварити) майстрами гарна сталь (Д. Луценко). 3. Гримлять пісні, (виспівувати) різно (М. Бажан). 4. У дитинстві я бігав стежками між (напоїти) сонцем хлібів (Є. Бандуренко). 5. На (освітити) екрані комп'ютера виникає заставка із зображенням (засніжити) парку (І. Роздобудько).

II. 1. Чужа сторона тугою (зорати), сльозами (засіяти). 2. (Поділити) горе — то півгоря. 3. (Заробити) сухар кращий за краденого бублика. 4. (Розворушити) багаття краще палає. 5. Лише капуста (підігріти) добра. 6. (Підстрелити) сокола і ворона клює. 7. Забажалося (пекти) льоду. 8. Це такий, що з (варити) яйця висидить горобця. (Народна творчість).

◆ Визначте дієприкметник, за творення якого відбулося чергування звуків. Яких саме?

За творення пасивних дієприкметників за допомогою суфікса -ен- може відбуватися чергування прикінцевих приголосних основи неозначеної форми дієслова:

- пе[к]ти — пе[ч]ений;
- запря[г]ти — запря[ж]ений;
- вра[з]ити — вра[ж]ений;
- зно[с]ити — зно[ш]ений;
- відпу[ст]ити — відпу[шт]чений;
- нагрома[д]ити — нагрома[дж]ений;
- виї[зд]ити — виї[ждж]ений.

241. Перепишіть, від поданих у дужках дієслів утворіть пасивні дієприкметники. Утворені дієприкметники поставте в потрібній формі. Підкресліть літери, що позначають приголосні, які чергуються за їхнього творення.

ЗРАЗОК → На розбуджену землю впадуть первоцвіти (С. Кононенко).

1. Мати поклала на коліна (натрудити) руки (А. Пашкевич). 2. Я їду по землі запашній навпростець до (покосити) нив (І. Баклицький). 3. Тут до міста (наїздити) путь (В. Сосюра). 4. Розкішні одцвітають чорнобривці, (посадити) тобою на балконі (О. Максимейко).

◆ Визначте речення, ускладнене дієприкметниковим зворотом. Поясніть у ньому розділові знаки.

242. До кожного з дієприкметників доберіть дієслово, від якого він утворений. Слова запишіть парами. Підкресліть літери, що позначають приголосні, які чергуються.

ЗРАЗОК → Змащений <- змастити.

Знижений, приречений, замішаний, повержений, розбуджений, попереджений, уміщений, спрощений.

◆ Виділені слова передайте звукописом.

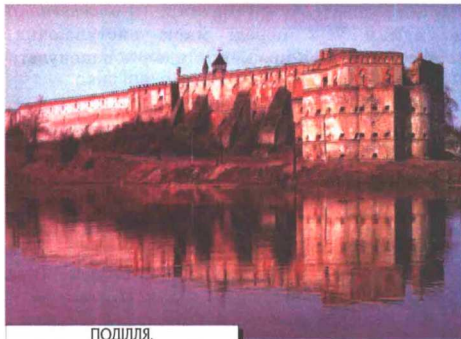

243. У поданих реченнях підкресліть авторські неологізми. Визначте спосіб творення цих слів. До яких форм дієслова вони належать?

1. Київ закаштанений, Київ — омузичений, у піснях омріяний, у боях посічений. Київ — засофієний, золотоворічений (А. Камінчук).

2. Ліс нашорошений, весь наїжачений, ліс насторожений, ліс покозачений, **покармелючений**, **подовбушачений**, украй розлючений, вогнем позначений, непередбачено для зайди втрачений (О. Різниченко). 3. Засуничені галяви, заожинені куці, на кущах, від спеки мляві, де-не-де висять хруці (І. Коваленко).

◆ Від яких прізвищ утворені виділені слова?

ПОДІЛЛЯ.
Фортиця-музей Меджибіж

МЕДЖИБІЖ.
Пам'ятник Устиму Кармелюкові

Поясніть роль авторських неологізмів у поетичному мовленні.

Які неологізми-дієприкметники ви придумали б, якби вам потрібно було скласти вірш про рідне місто (село), рідну вулицю, улюблену пісню?

Складіть жартівливу розповідь про життя вашого класу, уживаючи неологізми-дієприкметники.

244. Перепишіть речення. Після кожного дієприкметника позначте в дужках його стан (активний чи пасивний), рід, число, відмінок. Виділіть у дієприкметниках суфікси.

ЗРАЗОК ►

Євшан сухий, як вицвіле (акт., с. р., одн., Н. в.) волосся (М. Сіренко).

1. Ранок народжується в рясному щебеті, вібруючому шумі крилптаства (В. Захарченко). 2. А притомлений день примостився спочить (Ф. Руденко). 3. А за Дніпром пов'ялі трави і верби хиляться сумні (В. Сосюра). 4. Земля на подвір'ї встелена густим споришем (В. Винниченко). 5. А сонце розімлілу землю гріє (А. Содомора). 6. Тріпоче сокір сріблом потемнілим (М. Рильський). 7. Не зацвітуть пожовклі луки (Олександр Олесь). 8. Отут я стою під замисленим небом (Л. Костенко).

◆ У першому реченні підкресліть усі члени речення.

245. Відредагуйте речення. Запишіть їх у виправленому вигляді.

1. Бажаючи вийти на слідуючій зупинці, воврем'я попереджайте водія! 2. Хто цікавиться захоплюючими екскурсіями по вулицям Києва, підійдіть до екскурсовода на привокзальній площаді. 3. Підготовкою закінчивших школу до вступу у вузи займається знаючий преподаватель математики. (3 оголошення). 4. Приєднуюся до думки усіх переді мною виступаючих. 5. Переживаючий за престиж фірми працівник має усе виконувати якісно.

З виступів на зборах.

◆ Визначте види допущених у реченнях помилок. Звіртеся з таблицею «Види помилок».

246. Прочитайте. Визначте в реченнях дієприкметники. Розберіть їх як особливі форми дієслова у поданій на наступній сторінці послідовності.

1. Клекочучий Дніпре! В якому народі народжений ти? (М. Вінграновський). 2. І живий ще Дніпро, хоч потоплені наші пороги. Наша дума жива, і у Канів ведуть всі дороги (І. Коваленко). 3. Знов ростуть у Дніпрі затонулі пороги (В. Чепурко). 4. Усі наші землі нанизані на голубу нитку Дніпра, як перли на разок (А. Мороз). 5. Гей, хлопчику, вітрила шовком шиті! (М. Петренко).

Роздивіться фотографію. Пригадайте пісні та вірші про Дніпро.

◆ Доберіть до фотографії назву, яка містила б дієприкметник.

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ДІЄПРИКМЕТНИКА ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

- Дієприкметник, його загальне значення. На яке питання відповідає.
- Початкова форма дієприкметника (*чоловічий рід, одина, називний відмінок*).
- Дієслівні морфологічні ознаки: *активний чи пасивний, вид, час*.
- Прикметникові морфологічні ознаки: *число, рід (в однині), відмінок*.
- Синтаксична роль (*яким є членом речення*).

Розвію хмару, над життям **навислу** (Л. Костенко).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ДІЄПРИКМЕТНИКА

Навислу (*хмару*) — особлива форма дієслова — дієприкметник, означає ознаку предмета за дією, відповідає на питання *яку?*, початкова форма — *навислий*, активний, доконаного виду, минулого часу, ужитий в однині, жіночому роді, знахідному відмінку, входить до складу дієприкметникового звороту, який є означенням.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ДІЄПРИКМЕТНИКА

Навислу (*хмару*) — дієприкм., означає ознаку предмета за дією, яку?, поч. ф. — *навислий*, акт., док. в., мин. ч., одн., ж. р., 3н. в., означення.

§ 22. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ НА *-НО*, *-ТО*

247. Прочитайте. Поміркуйте, що означають виділені форми дієслів: дію, що її виконала конкретна особа, чи результат дії без вказівки на особу її виконавця?

Ідея повного перекладу Біблії українською мовою виникла у Пантелеймона Куліша під час спілкування з Тарасом Шевченком. Річ у тім, що всі попередні переклади Святого Письма було здійснено старослов'янською мовою.

Працю над перекладом було розпочато лише через вісім років після смерті Кобзаря. Куліш переїхав до Відня, де й відбулася його зустріч із фізиком Іваном Пулюєм. Молодий учений досконало володів давніми мовами. Переклад Біблії вже по смерті Куліша завершив видатний письменник Іван Нечуй-Левицький.

Уперше видрукувану в перекладі П. Куліша за участю І. Нечуя-Левицького та І. Пулюя Біблію було представлено у квітні 2001 року в Національному музеї Т. Г. Шевченка в Києві.

За Є. Кирилюком.

248. Прочитайте. Порівняйте роль виділених у реченнях обох колонок дієслівних форм. Дайте відповіді на подані після таблиці запитання.

Здається, повністю розв'язана задача (І. Коваленко). До ґанку на щастя підкова пририта.	Здається, повністю розв'язано задачу. До ґанку на щастя підкову прибито (П. Воронько).
--	---

◆ Речення якої з колонок двоскладні, тобто мають обидва головні члени речення? Яким членом речення є виділена дієслівна форма? Яким членом речення є іменник, пов'язаний за змістом із цією дієслівною формою?

◆ Речення якої з колонок односкладні, тобто мають один головний член речення? Яким словом цей головний член речення виражений? Яким членом речення є іменник, пов'язаний за змістом із цією дієслівною формою?

Невідмінювані дієслівні форми на -но, -то є головними членами (присудками) в односкладних реченнях: *Весь світ даровано людині. І даль піснями перевито* (М. Рильський).

При таких дієслівних формах не вживають орудного відмінка іменника, який називає виконавця дії. Вони вказують на результат дії: *У хаті прибрано, мов на Великдень* (М. Стельмах). *Все переспівано, все обговорено дуже докладно* (В. Самійленко). *Знов шляхи відкрито бджолам* (Д. Павличко). *Неначе із золота, звито бджолу золотисту* (Є. Гуцало).

Дієслівні форми на -но, -то утворюють від пасивних дієприкметників на -ний, -тий: *сказаний — сказано; закритий — закрито.*

Для наголошення значення минулої дії безособові дієслівні форми на -но, -то вживають із допоміжним дієсловом було: *Шаблю було вибито з рук. Але з серця не вибито духу волі* (Олесь Гончар). *Мене було звідомлено: «Приходь!»* (Д. Павличко). *А єдиних слів, на жаль, було не сказано...* (Б. Олійник).

249. Прочитайте речення. Визначте дієслівні форми на -но, -то. З'ясуйте їхні лексичні значення.

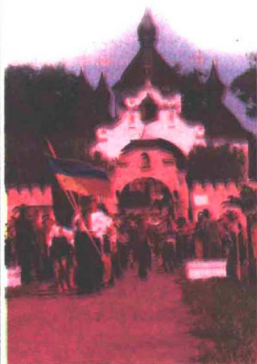
1. У полях Берестечка поховано прагдів кості (А. Малишко).
2. Волинщину, Подільщину могилами зрито, снарядами збито, ні орано, ні сіяно під чорнеє літо (П. Усенко).
3. Хилилася у гетьмана

старого голова. На вістрі шаблі сховано всі вольності й права (І. Драч). 4. Шабля у руді! І спіле жито копитами збито! (Олег Ольжич). 5. І не порушено в серці звитяги! Не схилено стяги! (А. Малишко). 6. Розорано й розорено стерню, що вже, здається, й не уродить колос (Є. Гуцало). 7. Не розвідано й не розпитано про шляхи степових навал (Є. Маланюк). 8. Чужинця виженемо. Судьбою так дано (А. Малишко).

- ◆ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком.
- ◆ До слова *стяг* доберіть синоніми.

Василь ЛОПАТА.
Берестечко

Георгіївська церква у заповіднику
«Поле Берестецької битви»

250. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки безособові дієслівні форми на -НО, -ТО.

1. Усе на світі ... мозолями. 2. Як набуто, так і ... 3. ... абияк, то і вийшов кривуляк. 4. За наше жито ще нас і ... 5. За планом ... , а в полі не ... 6. Де ... на живу нитку, там чекай дірку.

ДОВІДКА

Бито. Створено. Зроблено. Зшито. Посіяно. Орано. Збуто.

◆ З-поміж безособових дієслівних форм визначте синоніми та антоніми.

Що ви знаєте про Берестецьку битву? Чому, на вашу думку, потрібно пам'ятати не лише переможні, а й трагічні сторінки історії? Складіть про це роздум.

251. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники та відповідні дієслівні форми на -НО, -ТО. Утворені форми запишіть, визначте спосіб їхнього словотворення.

Підписати, перекласти, прийняти, вишити, вивчити, збити.

252. Перепишіть речення, підкресліть у них усі члени речення. З'ясуйте, якими членами речення є безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*.

1. Ніде не переступлено закону. Нікому не перейдено путі (Б. Олійник). 2. Не розмежовано душу і розум. Душу осяяно розуму світлом, розум осяяно світлом душі (М. Самійленко). 3. Дух не закуто. Хочеться жити! (М. Вороний). 4. Ніколи серце не проща того, що розумом безжально вбито (Д. Павличко). 5. Вперше вчуту силу добрих слів. Вчуту порух людяності в душах (В. Самійленко). 6. Хто сказав, що все уже відкрито? Нащо ми народжені тоді? (В. Симоненко). 7. Недоговорено багато і недоспівано, на жаль (П. Воронько). 8. Не добудовано світ. Був він і є крихким (М. Самійленко).

◆ Підкресліть у словах орфограму «не з дієсловами». Обґрунтуйте написання слів із цієї орфограмою.

Про яку людину можна сказати словами поетеси Ольги Слоновьської «Так мало прожито. І так пережито багато»? У відповіді вживайте безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*.

253. Перепишіть, від пасивних дієприкметників утворіть безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*. У записаних реченнях підкресліть граматичні основи.

ЗРАЗОК ▶ Та в мене вишитий рукав полатаний сім разів! (А. Малишко). — Та в мене вишитий рукав полатано сім разів!

Рушник вишитий розкішним рослинним орнаментом. Калинові кетяги розташовані по краях, вінки з барвінку розміщені вище, а виноградними гронами прикрашена середина білого полотна. Мереживо на рушнику виконане вручну, його візерунок тематично пов'язаний з орнаментом вишивки.

З довідника.

◆ Чи змінився зміст висловлювання від такої заміни? Поясніть, як саме.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

 Чи зберігають у вашій родині рушники? Чи знаєте ви їхню історію і символіку? Розкажіть «рушникову історію» вашої родини.

 Чи знаєте ви символічне значення рослин і тварин, що їх зображають на рушниках? Як ви уявляєте *дерево життя*?

 Доберіть до фотографій, розміщених на сторінках 148, 149 назви, що містили б безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*.

СУМЩИНА.
На святі «Кролевецька красуня»

254. Перепишіть, на місці крапок уставте пропущені літери, розставте розділові знаки. Визначте безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*, після кожної запишіть у дужках пасивний дієприкметник, від якого її утворено.

ЗРАЗОК ▶ Дано (даний) вуста мені, щоб правду говорив я ними
(М. Самійленко).

Україно Земле кохана Скільки поту г..ркого вил..то на твої ниви
Скільки крові прол..то на роси ч..стії Скільки ж..та витоптано
ворожими к..ньми Скільки могил в..соких самотньо в ст...пу
бов..аніє Л..жать у тих могилах лицарі славні що боронили волю
рідного краю То предки твої читачу Хіба не тобі заповідано ними в
піснях стати за правду за землю рідну

За Ю. Мушкетиком.

◆ Прочитайте, дотримуючи правильної інтонації.

255. Поясніть значення фразеологізмів. Із двома-трьома складіть і запишіть речення.

1. На роду написано. 2. Повито темрявою. 3. Неначе медом помазано. 4. Он де собаку зарито! 5. Усі мости спалено. 6. Вилами по воді (у трубі помелом) написано.

е Придумайте кілька загадок про комп'ютерне приладдя, уживаючи дієслівні форми на *-но*, *-то*.

🏠 256. Перепишіть, на місці крапок уставте пропущені літери. Визначте безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*, з'ясуйте їхню синтаксичну роль, підкресліть їх як члени речення.

1. Вже заволочено с..рпанком сіреньке небо (*Леся Українка*).
2. Дивне місто проти сонця! Всі взолочено віконця! (*П. Тичина*).
3. Небо незміряне всипано зорями (*М. Старицький*). 4. В..чірню сизу даль узором срібним куто (*Є. Маланюк*). 5. Усе повито голубим і пер..сновано сріблястим (*М. Луків*). 6 Б..гато зірочок бл..скучих ро..сипано по н..бесах (*Л. Глібов*).

🏹 Розкажіть про омріяну вами подорож. У висловлюванні вживайте безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*.

ДОНЕЦЬК
Подорож із минулого в майбутнє

257. Прочитайте. Визначте, до якого типу мовлення належить висловлювання.

Виголошення облудних закликів типу «В житті завжди є місце для подвигів» — то намагання принизити подвиг до рівня звичної норми. Це найгрубіша фальш, тому що подвиг — це злет душі, це звитяга, це факт виняткового героїзму, принесення себе в жертву заради порятунку людини чи людей, які, можливо, тобі навіть незнайомі і їхня доля ще мить тому тебе не цікавила.

Далеко не кожен спроможний на самовідданість і самопожертву. Отже, не будемо лицемірити, закликаючи до масового героїзму!

З журналу.

◆ Визначте у висловлюванні тезу та докази.

◆ Визначте стиль висловлювання, свою думку доведіть.

Пригадайте вчинки історичних осіб, літературних героїв, знайомих вам людей, що їх, на вашу думку, можна назвати подвигом.

Роздум — це висловлювання, мета якого — довести істинність чи хибність якоїсь думки (тези).

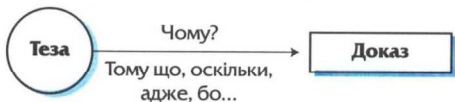
Роздум відповідає на питання ЧОМУ?

Роздум буває розгорнутий і стягнений.

СХЕМА РОЗГОРНУТОГО РОЗДУМУ

СХЕМА СТЯГНЕНОГО РОЗДУМУ

Тезу та доказ звичайно поєднують словами **ТОМУ ЩО; ЧЕРЕЗ ТЕ ЩО.**

Висновок можна приєднувати словами **ОТЖЕ, ТАКИМ ЧИНОМ.**

258. Роздивіться схему будови роздуму. Складіть роздуми (усно), узявши за тези подані вислови.

- Державну мову потрібно знати бездоганно, тому що...
- Необхідно володіти хоча б однією іноземною мовою, через те що...
- Найважче у житті — перемогти самого себе, бо...

◆ Який стиль найпридатніший для роздумів на вказані теми? Чому?

259. Прочитайте текст. Дайте відповідь на запитання: чи часто відбуваються дискусії у вашому класі? Які з них найбільше вам запам'яталися? Чому?

У житті нам часто доводиться вступати в суперечки. Замислімося: з якими видами суперечки нам доводиться мати справу?

У тлумачному словнику зафіксоване таке значення цього слова: «Суперечка — словесне змагання між двома або кількома особами, які не погоджуються в якомусь питанні». У науковій літературі цим словом позначають процес обміну протилежними думками.

Усі знають такі слова: *диспут*, *дебати*, *дискусія*. Подекуди їх уживають як синоніми. Проте ці слова позначають різні види суперечки.

Диспут — це публічна суперечка на наукову або суспільну тему. *Дебати* — обмін думками з приводу якихось питань (здебільшого так називають суперечку, що виникла в процесі обговорення доповіді або повідомлення на зборах, засіданнях, конференціях).

Дискусія — словесне змагання, метою якого є з'ясування та протиставлення різних думок про суперечливе питання, а також пошук і вияв істини. Учасники дискусії прагнуть дійти спільної думки, знайти спільне розв'язання питання.

За Л. Павловою.

Чи завжди корисні дискусії? Поясніть вислів *недискусійне питання*.

Пригадайте літературні твори, обговорення яких на уроках літератури було дискусійним. Поясніть, чому.

◆ Пригадайте телепередачі, в основу яких покладено дискусію. Які з дискусій особливо вам запам'яталися? Чим саме? Кого з ведучих дискусійних телепередач ви запам'ятали? Чому? Що, на вашу думку, потрібно для того, щоб організувати дискусію?

Герой екслібриса М. Бутковського — міфологічний Ікар. Чи згодні ви з таким символом Музею космонавтики? Поясніть.

Микола БУТКОВСЬКИЙ.
Екслібрис Музею космонавтики

В основу роздумів автора твору дискусійного характеру має бути покладено питання, яке викликає різне витлумачення серед людей.

Найпридатнішим типом мовлення для твору дискусійного характеру є роздум.

Твір-роздум дискусійного характеру komponують за такою схемою:

I. ЗАЧИН (підведення до обговорення: що спонукало взяти участь в обговоренні — став свідком якоїсь події, з кимось познайомився, щось прочитав, почув чи побачив).

II. ОСНОВНА ЧАСТИНА. ТЕЗА, яку обстоює або спростовує автор твору.

1. ....
2. ....
3. .... і т. ін.

III. ВИСНОВОК.

У творі-роздумі дискусійного характеру потрібно навести два-три протилежні погляди на обговорюване питання. Власну позицію автор твору повинен аргументувати, тобто вдатися до доказів, проілюструвати їх прикладами.

260. За поданим планом складіть усний твір-роздум дискусійного характеру в публіцистичному стилі на тему «*Чи потрібно в добу комп'ютеризації вивчати орфографію*».

План твору

I. Навчання грамотного письма потребує багато зусиль і часу.

II. Орфографічна грамотність сприяє успішному письмовому спілкуванню.

1. Освічена людина викликає повагу та довіру.
2. Ніщо так не відволікає від змісту написаного, як помилки.
3. Грамотне письмо — свідчення самоповаги.

III. Жодна комп'ютерна програма не замінить людського розуму.

Використайте у творі: За одного грамотного сім неграмотних дають. Не звання дає знання, а навпаки. (*Народна творчість*). Письмо з помилками — то як невимиті руки. Освіта потрібна людині не для іспиту і вступу до вищого навчального закладу, а для неї самої (*В. Стус*). Напис на комп'ютері: «Тут є усе, крім твого власного розуму» (*Г. Пагутяк*).

Доберіть назву до карикатури Семена Кульмешкенова.

261. Складіть і запишіть план твору дискусійного характеру на одну з поданих тем. Підготуйтеся до усного твору за складеним планом.

- Чи потрібні в школі уроки етикету.
- Чи потрібен нашому сучасникові каліграфічний почерк.
- Чи всі народні обряди та звичаї потрібно відновлювати.
- Чи потрібно перекладати всі зарубіжні фільми українською мовою.

Зв'язне мовлення

Говоріння

Створення діалогів і монологів дискусійного характеру

262. Складіть і розіграйте діалог між семикласником і його дідусем. Дідусь намагається переконати онука, що ніщо в світі не може зрівнятися з безпосереднім спілкуванням із книжкою. Хлопець чемно наполягає на тому, що друковану продукцію невдовзі має повністю витіснити Інтернет. У репліках використовуйте подані в рамці вислови.

На мою думку; як мені здається; виправте, якщо я помиляюся; не буде зайвим нагадати; вибачте мою наполегливість; дозвольте з вами не погодитися.

Яка ваша особиста думка з приводу порушеної проблеми? Сформулюйте її у вигляді монологу-роздуму. Висловіть свої думки однокласникам.

263. Складіть і розіграйте діалог між семикласницею та її літньою сусідкою щодо того, що вулиці, на якій вони мешкають, повернено історичну назву. Сусідка висловлює незгоду з такою зміною. Дівчинка наполягає на доречності і навіть необхідності зміни назви. У репліках уживайте подані в рамці вислови.

Вибачте, перепрошую, шануючи ваш досвід, з усією повагою, дозвольте не погодитися, дозвольте висловити своє ставлення.

Яка ваша особиста думка з приводу перейменування вулиць? Сформулюйте її у формі монологу-роздуму й запишіть.

264. Прочитайте. З яким із висловів ви згодні повністю? З яким частково? Чому? У роздумі вживайте дієприкметники та безособові дієслівні форми на -но, -то.

- Якщо не висловлено протилежних думок, немає з чого вибрати істину (*Геродот*).
- Ніколи не треба нехтувати того, що загальноприйнято (*Античний вислів*).

§ 23. ПЕРЕХІД ДІЄПРИКМЕТНИКІВ У ПРИКМЕТНИКИ ТА ІМЕННИКИ

Деякі дієприкметники можуть утрачати властивості дієслова (час, вид) і переходити в прикметники. У таких випадках вони вказують на постійну ознаку і не мають при собі залежних слів.

ПОРІВНЯЙТЕ:

ДІЄПРИКМЕТНИКИ

Вихована в сім'ї дитина
Смажена на олії риба

ПРИКМЕТНИКИ

Вихована людина
Смажена риба

Трапляється, що дієприкметники відрізняються від прикметників наголосом: *варена* — *варéна*; *пéчений* — *печéний*; *úчений* — *учéний*; *незрівняний* — *незрівня́ний*.

У прикметники переходять дієприкметники, **ужиті в переносному значенні**: *колючий погляд*, *зачарований ліс*, *розгублений погляд*, *утрачений час*.

Утратили ознаки дієприкметника й перейшли у прикметники слова *талий* (сніг), *спілий* (кавун), *улюблений* (твір).

Дієприкметники можуть переходити в іменники: *Учений іде*, *а неук слідом бреде*. *В умілого руки не болять* (Народна творчість).

265. Прочитайте. Визначте дієприкметники, що перейшли в прикметники. Поясніть, у чому відмінність між дієприкметником і прикметником.

1. Лежачий камінь у траві лежить. Вода під камінь, кажуть, не біжить. Лежаче в цього каменя життя. Отож лежачі в нього почуття (Є. Гуцало). 2. Не пустись за вітром шляхом битим, бо зів'янеш там пустоцвітом (Я. Яковенко). 3. Ольга Яківна у своєму улюбленому білому кольорі (І. Роздобудько). 4. Чорна посріблена чуприна надавала Романові Станіславовичу шарму й благородства (П. Дідович).

ХЕРСОНЕС.
Зупинений час

- ◆ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словником.
- ◆ В іменах по батькові визначте суфікси.

266. Словосполучення з дієприкметниками і словосполучення з прикметниками запишіть у дві колонки.

Солені огірки, солоні огірки, палюче сонце, палаюче вугілля, печений корж, випечений хліб, незабутні зустрічі, забуті слова.

267. Прочитайте. Визначте дієприкметники, що перейшли в іменники. Свою думку обґрунтуйте.

1. Вітер Вічний вогонь гойдає. Всіх полеглих ніхто не знає (*М. Лукив*). 2. Загін ішов у Чорний ліс, загін пораненого ніс (*П. Воронько*). 3. Ікона — символ присутності святих, знак молитви. Вона викликає молитовний настрій у віруючого (*В. Сентюрін*). 4. Люди часто відкривають відкрите у віруючого (*І. Вільде*). 5. Хапаюся за чужий досвід, ніби потопаючий за соломинку (*Б. Грищук*). 6. «Скажіть, будь ласка, де живе ваш уповноважений?» — запитуємо людей (*М. Хвильовий*).

◆ Розкрийте значення фразеологізму *голос волаючого в пустелі*. Що ви знаєте про походження цього вислову?

Деякі прикметники за своєю формою подібні до активних дієприкметників. Проте особливості їхнього творення засвідчують, що ці слова — прикметники.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Дієслово у формі третьої особи множини	Дієприкметник	Прикметник
<i>плачуть скриплять</i>	<i>плачущий скриплячий</i>	<i>плакучий скрипучий</i>

268. Прочитайте. З'ясуйте, якими частинами мови є виділені слова. Свою думку обґрунтуйте.

1. Сонце стояло **сліпуче**, як в пісні (*І. Драч*). 2. Ясне сонце ще не встигло наложити **палючих** слідів на землю (*Іванас Мирний*). 3. Таку співучу душу маю, що неможливо не співати (*Г. Чубач*). 4. Тільки у слові «мама», в будь-якому слові «мила» чує своє безсмертя наш балакучий світ (*П. Воронько*). 5. В калині **пахучій** і в згріклім вінку з полину ми любимо так Україну, як матір на світі одну (*Т. Майданович*). 6. **Скрипуче** колесо довго їздить, **скрипливе** дерево довше живе (*Народна творчість*).

Від дієслів походять і пасивні дієприкметники з префіксом *не-*, і прикметники з префіксом *не-* та наголошеними суфіксами *-анн-*, *-енн-*.

ПОРІВНЯЙТЕ:

неска́заний
нездóланий

неска́заний
нездóланий

269. Прочитайте. Визначте пасивні дієприкметники та віддієслівні прикметники.

1. Неподóлани сумніви — неподóлання сумніви. 2. Незба́гнені перешкоди — незба́гнення перешкоди. 3. Неві́словлена вдячність — неві́словлення вдячність.

◆ Визначте слова з орфограмою «*подвоєні літери*». Написання цих слів обґрунтуйте орфографічним правилом.

◆ З однією парою словосполучень складіть висловлювання.

Чому дієприкметники є особливою формою дієслова, а не прикметника?

§ 24. Н У ДІЄПРИКМЕТНИКАХ ТА НН У ПРИКМЕТНИКАХ ДІЄПРИКМЕТНИКОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

Пасивні дієприкметники на *-ний* пишуть без подвоєння: *написаний, сказаний, зроблений*.

Прикметники дієприкметникового походження з префіксом *не-* та наголошеними суфіксами *-енн-*, *-анн-*, які вказують на найвищу міру ознаки, пишемо з *-нн-*: *незлі́чений, нескáзаний*.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Там люди нездóлани, горді й суворі.

М. Бажан.

Нам жаль нездійсненого раю.

М. Вороний.

Нездóлання чари польоту й висоти.

Д. Павличко.

Невже нема на цьому світі місця поривам нездійсненим і палким?

Б. -І. Антонич.

ОРФОГРАМИ
«н у дієприкметниках на -ний»,
«подвоєні літери»

270. Прочитайте. Визначте пасивні дієприкметники, поясніть їхнє написання.

1. Деся здалеку бриніла притишена пісня (*М. Коцюбинський*). 2. Тут на кожне промовлене слово озивалась стозвука луна (*Г. Чубач*). 3. Було серце поета любов'ю наповнене (*Л. Забашта*). 4. Було життя осяяне красою (*Л. Костенко*). 5. Кому артиста серце знане? (*М. Рильський*). 6. Деся пахне змелена кава (*О. Забужко*).

271. Перепишіть. Записані речення прочитайте. Зверніть увагу на наголошення виділених слів. Як пов'язані їх написання та вимова?

1. І ми всім серцем розуміли, що **нездоланні** наші сили (*М. Рильський*). 2. Вже наші серця навіки з'єднала **незбагнена** сила (*Л. Первомайський*). 3. Ось і осінь минула уже дощова і така **незбагненна** і вічна (*П. Гірник*). 4. У байки про **незліченні** князівські скарги, на горах закопані, вже давно вірити перестали (*Н. Конотопець*). 5. Ми тихо стояли, дивились, як ясно на темному морі **незлічені** світла сяяли (*Леся Українка*). 6. А вже у вікні воскресає світання, **несказаних** слів залишилось без ліку (*М. Пригара*). 7. Краса **несказанна** була та цариця! (*Панас Мирний*).

◆ Підкресліть у словах орфограми «н у дієприкметниках на -ний» та «подвоєні літери».

◆ Складіть і запишіть речення зі словами *нескінчений* — *нескінченний*; *нездійснений* — *нездійснений*. Поясніть написання слів.

Доберіть назву до фотографії, що зображує колонаду у дендропарку «Олександрія» (м. Біла Церква на Київщині). Уживайте дієприкметники на -ний. Які ще українські парки ви знаєте? Які мрієте відвідати?

272. Розкрийте значення фразеологізмів. Визначте в них дієприкметники та прикметники, обґрунтуйте їхній правопис.

1. Прийти на потрушені груші. 2. Несосвітенна дурість. 3. Знати смаленого вовка. 4. Заказаний овоч. 5. Незбагненними шляхами. 6. Як посолений в'юн на сковорідці.

◆ З двома фразеологізмами складіть і запишіть речення.

273. Прочитайте. Виділені слова випишіть і розберіть за будовою. Обґрунтуйте написання цих слів.

1. Прийшло до Вовка довгождане свято — його обрали звірі в депутати (*М. Адаменко*). 2. Я каюсь, що була самовпевнена надто (*О. Слоньовська*). 3. На місто впала фантастична півтемрява, й забушувала шалена злива (*М. Хвильовий*).

274. Перепишіть речення. На місці крапок уставте, де потрібно, літеру н.

I. 1. Дивлюся кругом, оглядаюсь, але невблаган..а зима! (*Є. Гуцало*). 2. У природі діється щось незбагнен..е! (*Б. Остапенко*). 3. Міркуєш над причиною причин, вдивляєшся в незбагнен..е майбутнє (*Є. Маланюк*). 4. На зажурен..і віти лягали сніжинки, навіть зір од морозу холов (*В. Сосюра*). 5. У вікна заплакан..і лине холодний туман (*М. Старицький*). 6. До світла нескінчен..ий шлях (*Л. Дмитерко*). 7. Мов злочин..а рука, невблаган..а, важка впала раптом розбурхан..а злива (*М. Вороний*).

II. 1. Калина незнищен..а лиш тому, що має в глибині немрущий корінь (*В. Забаштанський*). 2. Осріблен..і місяцем, гори блищать (*Олександр Олесь*). 3. Хвиля піною коронован..а, думка зміною зачарован..а (*О. Грош*). 4. Мов нескінчен..ий сон, тягнуться виткан..і на тумані дерева (*М. Стельмах*). 5. А вітер скуйовджен..і хмари стриже під косий гребінець (*О. Грош*). 6. Над минулим не плакав, не плачу, бо я маю нескóрен..у вдачу (*А. Патрус-Карпатський*).

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

Складіть таблицю, яка допомогла б вам запам'ятати матеріал цього параграфа.

§ 25. НЕ З ДІЄПРИКМЕТНИКАМИ

275. Прочитайте речення. Визначте дієприкметники, з'ясуйте синтаксичну роль кожного. Зверніть увагу на написання дієприкметника з *не*.

1. Незакінчене діло покривається снігом. 2. Не закінчене вчасно діло не дає спокійно спати. 3. Не закінчена, а відкладена справа непокоїть душу. 4. Якщо справа не закінчена, не берися за іншу.

◆ Ознайомтеся з таблицею. Яке з поданих у ній правил пояснює написання не з дієприкметником у кожному реченні?

НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄПРИКМЕТНИКАМИ

РАЗОМ:

• якщо дієприкметник є означенням і не має пояснювальних слів:
Неспіймана риба завжди найбільша.
Ненагріте залізо не зігнеш.
(Народна творчість).

ОКРЕМО:

• якщо при дієприкметнику-означенні є пояснювальні слова:

Не спіймана насправді риба обростає легендами. Спеціально не нагріте залізо не піддається обробці;

• якщо в реченні є протиставлення:

Не вигадана, а правдива історія запала в пам'ять;

• якщо дієприкметник є присудком:

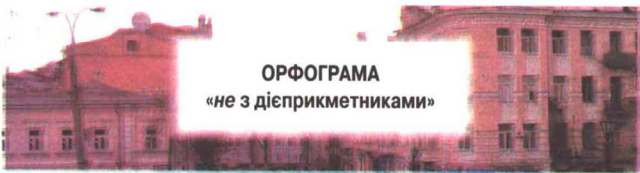
Дурням закон не писаний.
У нас хата не метена і дівка не заплетена.

(Народна творчість).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не варто плутати дієприкметники з *не* і дієприкметники з префіксом *недо-*, які завжди пишемо разом:
Краще свій хліб недопечений, ніж чужий перепечений
(Народна творчість).

ОРФОГРАМА
«не з дієприкметниками»

276. Прочитайте. Поясніть написання не з дієприкметниками.

1. Незорана земля — не зорана хазяїном земля. 2. Незасіяне поле — не засіяне зерном поле. 3. Невитрачена сила — не витрачена юнаком сила. 4. Неполиті квіти — не политі дощем квіти. 5. Незакінчений портрет — не закінчений вчасно портрет. 6. Некований кінь — давно не кований кінь.

277. Поширте дієприкметники залежними словами. Утворені словосполучення запишіть.

ЗРАЗОК ▶ *Непожовклі сторінки — не пожовклі від часу сторінки.*

Незавершена робота; невиконане завдання; непомічена помилка; неприкрашена ялинка.

◆ Підкресліть у словах орфограми «не з дієприкметником» і «н у дієприкметниках на -ний».

278. Перепишіть. Поясніть написання дієприкметників з часткою не.

1. Багато в світі є стежок для тебе, мій герою. Багато є іще книжок, не читаних тобою! (М. Познанська). 2. Нечитані книги! З яким ви докором націлились в мене своїм колєнкором! (Л. Первомайський). 3. На важких томах, не оправлених у темну шкіру, виділися напівстерті назви (Г. Пагутяк). 4. Любили ми поля безмірні і книг незміряні глибини (М. Стельмах). 5. О, непромовлені слова, в яких душа і тоне, й тоне! (М. Рильський). 6. Слова, не промовлені серцем раніше, в коштовний не вписані том (М. Бажан).

◆ В останньому реченні підкресліть усі члени речення.

◆ Визначте речення, ускладнені звертанням. Поясніть у них розділові знаки.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

279. Перепишіть, виділені речення замініть дієприкметниковими зворотами. Поясніть написання не з дієприкметниками.

Ми визирнули у вікно, яке не затулили фіранками, і побачили старезний дуб, що його досі не спиляли. Дерево розкинуло сухе гілля, яке не вкривало листя. Але могутній стовбур ніби промовляв: «Не нищьте мене! Відродиться навесні моя сила, яку не знищили суховії й завірюхи».

Із журналу «Паросток».

◆ Позначте в словах орфограму «не з дієприкметниками».

280. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. До нічного пейзажу тулився не/виспаний вітер (Ю. Андрухович). 2. Не/спілі плоди низько понагинали гілля (Панас Мирний). 3. Є на світі плоди і дерева не/знані: помаранчі, цитрини, кокоси, банани (І. Коваленко). 4. А що, як загуркоче не/жданий ураган? (П. Перебийніс). 5. У мого серця жар багатий, у житті не/ділений ні з ким (А. Малишко). 6. Спасибі Вам, мамо, за вічну

любов і щедру, не/зміряну ласку (Д. Луценко). 7. Поля душі ніким не/міряні (Г. Лютій).

II. 1. Пісня несла з собою не/виплакану журбу (В. Винниченко). 2. Навіщо ж пісня? А на те, щоб легше брать усе круте і не/приступне у житті на ще не/звіданій путі (П. Воронько). 3. Усі обернулися лицем до тієї давно вже не/чутої пісні (Олесь Гончар). 4. Співа трава, ніким ще не/зім'ята, і вабить сном солодких таємниць (Є. Маланюк). 5. Я не/залежний і залежний від тебе, світе мій бентежний (А. Кравченко). 6. Не/хиліться! Дивіться далеко у новий, ще не/звіданий світ! (П. Воронько).

◆ Визначте речення, ускладнені звертаннями, поясніть у них розділові знаки.

281. Завершіть кожне з речень. Поясніть написання не з дієприкметником.

- Улюбленою працею кожен із нас буває не виснажений, а ...
- Відчуття задоволення часто буває не висловленим, а ...
- Усвідомлення корисності зробленого робить нас не стомленими, а ...

282. Перепишіть. Підкресліть у реченнях граматичні основи. Поясніть написання не з дієприкметниками.

1. Шляхи мої не міряні, гори мої не важені, звірі мої не наджені, води мої не ношені, риба в них не піджена, птахи мої не лякані, діти мої не лічені, щастя моє не злежане... Оце така я в тебе матінка, в руці Господній Україна синьонебая! (Т. Осьмачка). 2. І лежать по всьому світі вздовж і вшир дороги биті, і неїжджені шляхи, і неходжені стежки (Н. Забіла). 3. Біла пляма — невивчений, непізнаний район, край, необжита місцевість (зі словника). 4. Якщо земля любов'ю не зігріта, то де ж у світі візьметься тепло? (І. Гнатюк).

283. Перепишіть. Виділені слова розберіть за будовою. Обґрунтуйте їхнє написання з не.

1. Не рвись в **недобачені** сни (П. Воронько). 2. Срібна **тінь недопитого** сну тихо ляже на трави (О. Грош). 3. Степ мовчить, нема одвіту, мов козак той **недобитий**, він од рани знемагає (І. Манжура). 4. А осока шумить про **недовершені** походи (В. Кордун). 5. Колише вітер сорочку, що лишилася **недошита** (В. Беля).

284. Перепишіть, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання дієприкметників.

1. І брели безпорадно, незримо з людською юрбою, мов покинуті діти, іще (не) дописані вірші (Д. Луценко). 2. Сльозами акварель розмита на (не) докінченій картині (Р. Братунь). 3. Бережи здоров'я від хліба (не) допеченого і лікаря (не) довченого (Народна творчість).

285. Перепишіть, знімаючи ризик та вставляючи пропущені літери.

1. Я — українець, і моя душа ні з ким не/розм..жована довіку (В. Кочевський). 2. Ще ніким не/спіймані у світі українс..кі сизі солов'ї (А. Малишко). 3. Он стоїть сторож..ва гора, а під нею грають бандуристи. Дівчинка ч..тає «Кобзаря» про шляхи не/сходжені, т..рністі (М. Палієнко). 4. Захоч..ш і буд..ш. В людині, затам, лежить не/відгадана сила (Олег Ольжич). 5. Душа пл..ве в не/змірянім просторі і творить знов л..генди і казки (С. Черкасенко). 6. І пала живучо в Парку Слави вічний не/згасаючий вогонь (Д. Луценко).

◆ Підкресліть у словах орфограми «не з дієприкметником» і «н у дієприкметниках на -ний».

Я знаю!

Я вмію!

Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

▶ Що таке дієприкметник? Чому він не є самостійною частиною мови?

▶ Як відрізнити дієприкметник від прикметника?

▶ Як відмінюють дієприкметники?

▶ Яким членом речення може бути дієприкметник? Наведіть приклади.

▶ Що таке дієприкметниковий зворот? Розкажіть про вживання розділових знаків у реченнях, ускладнених дієприкметниковими зворотами. Відповідь проілюструйте прикладами.

▶ Як утворюють активні дієприкметники? Пасивні?

▶ Що ви знаєте про безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*?

▶ Як пишуть *не* з дієприкметником? Наведіть приклади.

▶ Придумайте лінгвістичний детектив або веселу лінгвістичну казку про «стосунки» частки *не* з дієприкметником.

▶ Складіть словничок ключових слів до теми «Дієприкметник як особлива форма дієслова».

▶ Уявіть, що з мови зникли дієприкметники. З якими незручностями зіткнуться мовці? Придумайте і розкажіть однокласникам фантастичну історію «У пошуках дієприкметника».

▶ Яку інформацію, отриману на уроках із цієї теми, ви вважаєте найкориснішою? Відповідь обґрунтуйте.

§ 26. ДІЄПРИСЛІВНИК ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ДІЄСЛОВА: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

286. Прочитайте подані в двох колонках речення. Виконайте подані після таблиці завдання.

◆ У кожному з речень першої колонки визначте присудки, виражені особовими формами дієслова.

Я дивлюсь на сади й радію.

Я дивлюсь, радіючи, на сади (*В. Сосюра*).

Розгойдувались і шуміли сосни.

Шуміли сосни, розгойду-
ючись (*А. Малишко*).

◆ У реченнях другої колонки визначте виражені особовими формами дієслова-присудки. Основну чи додаткову (супровідну, другорядну) дію (або стан) називає кожен із цих присудків?

◆ Основну чи додаткову дію або стан називають у реченнях другої колонки виділені слова? Свою думку доведіть.

ДІЄПРИСЛІВНИК — особлива незмінна форма дієслова, що позначає додаткову дію або стан, яка супроводить іншу, основну дію.

Дії, названі дієсловом-присудком (основна) та дієприслівником (супровідна) виконуються однією й тією особою або предметом-підметом: Там рідну пісню слухав я, завмерши (*М. Рильський*). Зорі мерехтіли падаючи (*Григорій Тютюнник*).

У реченні дієприслівник найчастіше пов'язаний із дієсловом-присудком і є **обставиною**: Усяка пташечка, радіючи, співала (*Л. Глібов*). Ваблять, усміхаючись луки (*Олександр Олесь*).

Дієприслівники відповідають на питання **що роблячи?** (*кажучи, наздоганяючи*) та **що зробивши?** (*сказавши, наздогнавши*).

Дієприслівник має ознаки дієслова (час і вид) та прислівника (незмінність, залежність від дієслова-присудка, значення обставини).

Вид дієприслівників залежить від виду дієслова, від якого їх утворено: *терпіти* — *терплячи* (недоконаний вид); *втерпіти* — *втерпівши* (доконаний вид).

Дієприслівники теперішнього часу означають другорядну дію, що відбувається одночасно з основною: *Данило мчить, не оглядаючись* (Марко Вовчок).

Дієприслівники минулого часу позначають другорядну дію, яка передувала основній: *Розігнавшись, стрибнув Петро* (П. Куліш).

Дієприслівник — незмінна форма дієслова, тому він не має закінчення: *записуючи, записавши*.

У кінці дієприслівників після *ч, ш* завжди пишуть літеру *и*: *розказуючи, сказавши*.

ОРФОГРАМА «літера и в суфіксах дієприслівників»

287. Прочитайте. Стосовно кожного з речень назвіть виражену дієсловом-присудком основну дію та виражену дієприслівником-обставиною додаткову дію.

1. Кожен птах, співаючи, здіймається до небес. 2. Співає українець воюючи. Співає журачись. Співає й весілля справляючи. Співає й хату муруючи (О. Ільченко). 3. Мар'яна все робить пританцьовуючи і сміючись або співаючи (М. Стельмах). 4. Згуртувавшись, хоч наспіваємось (Народна творчість).

288. Прочитайте. Поставте питання до виділених слів. З якими словами в реченнях ці слова пов'язані за змістом? Доведіть, що виділені слова є дієприслівниками.

1. Лис собі в вечірню пору з діточками коло двору, розмовляючи, гуляв (І. Франко). 2. Заховавшись у вулик свій, тихо спить бджолиний рій (В. Паронова). 3. Я обережно так ступаю, обходячи муравник (М. Самійленко). 4. Стояв кремезний лісоруб, опершись ліктями на дуб (П. Воронько).

◆ Які ознаки дієслова властиві дієприслівникові? Визначте час і вид дієприслівників.

◆ Які ознаки прислівника властиві дієприслівникові?

289. З-поміж поданих форм дієслова випишіть тільки дієприслівники.

Відчувати, прикріплений, спілкуються, побілілий, переживаючи, зачарований, прожили, виконавши, завітчаний, виграючи, виготовлений, підсумовуючи, міркувати, перемістившись, виплеканий, танучи.

◆ Підкресліть у виписаних словах орфограму «літера и в суфіксах дієприслівників». Визначте вид виписаних дієприслівників.

290. Прочитайте. Дієприслівники доконаного й недоконаного виду запишіть у дві колонки.

Допомагаючи, підтримавши, перемагаючи, переносючи, знявши, подавши, знітившись, шаріючись, змагаючись, зловивши, уміючи, навчившись.

Питання якого відмінка потрібно поставити від дієприслівника, щоб визначити, перехідний він чи ні?

◆ Визначте перехідність дієприслівників.

291. Прочитайте. Визначте дієприслівники. З'ясуйте час і вид кожного з них.

Праворуч і ліворуч даленілі гірські схили. Сонце сіло, розпросторивши на прощання яскраве проміння. А знизу манить, піднімаючись, запах лісу, листя і хвої.

Чому люди не можуть жити у мирі й спокої, як ці гори? Усе на світі — енергія. Дрѳва, згорівши, віддають енергію Сонця, яку вони збирали все життя. Люди живуть, гріючись біля вогню, харчуючись дичиною або вермішеллю, але духовну енергію черпають із зовсім інших джерел.

За Сергієм і Мариною Дяченками.

◆ Як ви розумієте вислів *духовна енергія*? Звідки, на вашу думку, можна її черпати?

Звідки черпаєте духовну енергію ви? Розкажіть про це в класі. У розповіді вживайте дієприслівники.

КАРПАТИ.
Милуймося природою, заряджаючись духовною енергією гір

292. Визначте в реченнях дієприслівники. Усно розберіть їх за таблицею.

ДІЄПРИСЛІВНИК	НА ЯКЕ ПИТАННЯ ВІДПОВІДАЄ	ОЗНАКИ ДІЄСЛОВА	ОЗНАКИ ПРИСЛІВНИКА	СИНТАКСИЧНА РОЛЬ
	Що роблячи? Що зробивши?	Час, вид	Незмінність	Обставина

1. Згоряє свічка, світлячи в пітьмі (*Хосе Марті*). 2. Люблю при світлі лампи за столом, міцного чаю випивши з малиною, за книжкою засісти старовинною. (*М. Луків*). 3. Полум'я світить, зафарбовуючи все червоним кольором: стіни, долівку, шибки (*Панас Мирний*). 4. Залетіла пташка до кімнати, стала на столі папір клювати, літери прийнявши за зерно (*В. Мордань*).

◆ Визначте речення з узагальнювальним словом при однорідних членах. Поясніть у ньому розділові знаки.

293. Перепишіть прислів'я. Після кожного дієприслівника запишіть у дужках його час і вид.

ЗРАЗОК

Крутою дорогою прямуючи (теп. ч., недок.), попереду мало побачиш.

1. Знаючи серце змії, Бог позбавив її ніг. 2. Тигра за хвіст не хапай, а вхопивши, не відпускай. 3. Не їсть соловей калину, пропустивши малину. 4. Кравцем, тешучи дерево, не станеш. 5. Обточуючи залізничну рейку, зрештою виточиш голку. 6. Подорожуючи, не пускай коня галопом.

◆ Підкресліть у словах орфограму «літера и в суфіксах дієприслівників».

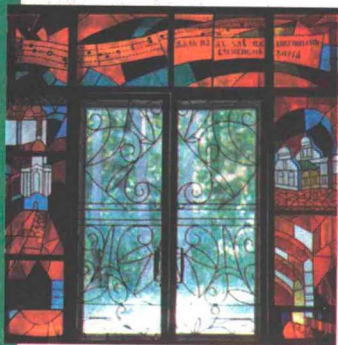
◆ Виділені слова розберіть за будовою.

ЗРАЗОК

Подорожуючи,

Які твори українських композиторів Миколи Лисенка, Миколи Леонтовича, Платона та Григорія Майбород та інших ви знаєте? Розкажіть про свої найяскравіші враження від слухання музики. Уживайте дієприслівники.

Ірина ЛЕВИТСЬКА
Вітраз «Українська музика»

§ 27. ДІСПРИСЛІВНИКОВИЙ ЗВОРОТ

294. Прочитайте речення. Визначте дієприслівники. Які дієприслівники мають залежні від них слова? Які дієприслівники таких слів не мають?

1. Переночувавши, Хмельницький удосвіта рушив назустріч ворогам (*Літопис Самійла Величка*).
2. Богун підводиться поволі, свій люд і край рятуючи з неволі (*А. Малишко*).
3. Степом широким, припавши до гриви, месник летів на пекельнім коні (*Олександр Олесь*).
4. Втомившись, щаблюками вершники б'ють навмання (*М. Стельмах*).

 Які пам'ятні місця, пов'язані з історичними особами, згадалими у реченнях, ви знаєте? Де б хотіли побувати? У відповіді вживайте дієприслівники.

Дієприслівник із залежними від нього словами називають дієприслівниковим зворотом.

У реченні дієприслівниковий зворот завжди є обставиною і виступає одним членом речення: *В кривавих січах натомившись гірко, на Хортицю вернулись козаки* (*В. Бровченко*).

На письмі дієприслівниковий зворот завжди виділяють комою або комами незалежно від його місця в реченні:

Дністер тече, розштовхуючи гори (*В. Василяшко*).

Дністер, розштовхуючи гори, тече.

Розштовхуючи гори, Дністер тече.

В усному мовленні дієприслівникові звороти виділяють паузами.

295. Прочитайте прислів'я, правильно їх інтонуючи. Визначте дієприслівникові звороти.

1. Добре попрацювавши, краще відпочиватимеш.
2. Поспиш в охоту, зробивши роботу.
3. Лінь, лежачи на печі, змерзне.
4. Завзятий відпочиває, обтираючи піт, а ледачий мучиться, перевертаючись на другий бік.
5. Не спечеш калачі, сидячи на печі.

296. Перепишіть. У кожному реченні підкресліть усі члени речення. Визначте дієприслівникові звороти. Якими членами речення вони є?

1. Червоне крило простерши, крайнебо вгорі цвіло (О. Довгий).
2. Сонце, примкнувши вії, уже спускалося на землю (М. Стельмах).
3. Сонце заходить, цілуючи гай (М. Вороний).
4. Насвиставшись між неба синіми берегами, вітер спати приліг (М. Самійленко).
5. Вже гасне день! Кривавить дальній обрій, втопаючи в обіймах срібних мли (О. Черненко).
6. Шатро небес розкинувши над світом, стояла ніч (Є. Гуцало).
7. Дзвенить і місяць, срібно сяючи (П. Тичина).
8. Ясний місяць зблід, засоромившись зірки та червоного ранку (І. Нечуй-Левицький).

◆ Визначте час і вид дієприслівників.

297. Прочитайте. Випишіть тільки речення з дієприслівниковими зворотами. Дієприслівникові звороти підкресліть як члени речення.

Пісні супроводжують увесь людський вік. Гойдається материнський спів над колискою, роняючи в дитячу душу перші зерна ніжності й поезії. Потім пісні дзвенять дівочими й парубочими голосами, уливають у серця мрії й надії на щастя.

Народна пісня несе в собі високу мораль. Пісня завжди бере сторону покривдженого, багатству протиставляючи красу. Поетизуючи працьовитість, щирість, щедрість, вірність, вона утверджує моральні цінності.

Пісня перелітає над довгою життєвою нивою. Усе знаходить у ній відгомін: сімейні радощі, нарікання на важку долю, розчарування й радість.

За О. Деєм.

Поясніть роль дієприслівника в мовленні. Яким роблять мовлення дієприслівникові звороти?

◆ Визначте речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

Розпитайте своїх батьків та дідусів і бабусь про їхні улюблені пісні. Проведіть вечір-зустріч «Пісенна історія моєї родини».

298. Прочитайте. Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за тлумачним словничком. Визначте дієприслівникові звороти.

У це, можливо, й справді важко повірити, але ще в XVII столітті козацтво знало таємницю **конденсації** психічної енергії — на вирішальний бій козаки йшли оголені до пояса, слухно вважаючи, що саме духовна вищість захищає найбездоганніше. Тисячоліття тому це називали вайрага, ще вчора — **характерництво**, сьогодні — зневажливо «шароварщина».

Предки наші утверджували духовну суть України, будучи її плоттю і кров'ю. То як можна уславлювати крону, затоптуючи коріння?

За В. Грабовським.

◆ Дайте усну відповідь на запитання, висловлене в останньому реченні тексту. Вживайте речення з дієприслівниковими зворотами.

Які народні танці ви знаєте? Чи передає, на вашу думку, уявлення про духовну вищість як запоруку перемоги над ворогами гопак? Яким чином?

Ілля РЕПІН.
Гопак

Зв'язне мовлення

Говоріння

Усний переказ розповідного тексту з елементами роздуму

299. Прочитайте. Визначте тему та головну думку тексту.

Гопак під шибеницею

Це був козак. І не просто козак, а козацюга, козарлюга, козачище! Стоячи на помості під шибеницею, він ворухив вусом і дивився на небо.

Тим часом суддя почав читати вирок. З вироку стало ясно, що козак Іван Перехрест присуджений до смертної кари.

Возний підступив до козака та спитав, чи має той останню волю. «Чом би не мав! Гопака хочу вдарити перед смертю!» — відказав, не роздумуючи довго, Перехрест. «Попросив би люльку викурити, — промовив він. — Усе б смерть трохи відсунулася. Тому всі й просять люльку перед стратою...»

Утечі ніхто не остерігався, бо все навколо було обставлено сторожею так, що й миша не прошмигне. Тому суддя дозволив Перехрестові гопак.

Козак поставив чобіт на підбор угору носком, тоді легко пристукнув підбором, потім стрибонув, ударивши обома ногами, і пішов колом. Раптом, злетівши у високому стрибку, козак ударився об поміст і... щез!

Він зник нечутно й дивно, ніби його звіяло вітром, змило дощем чи спалило вогнем небесним. Кат помацав краї дощок і сказав, що дошки знизу підпиляні.

А Перехрест був уже в лозах над річкою, проскочивши до берега давнім підземеллям. Із засідки йому назустріч випорснули бойові побратими.

Два з половиною століття не змогли потьмарити яскравості барв цієї історії, тому що безсмертні людська волелюбність і мужність. Тому що нічого в світі немає над волю й вірне побратимство. Через те й безсмертна наша історична пам'ять.

За П. Загребельним.

- ◆ Поясніть, як ви розумієте значення вислову *історична пам'ять*.
  - ◆ Визначте в тексті застарілі слова, поясніть їхнє лексичне значення. Перевірте себе за тлумачним словничком.
  - ◆ Визначте речення з дієприслівниковими зворотами. Прочитайте ці речення, дотримуючи правильної інтонації.
  - ◆ З'ясуйте, які типи мовлення поєднані в тексті. Який є основним? Який допоміжним?
  - ◆ Складіть і запишіть план тексту. За планом усно перекажіть текст.
- Назвіть відомі вам пам'ятники або архітектурні споруди, які нагадують про історію українського козацтва.
- ◆ Підготуйте і проведіть для учнів молодших класів заочну екскурсію «Козацькими шляхами».

300. Перепишіть, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки дієприслівникові звороти. Розставте розділові знаки.

Сергій ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ.
Козаки в степу

Козаки ... зникли в траві. Сонце теплодаїним світлом залляло степ. Усе смутне в козацьких душах миттю цезло. Серця козаків стрепенулися, як птиці.

Нічого в природі не могло бути кращого за степ. По зелено-золотому океану бризнули мільйони різнобарвних квіток. У траві ... нишпорили куріпки. У небі нерухомо стояли шуліки ... . З трави рівним помахом крил підіймалася чайка і ... купалась у синіх повітряних хвилях. Ось вона перекинулася на крилах... . Степи, степи! Які ж ви безкрайні, вільні, прекрасні!

За М. Гоголем.

ДОВІДКА ▶ Припавши до коней; повитягавши шийки; розгорнувши свої крила; розкошуючи в небі; блиснувши на сонці.

◆ Позначте в словах усі вивчені орфограми.

◆ Прочитайте записаний текст, дотримуючи правильної інтонації.

 Доберіть ілюстрації (фотографії, листівки, репродукції картин) до тексту. Проведіть у класі виставку «Козацькі степи України».

301. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Дієприслівникові звороти підкресліть як члени речення.

1. Річка плине берег рвучи (*Леся Українка*). 2. Простягшись до моря стягою Дніпро підмива береги (*Б. Грінченко*). 3. Там б'ють і клекочуть пороги здіймаючи піну до дна (*М. Старицький*). 4. Шумить ріка хвилюється ріка схопивши сонце в голубі долоні (*І. Москаленко*). 5. Здавалось ворущаться скелі з очей своїх сльози ллючи (*Олександр Олесь*). 6. Гривасту хвилю розметав Дністер хитнувши кручами (*А. Малишко*). 7. Летить напнувши срібні паруси на обрії моя чарівна яхта (*Д. Луценко*). 8. Не раз я з кораблем на дно піду шукаючи нової Атлантиди (*Леся Українка*).

◆ Витлумачте лексичне значення виділених слів. Перевірте себе за тлумачним словничком.

◆ Визначте фразеологізм, розкрийте його значення, поясніть походження.

◆ Прочитайте речення, ускладнене вставним словом. Поясніть у ньому розділові знаки.

◆ Складіть усне висловлювання про вашу улюблену річку. Використайте 2–3 дієприслівникові звороти.

 302. З поданих слів утворіть дієприслівникові звороти, уведіть їх до самостійно складених речень.

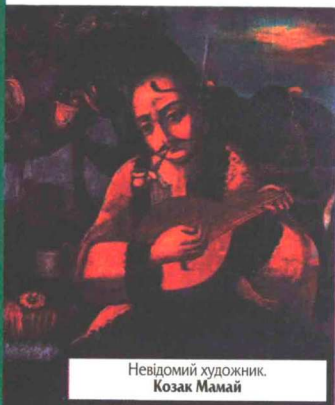
1. Сніжинка, небо, у, кружляючи, граційно, блакитне. 2. Білий, зірочка, пухнастий, підхопивши, рій. 3. Обличчя, в, шпурляючи, перехожий, сніг.

303. Складіть і запишіть речення відповідно до поданих схем.

$\text{---} \text{---} \text{---}$, дієприслівниковий зворот.

Дієприслівниковий зворот , $\text{---} \text{---}$, --- .

$\text{---} \text{---}$, дієприслівниковий зворот , --- , --- , --- .

Невідомий художник.
Козак Мамай

304. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Треба зранку до праці вставати зневажаючи втому і лїнь і долати долати долати бездуховність усіх поколінь! (Г. Чубач). 2. І хто такий отой козак Мамай? Він списа увіткнувши в небокрай перебирає пальцями бандуру (А. Бортняк). 3. Забувши сміх примовки й жарти ми слухали схилившись на парти (А. Малишко).

◆ В останньому реченні підкресліть усі члени речення. Накресліть його схему.

 Зберіть матеріали і розкажіть однокласникам про легендарну постать козака Мамаєя.

Якщо два чи більше дієприслівникових звороти стоять поряд, вони є однорідними обставинами, тому між ними ставимо кому: *А вдалині, збуившись у полях, петляючи і тончичи в тополях, на Білу Церкву пролягає шлях (М. Луків).*

Кому не ставимо, якщо дієприслівникові звороти з'єднані неповторюваним сполучником: *Балансуючи в човнику і підтримуючи рівновагу веслом, Василько витягав ятері (Ю. Збанацький).*

305. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Дієприслівникові звороти підкресліть як члени речення.

1. Умившись в гірському потоці простягшись в пахучій долині під голову гору поклавши спочину в краю буковинським (М. Нагнибіда). 2. У дитинстві бігли до криниці Крутячи старий коловорот і в криницю нахиливши лиця опускали цинкове відро Так було в дитинстві добре жити Мірjali в селі усі стежки замочивши сорочки блакиттю замочивши в небо сорочки (Є. Гуцало).

306. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки.

1. Сонце в хмари сіда над морем провістивш.. на завтра шторм (М. Луків). 2. І натомивш.. у мандрівці ноги лягас день спочити за горбом (С. Гуцало). 3. Люблю я заблудивш..сь у полях послухати, як розмовля з..мля (Г. Коваль). 4. Навшпиньках підійшов веч..р засвітив зорі прослав на травах тумани і на уста поклавш.. палець ліг (П. Тичина).

◆ Підкресліть у словах орфограму «літера і в суфіксах дієприслівників».

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

Дієприслівникові звороти-фразеологізми, які стоять після дієслів, комами не виділяють: *Тікати не чуючи ніг. Сидіти склавши руки. Працювати засукавши рукава. Терпіти зціпивши зуби.*

Якщо виражений фразеологізмом дієприслівниковий зворот стоїть перед дієсловом-присудком, його виділяють комою: *Не чуючи ніг, тікати. Склавши руки, сидіти.*

307. Прочитайте речення, визначте в них фразеологізми. Поясніть розділові знаки.

1. Не сиди склавши руки, то не буде й скуки. 2. Згорнувши руки, сидіти сором (О. Кониський). 3. Оповідки, легенди, перекази про Довбуша хлопчик слухав затамувавши подих (М. Іщенко). 4. Зціпивши зуби, ми обережно ступали і, хруснувши сухою гілкою, зупинялися, озирались і слухали (В. Винниченко).

308. Прочитайте. Визначте фразеологізми, розкрийте їхні значення. Запишіть тільки речення з фразеологізмами, підкресліть у них члени речення, обґрунтуйте уживання розділових знаків.

1. Сиди всім стоять згорнувши руки, дачь шиї в кайдани ковать (І. Котляревський). 2. Позакладавши руки попід пахви, хлопці пританцьовують, аби якось зігрітися (Григор Тютюнник). 3. Люди висипали рясно з дворів і стояли, позакладавши за спину руки (І. Багряний). 4. Сиділи руки поскладавши, для них все празники були (І. Котляревський).

309. Розкрийте значення фразеологізмів. Уведіть їх до самостійно складених речень. Речення запишіть.

Зціпивши зуби; висолопивши язика; не при хаті згадуючи.

◆ У записаних реченнях поясніть розділові знаки.

Прілюструйте фразеологізми жартівливими малюнками.

310. Завершіть прислів'я, добираючи закінчення з довідки. Розставте розділові знаки.

1. Давши слово ... 2. Утікаючи від дощу ... 3. Голки шукаючи...

ДОВІДКА ...будь йому паном. ... не спали свічки. ... остерігайся граду.

◆ Поясніть розділові знаки у записаних реченнях.

Доберіть до фотографії назву, яка містила б дієприслівник.

• КОМИ ПРИ ОДИНИЧНОМУ ДІЄПРИСЛІВНИКУ

ПОРІВНЯЙТЕ:

ОДИНИЧНИЙ ДІЄПРИСЛІВНИК

(дієприслівник, при якому немає пояснювальних слів)

НЕ ВИДІЛЯЮТЬ КОМАМИ

• якщо стоїть після дієслова-присудка і має значення обставини способу дії (своїм значенням він близький до прислівника):

Мати ходить гукаючи.

Народна творчість.

Гай лежав розпластавшись.

Олесь Гончар.

ВИДІЛЯЮТЬ КОМАМИ

• якщо означає додаткову дію до дієслова-присудка:

Вони зупинились на роздоріжжі, придивляючись.

М. Стельмах.

Буйний вітер замовк, пролетівши.

Леся Українка.

311. Прочитайте. Визначте одиничні дієприслівники, з'ясуйте місце кожного стосовно дієслова-присудка. Обґрунтуйте вживання або невживання розділових знаків.

1. Лінивий спить сидючи, а їсть лежачи. 2. Ївши, гріється, а працюючи, мерзне. 3. Роблю зігнувшись, а їм розстебнувшись. 4. Залізо випробовують куючи, а коня вчать їздячи. 5. Сказавши, пошкодуєш тисячу разів, змовчавши, пожалієш один раз. 6. Летіла зозуля через сад, куючи. 7. Лежачи, камінь мохнатіє.

Народна творчість.

312. Перепишіть. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Земля, світаючи, всміхалась (*Є. Гуцало*). 2. Чи то степ бринить, нагріваючись? (*Олень Гончар*). 3. Ліси стоять замислившись (*Ю. Яновський*). 4. Ліс на хвилину примовк, ані шелесне завмерши (*М. Луків*). 5. Зима, скрадаючись, повіяла крилом (*Є. Маланюк*). 6. А я дивлюсь зітхаючи і мчуся, сніг збиваючи (*Г. Коваль*). 7. Грім, бухикаючи, так і зависав між небом і землею (*М. Стельмах*).

◆ Підкресліть вивчені орфограми.

313. Перепишіть речення. Підкресліть члени речення. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Співають ідучи дівчата (*Т. Шевченко*). 2. Співають, ідучи в вечірній млі, дівчата (*Л. Вишеславський*). 3. По вулиці ідуть співаючи дівчата (*В. Сосюра*). 4. А ще ж так недавно я, співаючи, ходив лугом (*М. Стельмах*). 5. До мети, співаючи, я ладен з вами йти (*Д. Павличко*). 6. Медом лине повітря у груди, любо пісню співають ідучи (*В. Сосюра*). 7. Йдучи, наша казка стомилась (*М. Вінграновський*). 8. Ніхто не спиниться йдучи (*Олександр Олесь*).

Розкрийте зміст вислову «Пісня вижила й довела, що прекрасне завжди сучасне» (*М. Луків*). Уживайте одиничні дієприслівники.

314. Перепишіть. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Краще померти стоячи, ніж жити на колінах (*Античний вислів*). 2. Краще вмерти біжачи, аніж жити гниючи (*І. Багряний*). 3. Раділи люди встаючи (*Т. Шевченко*). 4. Люд похнюпивсь зажурившись (*Б. Грінченко*). 5. І никла щулячись біда (*М. Самійленко*). 6. Навчаючись не дай думкам заснути (*Фірдоусі*).

Уявіть, що вам доручили пояснити гостеві з країни, мову якої він вивчає, роль дієприслівників у мовленні. Доберіть до пояснення приклади з української мови та відповідники з іноземної.

315. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та розставляючи розділові знаки.

1. Як ви гарно співали йдуч.. із далекого поля! (*Б. Олійник*). 2. Повагом чвалає студент щось намугикує йдуч.. (*Олень Гончар*). 3. Чого ж я йдуч.. додому шелецу у чужій соломі? (*М. Василенко*). 4. Юрко ще співав ідуч.. сам улицями додому (*П. Куліш*). 5. Співають хлопці ідуч..

в кіно (Д. Павличко). 6. Що робиться Стівпотворіння вавилонське повторювала чергова перевіряюч.. вхідні кв..тки (Зірка Мензатюк).

◆ Визначте в реченнях фразеологізми, розкрийте їхні значення.

Складіть жартівливе оповідання про те, як ви дотримували правил спілкування на багатолюдних вулицях великого міста (села). Уживайте одиничні дієприслівники та дієприслівникові звороти.

Зв'язне мовлення

Письмо

Письмовий переказ розповідного тексту з елементами роздуму

316. Прочитайте. Визначте тему та головну думку тексту.

Художник Васильківський

Гуркоче колесами по рейках поїзд. У вікні пропливають зелені ялини, білокорі берези. Примруживши очі, Сергій Васильківський міркує.

Роки навчання минули. Сергієві вже за тридцять. Шевченко в такому віці вже видав свій «Кобзар», створив картину «Катерина». Рафаель уже написав свою «Сікстинську мадонну». Час і Васильківському показати, на що він здатний.

У чому сенс людського життя? Бути щасливим можна, лише багато знаючи та вмюючи. Лише за цієї умови житимеш на повну силу. Щасливим будеш, спрямувавши усі свої сили на добро. Митець має стверджувати добро власною творчістю.

Доля українського народу склалася так, що пісня завжди була для нього і найбільшою радістю, і сльозою в горі, і закликком до боротьби. У пісні є все: найтонші відтінки почуттів, хвилювання, радощі та страждання. Пісня — душа нашого народу.

Живопис так само є сплеском душі. Це застигла на полотні пісня. Створюючи картину, художник має це усвідомлювати. Живописець має співати пісню фарбами. Відтворюючи в барвах українську природу, художник має творити живописну пісню!

Отже, треба братися за роботу. Як же хочеться, щоб Україна назвала Васильківського своїм співцем!

За М. Безхутрим.

◆ Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті.

◆ Відшукайте речення з дієприслівниковими зворотами, прочитайте їх.

◆ Складіть і запишіть план тексту. За планом напишіть переказ. У переказі вживайте речення з дієприслівниковими зворотами.

§ 28. ТВОРЕННЯ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ НЕДОКОНАНОГО І ДОКОНАНОГО ВИДУ

317. Прочитайте. Визначте дієприслівники, з'ясуйте вид кожного.

1. Не мовчи, коли, гордо пишаючись, велегласно брехня гомонить, коли, горем чужим утішаючись, заздрість, наче оса та, бринить (І. Франко). 2. І ти ставав вродливий і надійний, розговорившись і розкрившись враз (О. Слоцьовська). 3. Витри піт солоний із чола і трудись, забувши про утому (М. Луків). 4. У чужину йдучи, узяв я жменю зілля, і горсточку пісень, і жмут цілющих слів (Б. Кравців).

◆ Випишіть дієприслівники, розберіть їх за будовою. Які суфікси властиві дієприслівникам доконаного виду, які — недоконаного?

318. Роздивіться таблицю. На основі здобутої з неї інформації розкажіть про творення дієприслівників доконаного і недоконаного виду.

ДІЄПРИСЛІВНИКИ

НЕДОКОНАНОГО ВИДУ

Утворюються від основи дієслова теперішнього часу

ДОКОНАНОГО ВИДУ

Утворюються від основи неозначеної форми дієслова

ЗА ДОПОМОГОЮ СУФІКСІВ

Від дієслів I дієвідміни $\overset{\wedge}{-учи}$ ($\overset{\wedge}{-ючи}$)

$\overset{\wedge}{-вши}$ (якщо основа закінчується на голосний)

Від дієслів II дієвідміни $\overset{\wedge}{-ачи}$ ($\overset{\wedge}{-ячи}$)

$\overset{\wedge}{-ши}$ (якщо основа закінчується на приголосний)

пишуть — пишучи;
читають — читаючи;
лежать — лежачи;
люблять — люблячи

написати — написавши;
долетіти — долетівши;
донести — донісши;
бігти — бігши

ОРФОГРАМА

«літери у (ю), а (я)

в дієприслівникових суфіксах»

319. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники недоконаного виду. Запишіть їх, виділіть суфікси.

ЗРАЗОК Знають — знаючи.

Мають, належать, віддають, борються, терплять, розуміють, сміються, миють, ненавидять, хочуть.

320. Перепишіть, від поданих у дужках дієслів утворіть дієприслівники недоконаного виду.

1. Йди вперед, (підставляють) груди вітрам (*П. Велесик*). 2. Я йшов незнайомою дорогою, не (бачать) її, навмання ішов (*Григор Тютюнник*). 3. Наше військо сміється (б'ються) (*Олександр Олесь*). 4. Десь далеко (тремтять) в повітрі, завмирили останні одголоси пісні (*С. Васильченко*). 5. Ви обминали (бояться) мене (*Т. Осьмачка*). 6. На мармурових сходах увесь день (лежать), хмуриться лев (*К. Біла*).

◆ Позначте в словах орфограму «літери у (ю), а (я) в дієприслівникових суфіксах».

◆ Поясніть уживання розділових знаків у реченнях.

321. Перепишіть. На місці крапок уставте пропущені літери.

1. Не любить серце, не бач..чи краси (*Г. Сковорода*). 2. Та не молися мовою чужою, бо, на колінах сто..чи, умреш (*Д. Павличко*). 3. Біж..чи крізь ніч, плакав я тихцем (*Д. Павличко*). 4. Тротуари бл..щали, ловл..чи в себе в..чірні тіні д..рев (*М. Коцюбинський*). 5. Тр..мтять жайворонки,

СУМИ.
Оглядаючи центральну частину міста

ЧЕРНІПВ.
Обіймаючи зором Червону площу

сипл..чи свої пісні на землю (*Панас Мирний*). 6. Л..сток, як ранений м..телик, зліта, тріпоч..чи кр..лом (*І. Коваленко*). 7. Жартувала баба з колесом, крич..чи не своїм голосом (*Народна творчість*).

◆ Позначте в словах орфограму «літери у (ю), а (я) в суфіксах дієприслівників».

◆ Підкресліть дієприслівникові звороти. Поясніть розділові знаки в реченнях.

322. Прочитайте прислів'я. Перебудуйте складні речення на прості так, щоб виділена частина була замінена на дієприслівниковий зворот. Запишіть утворені речення.

ЗРАЗОК ➤ *Забуває дати — не забуває взяти. Забуваючи дати, не забуває взяти.*

1. Коли ідеш у гостину, бери хліб у торбину. 2. Дає малу нитку — дере на цілу свитку. 3. Якщо надувсь як сич, гостей не клич. 4. Добре чортові в дудку грати, як він сидить в очереті.

◆ Визначте вид кожного з утворених дієприслівників.

323. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники доконаного виду. Запишіть їх, виділіть суфікси.

ЗРАЗОК ➤ *Зробити — зробивши.*

Зазнати, виконати, перемогти, загорнути, передати, посковзнутись, умитись, підійняти, перестати.

 Роздивіться панорами українських міст, розміщені на сторінках підручника. Розкажіть про них, уживаючи дієприслівники: *простягнувшись, розкинувшись, розпросторившись, сяючи, світлячись, усміхаючись, прикрашаючи, нагадуючи, зберігши, модернізуючи.*

324. З поданих пар слів утворіть словосполучення за формулою *дієприслівник доконаного виду + іменник*. Поясніть, якого відмінка іменника вимагає дієприслівник. Утворені словосполучення запишіть.

ЗРАЗОК ➤ *Заспівати, пісня — заспівавши пісню.*

Опанувати, мова; подякувати, вчитель; виконати, завдання; навчити, читання; завершити, навчання; досягти, успіхи.

◆ У виділених словах поставте наголос.

◆ З утвореними словосполученнями складіть і запишіть речення. Поясніть у них розділові знаки.

Дієприслівники потрібно відрізнати від майже однозвучних із ними дієприкметників у формі називного відмінка множини.

ПОРІВНЯЙТЕ:

ДІЄПРИКМЕТНИКИ	ДІЄПРИСЛІВНИКИ
<p><i>Танцюючі тучі, ви не при собі! Нащо вам роняти перли голубі?</i></p> <p style="text-align: right;"><i>П. Тичина.</i></p> <p><i>А ми лежачі, як сніги посули.</i> <i>М. Самійленко.</i></p>	<p><i>І я, танцюючи, про радість заспіваю.</i></p> <p style="text-align: right;"><i>М. Бажан.</i></p> <p><i>Лінивий сидячи спить, а лежачи робить.</i></p> <p style="text-align: right;"><i>Народна творчість.</i></p>

325. Перепишіть, на місці крапок уписуючи пропущені літери *и* чи *і*.

1. Тихо. Повітря стоїть нерухоме, як води стояч.. (*Леся Українка*).
2. Як читав автор вірш в університеті, йому аплодували стояч.. (*А. Мороз*).
3. Не побачиш, як очі незряч.., не напишеш, як руки тремтяч.. (*П. Осадчук*).
4. Промчали коні, сталлю тремтяч.. (*М. Бажан*).
5. Немічні й ледачі завжди сидяч..
6. Сидяч.. на коні, не ховайся за вівцю. (*Народна творчість*).

326. Відредагуйте рядки з учнівських творів.

1. Прокинувшись уранці, на вулиці йшов сніг.
2. Зайшовши в парк, у вічі кидаються красуні ялинки.
3. Ідучи з першими променями сонця на роботу, на нього напав вовк.
4. Прочитавши оті рядочки, якийсь особливий настрій огорнув мене.
5. Випивши таблетку, мені перестала боліти голова.
6. На опустівшій платформі залишилися голуби та горобці.

1. Позагорявши на сонці, захотілося пити.
2. Граючи в шахи, на нас несподівано сипнув дощ.
3. Побачивши матір, радісно забилося серце.
4. Депутати, прибувші на сесію, розпочали роботу у вівторок.
5. Він поїздив по багатьом розвиваючимся країнам.
6. Він цю корову купив ще будучи телям.

◆ Визначте види допущених помилок.

ПІДКАЗКА

Дія, названа дієприслівником, стосується того ж іменника-підмета, що й дія, названа дієсловом-присудком.

НЕПРАВИЛЬНО

~~Проходячи повз вікно, мені
почулася пісня.~~

ПРАВИЛЬНО

Проходячи повз вікно, я почув
пісню.

327. Визначте в реченнях дієприслівники. Розберіть їх у вказаній послідовності.

1. І стане рідна Україна, усі здолавши бурі злі, нам добрим раєм на землі (М. Кондратенко). 2. Свіжим вітром день сміється, владно кличучи до себе (М. Губко). 3. Нам вічно треба небом жити, по шию будучи в планеті! (М. Вінграновський). 4. Не сумнівайся, ідучи з народом (Д. Павличко). 5. Визнавши свою слабкість, людина стає сильнішою (Оноре де Бальзак).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ДІЄПРИСЛІВНИКА ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

- Дієприслівник, його загальне значення. На яке питання відповідає.
- Постійні морфологічні ознаки: час (щодо основної дії), вид.
- Синтаксична роль (яким є членом речення).

Пізнаючи себе самого, я рідну землю пізнавав (К. Лесьєв-Лесь).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ДІЄПРИСЛІВНИКА

Пізнаючи — особлива незмінна форма дієслова — дієприслівник, означає додаткову дію, відповідає на питання *що роблячи?*, теперішній час, недоконаний вид, входить до складу дієприслівникового звороту, який є обставиною.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ДІЄПРИСЛІВНИКА

Пізнаючи — особл. форма дієсл. — дієприсл., додаткова дія, *що роблячи?*, теп. ч., недок., обставина.

◆ У підписі до фотографії визначте дієприслівник. Розберіть його як особливу форму дієслова.

РІВНЕНЩИНА.
Стоїть монастир-фортеця у Межирічі, чекаючи на туристів

§ 29. НЕ З ДІЄПРИСЛІВНИКАМИ

328. Прочитайте пари слів. Визначте залежність між написанням з *не* дієслова й дієприслівника.

Не ворухитися — не ворущачись
Не зупинитися — не зупинившись

Нехтувати — нехтуючи
Недочувати — недочуваючи

Не з дієприслівниками пишуть окремо: не почувши, не слухаючи.

Разом з не пишемо тільки дієприслівники, утворені від дієслів, які не вживаються без не: ненáвидячи (від ненáвидіти).

329. Прочитайте. Поясніть написання *не* з дієприслівниками.

1. Не хиячись, я чесно йду життям (В. Бухало). 2. Навіщо жить, не будучи собою? (Б. Машталярчук). 3. Ненавидячи, випалюють душу. 4. Нехтуючи обов'язки, втрачають відповідальність (Народна творчість). 5. А треба жити кожним днем, не відкладаючи на потім (В. Крищенко). 6. Я хоч, певно, не вродився солов'єм, не зрікаючись святинь своїх, співаю! (В. Черепков). 7. І, правди не знаходячи в житті, до неї серцем ти шукав путі (Борис Тен). 8. Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись виплеканою народом у віках рідною мовою (Ю. Мушкетик).

◆ Визначте в словах вивчені орфограми.

330. Перепишіть прислів'я, подані в дужках дієслова замінюючи утвореними від них дієприслівниками. Поясніть написання дієприслівників з *не*.

1. (Не піднятися) на гору, обширу не побачиш. 2. Нічого (не роблять), навчаються дуροцям. 3. Не берися об'їжджати коня, (не знають) його норову. 4. (Не пізнати) отрути бджоли, не скуштуєш меду. 5. Краще зрозуміти (не побачити), ніж побачити і не збагнути.

◆ Визначте вид кожного з утворених дієприслівників.

Поясніть, як ви розумієте зміст останнього речення.

331. Перепишіть, знімаючи ризики. Дієприслівникові звороти та одиничні дієприслівники підкресліть як члени речення.

1. Щоліта ми їздили на Чернечу гору, не/кажучи про березневі Шевченківські дні, коли біля могили збиралося пів-України (Д. Петриненко). 2. Приклад Шевченка вчить нас мужніти духом і йти, не/забуваючи, що ми діти великого й незборимого народу (В. Косовський). 3. Так і піду, нічого не/сказавши. Так і піду, нічого не/почувши (Т. Яков'юк).

Олекса СЛАСТІОН.
Перший Шевченківський меморіал на Чернечій горі

КАНІВ.
Чернеча гора

 332. Уявіть, що в закордонній подорожі ви маєте підготувати розповідь-презентацію «Діячі української культури». Про кого ви будете розповідати іноземцям? Свій вибір аргументуйте.

333. Перепишіть, утворюючи від поданих у дужках дієслів дієприслівники та розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Мати сиділа в головах своїх любих синів не (зводять) з них очей і не (думають) про сон. Вона пересиділа так до самого світанку не (почувають) ніякої втоми і в думках (бажають) щоб ця ніч тяглася якомога довше (за М. Гоголем). 2. Вона по десять раз бралася за одну справу і не (доробити) кидала її (Панас Мирний). 3. Зосталася я сама-самісінька (недугують) (Марко Вовчок).

◆ Позначте в словах орфограму «не з дієприслівниками».

◆ Дієприслівникові звороти підкресліть як члени речення.

◆ Складіть і запишіть висловлювання про материнську любов, уживаючи дієприслівники не зважаючи, нехтуючи, ненавидячи, не шкодуючи.

Роздивіться репродукцію картини В. Монсевич. Про які родинні цінності розповіла художниця?

Кого з персонажів літературних творів ви вважаєте найкращими батьками? Поясніть, чому.

334. Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери та знімаючи риси. Розставте розділові знаки.

1. М..стєцтво удосконалює людей даюч.. задоволення духу людс..кому а не/проповідуюч.. зв..ртаюч..сь до розуму (Е. Золя). 2. А люд не/знаюч.. все знає (Г. Чубач). 3. Ж..ття — така велика ковзаниця. Кому вдалось не/падавш.. пройти? (Л. Костенко). 4. Хто моря п..реплив і спалив кораблі за собою, той не/вмре не/здобувш.. нового добра (Лєся

ПОЛТАВЩИНА.
Пам'ятник М. Гоголю у Миргороді

Українка). 5. Цілу ніч стояла біля б..гаття ро..глядаюч..сь пильно на всі боки й очей не/стуляюч.. козац..ка варта (М. Гоголь).

Які твори Миколи Гоголя про Україну вам відомі? Розкажіть про них, уживаючи дієприслівники з *не* (не забуваючи, нехтуючи тощо).

 335. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Визначте всі ужиті в тексті форми дієслова.

Я дім збудував у краю лісовім та людям охоче віддав я свій дім. Як вітер, мій кінь у діброві скакав. Та хворого стрівши коня я віддав. По тій же дорозі у вранішній час пішов я зодягнутий в шовк і атлас. Та ось мені старець в дорозі зустрівсь. Віддав я одержу і голим лишивсь. Я пісню про вогник що ніч подолав співав щоб натомленим дати тепла. Поглянув на небо. Таке голубе! І все загубивши знайшов я себе.

За Л. Забаштою.

◆ Визначте в тексті фразеологізм, розкрийте його значення.

 336. ПОПРАЦЮЙТЕ У ГРУПАХ! Оберіть з учнів класу групу експертів. Доручіть їй підготувати 4–5 запитань з теми «Особливі форми дієслова — дієприкметник і дієприслівник» до інтелектуального змагання з української мови.

Передаючи одне одному уявний мікрофон, по черзі дайте відповіді на кожне з підготовлених експертами запитань.

Я знаю! Я вмію! Я можу!
ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- ▶▶ Що таке дієприслівник? Чому він не є самостійною частиною мови?
- ▶▶ Як відрізнити дієприслівник від дієприкметника?
- ▶▶ Які ознаки дієслова має дієприслівник? Які ознаки прислівника?
- ▶▶ Що таке дієприслівниковий зворот? Розкажіть про розділові знаки в реченнях із дієприслівниковими зворотами.
- ▶▶ Як утворюються дієприслівники? Накресліть схему.
- ▶▶ Як пишемо *не* з дієприслівником? Наведіть приклади.

Зв'язне мовлення

Замітка

Говоріння • Письмо

дискусійного характеру

337. Прочитайте замітку. Як ви гадаєте, чи всі читачі газети, де її надруковано, погодилися з автором? Чому?

Оголосімо конкурс на корисний конкурс!

Щойно завершився телевізійний конкурс бальних танців. Видовище було яскраве, професійно організоване, майстерно проведене.

Та чи потрібен сьогодні такий конкурс? Кого ті бальні танці хвилюють? Може, пенсіонери пригадають молодість і до них повернеться здоров'я? Може, молодь відмовиться від комп'ютерних «зависань» і почне вивчати танцювальні па?

Навіщо було витратити колосальні кошти на балетмейстерів, стилістів, візажистів, на розкішне вбрання конкурсантів? Чи не краще на ці гроші організувати конкурс на найдешевший ремонт власного помешкання чи приготування недорогого, але поживного обіду?

Хтось скаже, що краса рятує світ, що прекрасне пробуджує в душі найкраще... Хтось додасть, що краще все-таки дивитися, хай і не потрібні, але все ж красиві танці, ніж дурнуваті бойовики й дебільні детективи... Поки світ рятуватимуть бальні танці, у наших квартирах розсиплються стіни. Та й апетиту танцями не вгамуєш...

◆ Чи може замітка спонукати до обговорення порушеної в ній проблеми, тобто спричинити дискусію?

◆ Визначте стиль тексту замітки.

Уявіть, що ви є головним редактором газети для підлітків. Запишіть теми, які були б цікавими для ваших читачів.

ЗАМІТКА — допис до газети чи журналу, у якому в лаконічній формі повідомлено про актуальні, суспільно важливі події.

Головні риси замітки — оперативність, актуальність і правдивість.

Будову замітки можна показати схемою:

ЩО сталося

->

ДЕ сталося

->

КОЛИ сталося

Замітка дискусійного характеру не тільки повідомляє про подію, вона подає пряму або приховану оцінку того, що відбулося, і спонукає читачів висловити власну позицію, узяти участь в обговоренні порушеної проблеми.

338. За планом проаналізуйте подану в попередній вправі замітку.

План аналізу замітки

1. Чи чітко сформульовано в тексті замітки питання, яке варто обговорити.

2. Чи наведено різні погляди на питання.

3. Чи чітко висловлено позицію автора замітки.

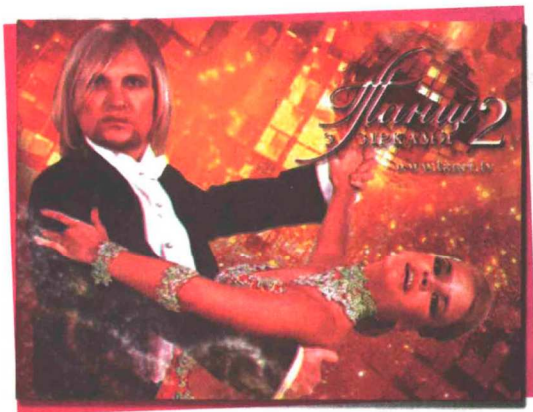
4. Чи зацікавлює замітка, чи спонукає до роздумів.

5. Чи додержано вимог публіцистичного стилю.

6. Чи вдалим є заголовок.

◆ Сформулюйте суть проблеми, покладеної в основу проаналізованої вами замітки.

◆ Складіть і запишіть замітку з позиції «Так — конкурсу бальних танців!».

339. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Складіть і запишіть по дві замітки дискусійного характеру (з позиції «за» і з позиції «проти»), поклавши в основу обговорення одну з таких проблем:

• Документ про закінчення середньої школи нині важливіший за знання, які дає школа.

• Традиційні підручники з літератури пора замінити коміксами, що даватимуть загальне уявлення про зміст літературних творів.

• Вивчення правил орфографії та пунктуації не потрібне, бо є комп'ютерна програма, яка виправляє в написаному помилки.

340. Складіть і запишіть замітку дискусійного характеру (з позиції «за» або «проти»), поклавши в її основу таку проблему: **«Розвиток Інтернету в найближчі роки докорінно змінить систему освіти».**

ДРОГОБИЧ.
Задумливо стоїть
кам'яний Юрій
Дрогобич —
засновник міста

§ 30. ПРИСЛІВНИК: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

341. Прочитайте подані в двох колонках речення. Що означають виділені слова? Поставте до кожного з них питання.

На цій землі жили ми.	На цій землі жили ми споконвік. <i>Д. Павличко.</i>
Усе спочиває.	Навколо усе спочиває. <i>В. Сосюра.</i>
Яке прекрасне місто!	Яке прекрасне місто вранці! <i>М. Рильський.</i>
Пташки виспівували.	Пташки безперестану виспівували. <i>І. Нечуй-Левицький.</i>
Море інакше.	Море щоразу інакше. <i>М. Луків.</i>

- ◆ Якими частинами мови є виділені слова?
- ◆ З якими словами в реченні прислівники пов'язані за змістом?

ПРИСЛІВНИК — незмінна самостійна частина мови, що виражає ознаку дії (співати тихо; виразно читати; разом працювати); **іншої ознаки** (надзвичайно голосно; дуже високо; трохи сором'язливий); **предмета** (кава по-закарпатськи, Київ завтра; дорога навпростець) **або вказує на обставини, за яких відбувається подія чи явище** (зустрілися опівночі).

Як незмінна частина мови, прислівник не має закінчення: удень, близько, згарячу.

У реченні прислівник найчастіше пов'язаний за змістом із дієсловом-присудком і є обставиною: Сріблясто мерехтить угорі

Чумацький Шлях (І. Коваленко). На міліні не тягне вглиб (Г. Чубач).

Іноді прислівник, пов'язаний за змістом з іменником, є означенням.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Там переходять шлях (як?)
уповні.

Удовина хата у селі стояла
(де?) скраю.

Марко Вовчок.

Місяць (який?) уповні сів
на підвіконні.

М. Литвин.

Ще світиться вікно у
хаті (якій?) скраю.

М. Шевченко.

Прислівник може бути вставним словом: Що таке, по-вашому, життя? (М. Стельмах).

342. Прочитайте уривок спочатку мовчки, потім — уголос, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки прислівники, що відповідають на записані в дужках питання.

Екран монітора (як?) ... спалахнув. На ньому з'явився напис: «Зіграй зі мною в гру! Вона (коли?) ... надійшла».

Марко (як?) ... розпочав гру. (Коли?) ... треба було обрати в лісі дорогу. Марко, як справжній лицар, обрав шлях (який?) ... (Коли?)... він мав знайти дерево, у дуслі якого було три речі. Дозволялося взяти з собою лише одну з них: ніж, ключ чи яйце. Хлопець (як?) ... взяв ключ.

На обрії з'явився замок, до якого (як?) ... треба було втрапити. Ключ двері не відчиняв. Довелося увійти через вікно.

Покружлявши порожніми коридорами, Марко спустився в підземелля, де було повно скринь із золотом і сріблом. Хлопець (як?) ... ткнув ключем у купу золота. Воно (коли?) ... перетворилося на сухе листя, яке (як скоро?) ... заповнило весь підвал. Поки Марко намагався вибратися, чиясь кістлява рука (як?) ... вихопила з його кишені ключа й зникла. Перед хлопцем з'явилися двері. Він (як?) ... подмухав на них.

Почулися тріск і шипіння. Увесь монітор укрився глибокими тріщинами. Екран погас.

— Догрався, — (як?) ... сказав сам собі хлопець. — У підземеллі я почувався, ніби був там (як?) ... . Ця віртуальна реальність здатна довести людину до божевілля.

За Г. Пагутяк.

ДОВІДКА

Яскраво. Стрімко. Наполегливо. Далі. Сьогодні. Дуже. Охоче. Спочатку. Ліворуч, справа, посередині. Згодом. Упевнено. Обов'язково. Несподівано. Звідти. Раптово. Легенько. Невдоволено. Насправді.

◆ Роздивіться фотографію на сторінці 186. Визначте прислівник. Доберіть до нього синоніми.

е Як ви розумієте вислів *віртуальна реальність*? Наскільки часто ми стикаємося з нею в житті? Це корисно чи шкідливо? Висловіть свою думку, уживаючи прислівники.

◆ Поясніть роль прислівників у мовленні.

◆ Розкажіть про свою улюблену (не обов'язково комп'ютерну) гру. Уживайте прислівники. Проведіть спостереження: на які питання відповідають прислівники, що їх ви вживали найчастіше?

 Поміркуйте: що можуть символізувати *ключ, ніж і яйце*? Розкажіть про це, уживаючи прислівники.

343. Прочитайте. Визначте прислівники, випишіть їх разом зі словами, з якими вони пов'язані за змістом, ставлячи від них до прислівників питання.

ЗРАЗОК *Сміявся (як?) радісно.*

1. Я тобі навдивовижу жовту квітку покажу! (Д. Павличко). 2. Там павук снував туди й сюди своє мудре мереживо (Б. Грінченко). 3. Сніг січе безперестанку, січень трудиться ізранку (М. Познанська). 4. Найцікавіше розповідав про себе чоловік здалеку (з газети).

◆ Виписані словосполучення прочитайте в такій послідовності: іменник+ прислівник, прикметник+прислівник, дієслово+прислівник.

◆ Визначте з-поміж прислівників антоніми.

344. Ознайомтеся з таблицею. У поданих після неї реченнях визначте прислівники, за таблицею з'ясуйте, до якого розряду за значенням кожен із них належить.

РОЗРЯДИ ПРИСЛІВНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

ОЗНАЧАЛЬНІ

РОЗРЯД	НА ЯКІ ПИТАННЯ ВІДПОВІДАЮТЬ	ПРИКЛАДИ
Якісно-означальні	Як?	Удало, гарно, грізно
Кількісно-означальні	Скільки? Наскільки? Якою мірою?	Дуже, занадто, ледве
Способу дії	Як? Яким способом?	Босоніж, верхи, жартома

ХАРКІВ.
Вокзальна площа

ОБСТАВИНИ

РОЗРЯД	НА ЯКІ ПИТАННЯ ВІДПОВІДАЮТЬ	ПРИКЛАДИ
Місця дії	Де? Куди? Звідки?	Удома, ліворуч, згори
Часу дії	Коли? З якого часу (відколи)? До якого часу (допоки)?	Завтра, зучора, навіки
Причини дії	Чому? Через що? З якої причини?	Спересердя, зопалу, спросоння
Мети дії	З якою метою? Для чого? Навіщо?	Наперекір, напоказ

ХАРКІВ.
Вокзальна площа

1. Будь довічно, злагодо, між нами! (М. Самійленко). 2. Хай буревій впокорить все навколо, але не моє серце молоде! (М. Гриценко). 3. Грім буркоче спересердя (І. Жиленко). 4. Любов і надію з'єднай воедино. Чого тобі треба, смішна ти людино? (А. Малишко). 5. Отак і почнемо рости, трудно, але міцно (М. Стельмах). 6. А яром знехотя повзе легка пітьма (І. Коваленко). 7. Та чи в полі навмисне всі тумани повисли? (П. Усенко).

◆ Визначте речення, ускладнені звертаннями. Поясніть у них розділові знаки.

Розкажіть про зображений на фотографіях Харківський вокзал. Прислівників якого розряду ви використали найбільше?

Мовознавці підраховали, що найбільше в мові прислівників способу дії та міри й ступеня дії чи іншої ознаки — таких понад 6 тисяч.

Прислівників інших розрядів — усього до трьохсот, і їхня кількість майже не збільшується.

Найменше в мові прислівників причини та мети дії.

345. Розкрийте значення кожного з фразеологізмів. Визначте прислівники, з'ясуйте розряди прислівників за значенням.

1. Задирати хвіст угору.
2. Ходити довкола (навколо).
3. Як удруге на світ народитися.
4. Слабкий як мотузка учетверо.
5. Догори сподом.
6. Трохи на голові не ходити.

◆ Складіть і запишіть речення з двома фразеологізмами.

Деякі прислівники можуть означати стан людини (радісно, боляче, соромно), природи (вітряно, спекотно, темно) або ставлення людини до висловлюваного (можна, варто, потрібно).

В односкладних реченнях (реченнях з одним головним членом) такі прислівники виступають присудками: Мені *самотньо* на душі (Г. Чубач). І *радісно й сумно* мені (М. Луків). *Тихо* навкруги й *затишно* (Григор Тютюнник).

Дуже часто прислівники вживають із допоміжним дієсловом було (стало): Мені *стало радісно*. *Навколо було тихо*.

346. Прочитайте. Визначте прислівники, до кожного поставте питання. З'ясуйте розряди прислівників за значенням.

1. Не забудь, дитино, мудру приповідку! Де нема Вітчизни, там холодно і влітку (С. Жупанин).
2. Там далеко, близько тут. Так завжди страждаю (Г. Чубач).
3. Матері вдивовижу, що дідусь не так тримається землі, як свого ремесла (М. Стельмах).
4. Неси в душі напоготові матусин мудрий заповіт! (М. Нагнибіда).
5. Якщо дітям добре, то матері теж гарно (Народна творчість).
6. Це бабусина пісня. Не раз вони співали нам її упівголоса (Олесь Гончар).
7. З піснею кожному легко (Народна творчість).

◆ Визначте прислівники, що означають стан людини.

Прочитайте рядки Ганни Чубач:

Стало серцю важко — відпустила пташку.

Стало серцю тісно — заспівала пісню.

Що робите ви, коли на серці важко? Коли на серці радісно? Розкажіть про це, уживаючи прислівники.

347. Перепишіть. Підкресліть у реченнях члени речення. Якими членами речення є прислівники?

1. Я рідко стрічався тоді зі скарбами людського духу, та вони були по-своєму прекрасні (М. Стельмах).
2. Так хороше, так радісно, так весело мені (І. Мурашов).
3. Лине думка думці навздогін, несучи і радощі, й жалі (В. Швець).
4. У хаті чисто й ясно від сонця, веселих вишиваних рушників, від червоних калачиків (Григор Тютюнник).

◆ Поясніть уживання розділових знаків.

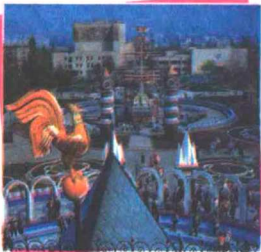

348. Перепишіть. Після кожного прислівника запишіть у дужках, до якого розряду за значенням він належить.

ЗРАЗОК

► *Сяє вдалині (місце дії) вогник у вікні (В. Юхимович).*

1. Я на тебе дивлюся щовечора, Києве мій (*Д. Луценко*). 2. Таким я знав тебе ще змала, високе місто над Дніпром (*М. Рильський*). 3. Надворі вечір настає (*Олександр Олесь*). 4. Удалині м'яко блимнули вікна (*М. Коцюбинський*). 5. Поволі ніч підносить темні вії, відкриті навстіж сяють небеса (*О. Черненко*). 6. І мене один лиш місяць розуміє на післові (*Л. Тендюк*). 7. Навколо усе спочиває, а пісня не хоче спочити (*В. Сосюра*).

◆ Визначте речення, ускладнене звертанням. Поясніть у ньому розділові знаки.

◆ Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

Уявіть, що вас запросили розробити проект українського дитячого розважального містечка (на кшталт Діснейленда). Яку б назву ви дали цьому парку? Яких казкових і літературних персонажів ви б «запросили»? Які б атракціони, ігри та інші розваги запропонували? Складіть текст путівника по розважальному містечку, уживаючи прислівники різних розрядів.

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

Особливості будови опису зовнішності людини

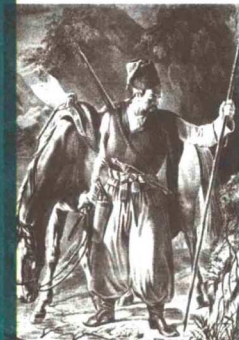
349. Прочитайте. Кого описано в уривку? На що саме (вік, зріст, поставу, риси обличчя, одяг) указав письменник, відтворюючи зовнішність людини?

Максим був чоловік років двадцяти восьми. Зморшки, що глибоко залягли під великими сірими очима та двома довгими борознами, прорізали навскіс від прямого носа худорляві щоки, робили його набагато старішим. З-під смушевої довговерхої шапки вибивалося пасмо русявого чуба, такі ж русяві вуса підковою спадали від рота, сягаючи нижче різко окресленого підборіддя. Від усієї Максимової постаті віяло силою. Видно було — чоловік це сміливий, рішучий, вдачі твердої, трохи похмурої. Одягнений був у просмолену сорочку, заправлену в широкі сукняні штани, залатані на коліні, та в кунтуш із телячої шкіри. З-під кунтуша виглядала почеплена через плече стрічка з запасними кулями і порохом. На широкім реміннім чересі

висів розцяцькований мідними гудзиками гаман та швайка. Шабля й рушниця були прив'язані до сідла, до сідла ж були приторочені кирея та аркан.

За Ю. Мушкетиком.

- ◆ Які риси характеру людини передані через її словесний портрет?
- ◆ Чи є ця людина нашим сучасником? У яку історичну добу вона жила? Свою думку доведіть.
- ◆ Як ви гадаєте, навіщо складають словесні портрети?

Невідомий художник.
Запорозький козак

СОКИРИНЦІ.
Пам'ятник Байді

Анатолій БАЗИЛЕВИЧ.
З ілюстрацій до «Енеїди» І. Котляревського

Описати зовнішність людини — значить відтворити її індивідуальний вигляд, передати образ.

У словесному зображенні людини важливими є вказівки на її вік, зріст, риси обличчя, одяг, манеру говорити, ходу та ін.

Опис зовнішності людини складають так само, як опис предмета. «Відомим» є сам предмет або його частини (назви частин тіла, рис обличчя, елементів одягу тощо). «Новим» є ознаки.

В Н Н Н

Дівчина висока, ставна, смаглявочола (Олесь Гончар).

Ужиті в описі зовнішності порівняння є «новим»:

В Н Н Н

Очі ясно-зелені, як весняні листочки, зволожені росю, соком і краплинками сонця (М. Стельмах).

350. Прочитайте. Визначте в реченнях «відоме» та «нове».

1. Карпо ще молодий, широкоплечий, ширококостий; голова велика, кругла, наче гарбуз; очі сірі і завжди ясні, спокійні (за

Панасом Мирним). 2. А те личко — мов зіронька темненької ночі, та ще к тому чорні брови і карії очі. Стан рівненський, мов тополя, щічки — мов калина, шийка — мов той алебастр, губоньки — малина (Л. Глібов). 3. Коса в бабусі була буйна, хвиляста й не сива, а якась рудувата, виляняла. Рум'янець на щоках густий, гарячий, хоч і старечий, а рухи — живі, енергійні, як у молоді. Тільки очі були льодові, а довгі столітні вії білі, як сніг. (За С. Васильченком).

е Нині досить часто люди знайомляться за допомогою Інтернету, не бачачи один одного. Уявіть, що на прохання «комп'ютерного» знайомого ви маєте описати свою зовнішність кількома реченнями. Зробіть це. На що ви звернете увагу насамперед?

 Чи існують риси зовнішності, характерні для людей певної історичної доби? Спробуйте описати зовнішність людини, яку вважали красивою сто або двісті років тому.

351. Прочитайте. Поясніть, як авторам вдалося передати власне ставлення до описуваних ними людей. До яких художніх засобів вдалися письменники?

I. Рипнули двері, і увійшов низенький, невеличкий, сухенький чоловічок. То був старий Бубка. Він мав кругленький невеличкий вид, кирпатий, як картоплина, ніс і маленькі чорні очки. На сухому підборідді стирчало зо три пучечки чорного волосся, котрє позакручувалося вгору, неначе кучері в качура на хвості. Бубка говорив тоненьким сипким голоском. Його недурно продражнили Бубкою: у нього сліду не було вдачі й завзяття. Старий сивуватий Бубка був у постолах, у одній сорочці й держав на плечі старенький кожушок.

За І. Нечуєм-Левицьким.

II. Ось і дівчина. Як і всі, вона засмагла, але чисто вмига, з лица дуже гарна, чорні очі великі. Сліпучо сяють намистинки білих зубів. Боже, яка вона особлива, не така, як усі! Коли бачиш її, серце б'ється так, що дух забиває. Коли б я був поетом, написав би, напевне, вірші такої вічної краси, як у Петрарки. Коли б був художником, то, либонь, ще не відомо, хто б став творцем «Джоконди». Коли б був музикою, то також питання — кого б в енциклопедіях записали автором мелодій до «Наталки Полтавки».

За І. Сенченком.

◆ Визначте стиль уривків. Свою думку обґрунтуйте.

М. ПОПОВ.
У сонячний день

Опис зовнішності людини може бути складений у художньому, науковому або діловому стилях.

Мета наукового й ділового описів — об'єктивно й точно передати особливості вигляду людини. Такі описи стислі й конкретні.

Наукові описи можуть бути узагальнені, тобто відтворювати типову зовнішність, характерну для певної групи людей, виділяючи найістотніше.

Мета художнього опису людської зовнішності — створити образ, емоційно вплинути на читача чи слухача, викликати до портретованого певне ставлення. Цього досягають добром відповідних художніх засобів: *Волосся руде, золоте ластовиння, як сонячний зайчик, мінливе лице (М. Бажан).*

У художніх описах зовнішності вживають й оцінні слова: *Що то за дівчина, Боже мій, світе мій! Така ж гарна, як маківочка! (Марко Вовчок).*

352. Прочитайте. Які типи мовлення поєднано в тексті? Свою думку доведіть.

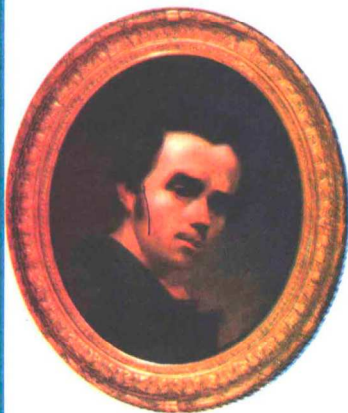
Автопортрет Тараса Шевченка

Ніколи раніше не малював Тарас олією. Звик до акварелі, виходило непогано. А що як спробувати написати олією автопортрет? Кажуть, самого себе малювати важко. Ніби й знаєш себе добре, а спробуй передати на полотні свій характер, настрій, показати усе, що в тебе на душі...

Тарас відчинив навстіж вікно, поставив біля себе велике дзеркало. Пильно й прискіпливо почав роздивлятися кожну рисочку свого обличчя, ніби бачив себе вперше.

Зробив підмальовок, тоді узявся за пензлі. Невдовзі з темного овалу полотна виступило бліде й змарніле юнацьке обличчя. Тарас нещодавно перехворів, тому очі глибоко западали, вилиці виступали чіткіше.

Глибока втома зачасна у невеликих темних очах юнака. Різкою зморшкою перерізане високе світле

Тарас ШЕВЧЕНКО.
Автопортрет (1840)

чоло. Гірко переломлені вуста. Безрадісний вираз застиг на блідому обличчі.

Тарасові — двадцять шість. Лише два роки минуло, як він викуплений з кріпацтва. Та мучаться у рабстві сестри й брати. Скільки кривди й горя навкруги!

Стрімкий поворот голови, енергійний рух портретованого назустріч глядачеві засвідчує силу духу й незламність. Адже вийшов уже перший Тарасів «Кобзар». Уже відчув юнак у собі силу таланту поета, а тепер ось перед мольбертом і художника!

Робота посувалася швидко. Тарас малював натхненно й упевнено. Тоді поклав пензля, відступив від портрета й почав пильно роздивлятися самого себе.

За Д. Красицьким.

◆ Поясніть лексичне значення виділених слів, перевірте себе за тлумачним словничком.

◆ Визначте вжиті в тексті прислівники. Поясніть їхню роль у мовленні.

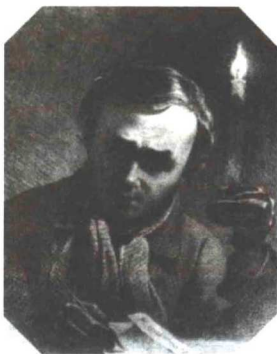
◆ Визначте тему та головну думку тексту.

◆ Відшукайте в тексті опис зовнішності Тараса Шевченка, прочитайте його.

◆ Складіть і запишіть план опису зовнішності молодого Кобзаря.

◆ Усно перекажіть за планом словесний портрет Тараса Шевченка. У переказі вживайте прислівники.

 Зберіть матеріали й організуйте у класі виставку «Автопортрети Тараса Шевченка».

Тарас ШЕВЧЕНКО.
Автопортрет зі свічкою (1845)

§ 31. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

353. Прочитайте прислів'я, подані в двох колонках. Визначте, якими частинами мови є виділені слова.

Чесне слово **дорожче** за золото.
Своє гніздо **найтепліше**.

Розум **цінується дорожче** за гроші.
У рідному гнізді **почуваєшся найтепліше**.

◆ Визначте ступені порівняння виділених прикметників і прислівників.

Прислівники на -о (е), як і якісні прикметники, від яких вони утворені, мають вищий і найвищий ступені порівняння.

	ВИЩИЙ СТУПІНЬ	НАЙВИЩИЙ СТУПІНЬ
<i>Писати грамотно</i>	<i>Писати грамотніше</i>	<i>Писати найграмотніше (грамотніше за всіх)</i>

354. Прочитайте. Визначте прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння.

1. Рідний край щиріш любити навчає нас розлука (*Леся Українка*).
2. Ти знову обійдеш всі рідні місця, і сонце тобі усміхнеться тепліше. Там думи ясніють і дихають вільніше, там туга зникає і квітнуть серця (*І. Коваленко*).
3. Я все люблю в своїм краю, найбільше — матінку свою (*М. Сингаївський*).
4. Є край, де найкраще співають пташки і квіти цвітуть, наче диво (*Л. Пулип'юк*).

◆ Чи від усіх прислівників можна утворити ступені порівняння? Поясніть.

355. Проаналізуйте таблицю. Визначте в реченнях прислівники різних ступенів порівняння. Випишіть їх, виділіть формотворчі суфікси та префікси.

ТВОРЕННЯ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

СТУПІНЬ ПОРІВНЯННЯ	ФОРМИ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ	ЯК ТВОРЯТЬСЯ	ПРИКЛАДИ
ВИЩИЙ	ПРОСТА	За допомогою суфіксів <i>-ш-, -іш-</i>	<i>Швидко — швидіше</i> <i>тепло — тепліше</i>
	СКЛАДЕНА	Додаванням до прислівників вищого ступеня слів <i>більш, менш</i>	<i>Більш (менш) докладно</i>
НАЙВИЩИЙ	ПРОСТА	За допомогою префікса <i>най-</i> (для підсилення можуть уживатися префікси <i>як-, що-</i>)	<i>Найшвидше</i> <i>(якнайшвидше, щонайшвидше);</i> <i>найтепліше</i> <i>(якнайтепліше)</i>
	СКЛАДЕНА	Додаванням до прислівників слів <i>найбільш, найменш</i>	<i>Найбільш (найменш) докладно</i>

1. Швидко біжать поїзди степами, швидко плывуть кораблі морями. Ще швидше летять літаки попід небесами. Але найшвидше летить материне серце (*І. Багрянний*). 2. Ми не забудемо з літами, стежки торуючи свої: немає правди вище мами і вище совісті її (*Л. Талалай*). 3. Найвірніше й найсильніше любить нас тільки мати (*Народна творчість*). 4. Навіть вмитися сльозами теж найкраще біля мами (*М. Людкевич*). 5. Все минуце — суще і пропаще, а себе тримати — щонайважче. Та хто забув про суще і грядуще, той має мізкувати щонайдужче (*І. Драч*). 6. У цих рядках талант поета виявився найбільш повно (*з підручника*).

356. Прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння запишіть у дві колонки.

Веселіше, дотепніше, найдосконаліше, щонайрішучіше, більш чітко, якнайменше, менш потужно, якнайпривабливіше, нижче, найбільш докладно.

357. Прочитайте, визначте прислівники вищого та найвищого ступенів.

Під ногами в Олесь лагідно потріскував лід. Хлопець ліг долілиць, притиснув скроню до криги й почав якнайуважніше розглядати дно. Ось карасик пливе. Хлоп'я солодко зойкає, щільно, а тоді ще щільніше припадає до криги.

Раптом поміж куширем промайнула чорна блискавиця і завмерла осторонь довгастою плямою. Олесь підповз близько, ближче, найближче, пригледівся і застогнав здивовано: «Щука!» У зубах у неї тремтіла пліточка.

— Пусти, — видихнув Олесь і сильно, а тоді сильніше ляпнув долонею по льоду. Та щука й не поворухнулась. Хлоп'я підхопилося і стало щонайдужче гатити підбором у те місце, де стояла щука, аж доки під чоботом не хрокнула вода.

Біля школи тельнякнув дзвоник. Олесь сидів поруч зеленої калюжі і плакав.

(За Григором Тютюнником).

 Усно перекажіть уривок. Додайте самостійно складене закінчення про те, як щука заговорила людським голосом і що з того вийшло. Уживайте прислівники вищого й найвищого ступенів.

358. Від поданих прислівників утворіть усі можливі ступені порівняння.

ЗРАЗОК Дружно — дружніше, більш дружно, менш дружно, найдружніше, якнайдружніше, найбільш дружно, найменш дружно,

Обережно, тактовно, делікатно.

 Складіть висловлювання «Як потрібно жартувати». Використайте утворені форми ступенів порівняння прислівників.

359. Перепишіть, на місці крапок уставте дібрані з довідки прислівники. Формами якого ступеня порівняння вони є? Розберіть їх за будовою.

1. Під великим деревом і грибу ... . 2. Цвях витягнути ..., ніж забити. 3. Завжди говорити ..., ніж робити. 4. Що швидше зловиш вовка, то ... шкоди він завдасть. 5. Добру вість чути далеко, але лиху — ... .

ДОВІДКА Легше. Важче. Менше. Далі. Просторіше.

360. Перепишіть прислів'я, від поданих у дужках прислівників утворіть прислівники найвищого ступеня порівняння. Розберіть прислівники за будовою.

1. Свій хліб годує (певно). 2. (Швидко) висихає сльоза. 3. Перші кроки даються (важко). 4. Доброго навчитися (тяжко). 5. Неук (багато) трісок робить.

Розкрийте значення вислову «Найважче борються з собою самим». Уживайте прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння.

361. Прочитайте. Визначте прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння. Назвіть прислівники, від яких їх утворено. Чи ці слова спільнокореневі?

1. Краще правду раз переболіти, як неправду в пазусі ховати (І. Франко). 2. А найкраще мені поміж них — моїх тихих задуманих книг (І. Драч). 3. Хоч сонце у вечір і впало, а світла менше не стало. Менше не стало світла, бо соняшники розквітлі! (М. Павлик) 4. На гіллястому дереві птахів найбільше. 5. Як свій пес укусить, то найгірше болить (Народна творчість).

При утворенні вищого ступеня прислівників відбуваються ті самі зміни приголосних, що й у прикметниках:

• [г], [к], [з] при сполученні з суфіксом -ш- змінюється на [жч]: дорого — дорожче; важко — важче; низко — нижче.

• [с] змінюється на [шч] (на письмі щ): висо[к]о — ви[шч]е (на письмі — вище).

Суфікси -ок-, -ек-, -к-, -ик- за творення форм ступенів порівняння звичайно випадають: глибокий — глибокий; далекий — дальший.

Деякі прислівники вищого й найвищого ступенів утворюються від прислівників з іншим коренем: добре — краще — найкраще.

362. Перепишіть. Визначте прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння. Назвіть звуки, які чергуються за їхнього творення.

1. Білі хвилі здіймались високо і знялися од вітру ще вище (Леся Українка). 2. Рипить корабель, стогне тяжко, здригається, наче конає, угору здійсмається важко, ще важче уділ поринає (Леся

Українка). 3. Я тяжко співаю, ще тяжче пишу (Д. Павличко). 4. Роботу цінують дорого, а роботу професіонала — **найдорожче** (з газети).

◆ Виділені слова передайте звукописом.

Складіть кілька рекламних гасел, уживаючи прислівники вищого і найвищого ступенів порівняння. Якою, на вашу думку, має бути корисна реклама? Реклами яких товарів і послуг нам не вистачає?

363. Перепишіть, від поданих у дужках прислівників утворіть прості форми вищого ступеня порівняння. Підкресліть літери, що позначають приголосні звуки, які чергуються.

1. Лети все (високо) і вперед! (О. Луїї). 2. Коли сильний вітер у груди, бігти не треба, у землю треба (дужо) вперитися (Григір Тютюнник). 3. Приступила я до квітів (близько), всі лелії раптом затемніли, почали хилитись (низько, низько) (Леся Українка).

Уявіть, що ваша комп'ютерна миша почала розмовляти і давати вам поради. Які ступені порівняння прислівників вона вживала б? Складіть від її імені монолог (усно).

364. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте прислівники вищого й найвищого ступенів, розберіть їх за будовою.

1. Рідна мова в рідній школі! Що бр..нить нам чарівніш? (Олександр Олесь). 2. Наша мова сія щогодини ясніш! (В. Самійленко). 3. **Найдужче** цінував я хліб в ж..тті (М. Сіренко). 4. Нам в..лить наш дух ро..кутий з гл..бини т..сячоліть найс..льніше спалахнути, найяскравіше горіть (І. Коваленко). 5. Найогидніші очі порожні, найгрізніше мовчить гроза.... На світі той наймудріший, хто найбільше любить життя (В. Симоненко). 6. Щасливі раби найбільше ненавидять свободу (Народна творчість).

◆ Виділені в реченнях слова передайте звукописом.

◆ Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.

365. Розкрийте значення фразеологізмів. Складіть із ними висловлювання «На багатолюдних вулицях міста».

1. Обережніше на поворотах! 2. Збоку видніше. 3. Дешевше за дірку від бублика. 4. Краще тепер, як у четвер. 5. Подалі від спокуси. 6. Тихіше води, ніжче трави.

◆ Доберіть назву до фотографії, уживаючи прислівники вищого й найвищого ступенів порівняння.

Складання діалогів із використанням прислівників

366. Складіть і розіграйте діалог між двома драмгуртківцями, які діляться враженнями після свого виступу на шкільній сцені та обговорення виступу глядачами. Використайте подані в рамці вислови.

Розпочали вчасно; слухали якнайважливіше; роздивлялися щонайпильніше; сиділи тихо й непорушно; тривали довше, ніж розраховували; обговорювали зацікавлено; аплодували найгарячіше; обговорювали менш охоче; відгукувалися занадто схвально.

367. Складіть і розіграйте діалог між підругами, які за допомогою електронної пошти листуються зі своїми ровесниками, котрі мешкають за кордоном. Дівчата пояснюють, чим цікаве таке листування. Використайте подані в рамці вислови.

Спілкуватися найцікавіше; одержувати якнайчастіше; повідомляти більш доброзичливо; обговорювати щонайпалкіше; цікавитися якнайщиріше; домовитися більш конкретно.

368. Відредагуйте речення. Запишіть їх у відредагованому вигляді.

1. «Чи вірно ти поробив тестові завдання?» — запитався в мене учень з сусіднього класу. 2. Я порадив йому більш упертіше готуватися до контрольної роботи. 3. Коли в мене під рукою підручник, я відчуваю більш упевненіше. 4. Де можна попрацювати зі словниками? У бібліотечному залі читалки.

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО

*Вірно поробив.
Більш правильніше.
Учень уперто готувався до переказу.
Словник завжди в нього під рукою.*

ПРАВИЛЬНО

*Правильно виконав.
Правильніше.
Учень наполегливо готувався до переказу.
Словник завжди в нього напихваті.*

369. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки прислівники.

1. Що більше спиш, то ... живеш. 2. Легше впасти, ... встати. 3. Що вище злетити, то ... впадеш. 4. Найбільше знати означає ... відпочивати. 5. Орел літає найвище, а хрін росте ... .

ДОВІДКА ▶ Найменше. Менше. Нижче. Найглибше. Важче.

- ◆ У записаних прислів'ях визначте антонімічні пари.
- ◆ Розкажіть про творення ступенів порівняння прислівників.
- ◆ Поясніть першокласникові, навіщо вживають у мовленні різні ступені порівняння прислівників.

370. Визначте в реченнях прислівники. Розберіть їх у вказаній послідовності.

1. І знов земля кипить у боротьбі (*Л. Костенко*). 2. А час летить усе скоріше (*В. Сосюра*). 3. Як живить вогнище руду суху солому, так нас годує мудрість повсякчас (*В. Симоненко*).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ПРИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

- Прислівник, його загальне значення. На яке питання відповідає.
- Морфологічні ознаки: *незмінна частина мови; розряд за значенням; ступінь порівняння (якщо є)*.
- Синтаксична роль (*яким є членом речення*).

Уперед несить мене, вітрила! (*В. Еллан-Блакитний*).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ПРИСЛІВНИКА

Уперед — прислівник, означає напрям руху, відповідає на питання *куди?*, незмінне слово, місця дії, у реченні є обставиною.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ПРИСЛІВНИКА

Уперед — присл., напрям рух, *куди?*, незм., місця дії, обст.

371. Прочитайте. Визначте прислівники. Розберіть їх як частину мови.

І чому так виходить, друзі мої, що найлегше посваритися саме з тим, кого найбільше любиш? Найпростіше образитися на того, хто найближчий тобі, найдорощий. Легко слово йому сказати

необдумане. Чужій людині все пробачиш, їй простити легше, а своя — наче ножем по серцю різоне. І часом через таку дрібницю посваришся, що потім тільки дивуєшся. Може, це тому, що до рідної людини ближче серцем обернений? Тому найменший дотик необережний найболючіше її ранить?

За А. Дімаровим.

372. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Богдан грізніше грому впав на загарбни..ькі полки (*І. Драч*). 2. Найбільше я люблю вас, найвірніші друзі (*В. Швець*). 3. Що є братер..тва г..дніше на цій крутоплечій планеті? (*І. Драч*). 4. Серця купина неопалима все горить із кожним днем щ..дріш (*Є. Гуцало*). 5. «Швидше, вище, сильніше!» — ці слова вирізьблені на олімпійській м..далі (*з газети*). 6. Не нарікай на тьму злостиво, а краще засвіти свічу (*Д. Павличко*).

◆ Визначте ступені порівняння прислівників. Два прислівники на вибір розберіть як частину мови.

◆ Визначте в реченнях фразеологізм, розкрийте його значення та поясніть походження.

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

Зв'язне мовлення

Говоріння

Усний докладний переказ розповідного тексту з елементами опису зовнішності людини

373. Прочитайте текст, визначте його тему та головну думку. Які типи мовлення поєднано в тексті? Свою думку доведіть.

Сергій Васильківський

Сергій Васильківський — відомий український художник. Яскравість барв, ясність і простота — ось головні ознаки його творів. Картини ніби сміються, радує око. З них так і струменять сміливість, відвага й завзяття.

Кому траплялося відвідати Васильківського в Харкові, той пам'ятає маленьку хатку, де художник жив зі своєю старою недужою матір'ю. Майстерня — простора й світла. Стіни її обвішано малюнками й картинами.

Сам хазяїн — невисокий на зріст, присадкуватий чоловік із копицею рудого волосся на круглій голові, у вишиваній сорочці. На круглястім обличчі — малі вусики, круте підборіддя під коротким носом. Привертають увагу не великі, але допитливі й цікаві очі. На устах раз у раз грає лукава усмішка.

З першого разу неважко зрозуміти, що маєш справу з артистичною натурою. Про це свідчать жваві рухи й міміка. З

пересипаної дóтепами розмови художника б'є свіжий гумор. Та найбільше враження справляє той український містечковий жаргон, що його інколи використовує Васильківський. Здається, не був би він художником, то став би актором. А які цікаві його анекдоти про приятелів і знайомих!

Не кожному він показує свої **карикатури** на деяких харківських чиновників. Сатиричні малюнки вражають майстерністю. На жаль, карикатури мусять лежати у схованці.

Прощаючись, я звернув увагу на картину, що стояла в кутку. Полотно не продалося на виставці. Я стояв перед картиною як прикутий, не відводячи очей.

Широкий неосяжний степ. Смеркає. На першому плані стоїть, схилившись у важкій задумі, чабан. Вівці позбивалися в купки. Тиша й сум.

Чи ж може бути кращий символ сучасного стану України? Проводир у безпорадній задумі, подібний до овець народ... Усе нагадувало гірку дійсність і **я́трило** серце.

За М. Вороним.

◆ Поясніть лексичне значення виділених слів. Звіртеся з тлумачним словничком.

◆ Що означає вислів *артистична натура*? Кого б зі знайомих людей ви так охарактеризували? Чому?

◆ Що в тексті вказує на те, що про С. Васильківського розповідає його сучасник?

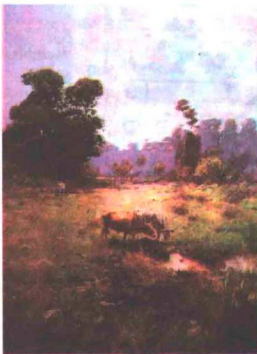
◆ Складіть і запишіть план тексту. За планом усно перекажіть текст.

◆ Чи згодні ви з висловом «Кажуть, обличчя людини — то дзеркало її душі» (А. Мороз)? Якою мірою? У відповіді вживайте прислівники.

Пригадайте, що ви знаєте про творчість С. Васильківського. Доберіть матеріали і проведіть у класі виставку репродукцій його картин. Яка з них сподобалася вам найбільше? Про яку можна сказати, що це «застигла на полотні пісня»?

М. УВАРОВ.
Портрет С. Васильківського

Сергій ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ.
Козача левада

КІРОВОГРАДЩИНА.
Творимо храм завзято

§ 32. СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

374. Прочитайте прислів'я, визначте вжиті в них прислівники. Від якого слова і яким способом утворений кожен із них?

1. Хто чесно трудиться, той весело дивиться.
2. Наперед подумай, а тоді роби.
3. Що швидко готово, то безтолково.
4. Думай звечора, а починай удосвіта.
5. Нашвидкуруч робити — нікому не вгодити.
6. Слідом за гулянням іде голодування.
7. Що миттю зроблене, буде викинуте.

375. Роздивіться таблицю. Визначте в реченнях прислівники, з'ясуйте спосіб творення кожного.

СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ПРИСЛІВНИКІВ

СПОСІБ ТВОРЕННЯ	ПРИКЛАДИ
Префіксальний	Високо → <u>не</u> високо; багато → <u>за</u> багато
Суфіксальний	Добрий → добр <u>е</u> ; гарно → гарні <u>сь</u> нько
Префіксально-суфіксальний	Український → <u>по</u> українськ <u>і</u> ; один → <u>по</u> дин <u>ці</u>
Злиття основ	Лівор <u>у</u> ч, бос <u>о</u> ніж
Складання однакових або близьких за значенням слів	Ледь-л <u>е</u> дь, тишк <u>о</u> м-нишк <u>о</u> м, част <u>о</u> -густ <u>о</u>
Перехід інших частин мови в прислівники	Зим <u>о</u> ю, жаль, г <u>я</u> р <u>я</u> ч <u>е</u>

1. На життя дивлюсь я радісно і юно (В. Сосюра).
2. Підхопили губи той мотив, може, вперше, може, вже востаннє (В. Крищенко).
3. А люд ліворуч і праворуч немов ріка (А. Малишко).
4. Я усе побачив простовіч (М. Руденко).

376. Перепишіть, від поданих у дужках слів утворіть прислівники. Назвіть використані вами способи словотворення.

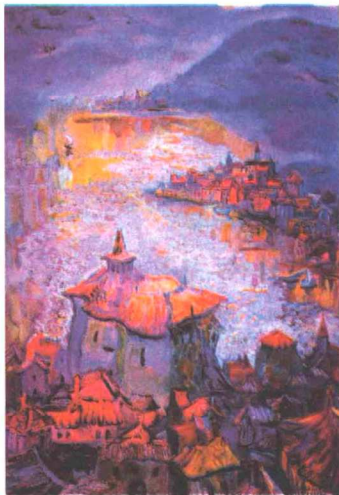
1. І зимове сонце (весняний) усміхається з неба мені (В. Сосюра).
2. Нам сніг (святковий) й (урочистий) світить (М. Різун).
3. Під стелею рідної хати я так зрозуміла (багатий) (Г. Чубач).
4. Я зрозумів це (правда, на, с), не вжарт (Л. Первомайський).
5. (перед, по, у) з прозорої імли виступило містечко (Григір Тютюнник).
6. (коло, на, в) усе спочиває, а пісня не хоче спочити (В. Сосюра).

377. Прочитайте. Визначте авторські неологізми. Яким способом утворено кожен із них?

1. Не дивися так привітно, яблуновоцвітно (П. Тичина).
2. Ви усміхнулись яснозоряно, і я схилився упокорено (М. Вороний).
3. Життя проходить безподійно, так заметільно, сніговійно (І. Коваленко).
4. Барвінково, волошково в небі світиться зоря (А. Камінчук).
5. День догоряв хризантемно, айстрово (І. Коваленко).

Розкажіть про побачене на картині І. Московки. Придумайте й використайте кілька неологізмів-прислівників. Поясніть, яким способом словотворення ви скористалися. Чи варто, на вашу думку, часто вдаватися до творення нових слів? Чому?

Іванна МОСКОВКА.
Країна сонця і тепла

378. Визначте, від якого слова і яким способом утворений кожний прислівник.

Смачно, усмак, смачненько, впереміш, позавчора, заново, по-нашому, спогорда, досхочу, горілиць, навмисне, натщесерце, надвечір, невтямки, навсібіч, рано-вранці, мимохіть, навхрест, напоготові, мимохідь, угорі.

◆ Поясніть відмінність у лексичних значеннях слів *мимохіть* та *мимохідь*.

Яким способом утворено прислівник, що використано у підписі до фотографії на сторінці 206? Поспостерігайте: який спосіб творення прислівників застосовують у мовленні найчастіше?

◆ Як розрізнити прислівник *угорі* та однозвучні з ним іменник з прийменником у *горі*?

Треба розрізняти прислівники, які пишемо разом, та однозвучні з ними іменники з прийменниками, від яких їх утворено.

ПОРІВНЯЙТЕ:

*Мій брат на горі крем'яній
стоїть.*

І. Малкович.

*Того любить доля,
хто закоханий у волю.*

Народна творчість.

*Нагорі сніг гарний,
а нанизу мокрий.*

Народна творчість.

*Надивляйтесь волю
на траву!*

Г. Паламарчук.

379. Перепишіть, розкриваючи дужки. Визначте прислівники, обґрунтуйте їхнє написання.

1. (У) досвіта дві хмароньки зустрілися (в) горі (*Олександр Олесь*).
2. І уже беруть в роботу і морозці, і вітри і (на) зустріч, і (на) впроти, і (с) піднизу, і (з) гори (*П. Усенко*). 3. Сніги ж ішли (на) вскіс, ішла зима (*М. Стельмах*). 4. Блакитне озеро барвінку захвилювалося (в) низу (*А. Швець*).

◆ Визначте речення, ускладнене однорідними членами. Поясніть розділові знаки у ньому.

380. Прочитайте. Поясніть написання виділених слів. Якою частиною мови є кожне з них?

1. **Украї** натомившись, хлопці поснули (*М. Коцюбинський*). 2. **У край** розкішний і чудовий нас дорога привела (*О. Довбиш*). 3. Сьогодні серед зими пахне **весною** (*М. Коцюбинський*). 4. Край вікна любисток пророста **весною**, тягнеться до сонця голубе стебло (*Д. Луценко*). 5. Смерч круговертю зривається **вгору** (*В. Кордун*). 6. «Сим-сим, відчини!» — сказав юнак і через розчинені двері ввійшов у гору (*Народна творчість*).

Найчастіше переходять у прислівники іменники в непрямих відмінках та прикметники.

Ці слова втрачають здатність змінюватися за відмінками й числами:

Потрібно запам'ятати:

• якщо іменники та прикметники з прийменниками пишуть окремо (на горі; у бік; з середини; на пряму), то утворені від них прислівники пишуть разом (нагорі, убік, зсередини, напругу).

381. Перепишіть, знімаючи ризики. Визначте в реченнях прислівники та однозвучні з ними іменники з прийменниками.

1. На/пам'ять усі скаржаться, а на розум ніхто. 2. На/пам'ять знаю, що склерозу не маю. 3. Зуби з язиком ворогують, а живуть у/купі. 4. Кожна курка у/купі своїй господиня. 5. Поглянь на/двір, то знаймеш, який хазяїн. 6. Хвалений борщ на/двір виливають. 7. В голову вітер свище, а в/бік колька коле. 8. Часу не повернеш ні назад, ні в/бік.

Народна творчість.

382. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! Складіть і запишіть речення з прислівниками та однозвучними з ними іменниками, прикметниками й числівниками, ужитими з прийменниками.

I. По-новому — по новому;

нашвидку — на швидко;

удруге — у друге.

II. Назустріч — на зустріч;

востанне — в останне;

утрьох — у трьох.

383. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки прислівники. Визначте спосіб творення кожного з прислівників.

1. Дружба з вовком виходить ... . 2. В очі співає, а ... лає. 3. Беззубий собака ... гавка. 4. Зробив куриям ... . 5. Тим рак страшний, що ... очі. 6. Узимку бійся вовка, а ... мухи.

ДОВІДКА ► Голосно. Ззаду. Позаочі. Боком. Насміх. Літом.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

384. Перепишіть, підкресліть у реченнях усі члени речення.

1. Учора вже минуло. Завтра ще не настало. Є лише сьогодні. Розпочинаймо! (*Мати Тереза*). 2. Колись і десь є тут і зараз! (*М. Доленго*). 3. Учора не доженеш, а від сьогодні не втечеш. 4. Одне сьогодні краще від двох завтра (*Народна творчість*).

◆ Якими частинами мови є в реченнях слова *вчора*, *сьогодні*, *завтра*, *колись*, *десь*? Свою думку доведіть.

Що вам відомо про Матір Терезу? Розкажіть про неї. Уживайте прислівники, утворені різними способами.

Мати Тереза — лауреат Нобелівської премії миру

Прислівники, утворені від різних частин мови, здебільшого зберігають наголос слів, від яких вони утворені:

мірний — *мірно*;
далікий — *даліко*;
дівгий — *задвого*;

братній — *по-братньому*;
правий — *справа*;
зустріч — *назустріч*.

Перенесення наголосу на перший склад найчастіше відбувається у прислівниках на -о: *ва́жко* (від *важкі́й*), *су́мно* (від *сумні́й*), *пу́сто* (від *пусті́й*).

Окремі прислівники мають подвійний наголос: *співна́ і сповна́*; *на́двоє і надво́є*; *на́голо і наголо́*.

У складних прислівниках їхні компоненти *аби-*, *будь-*, *-небудь* і подібні переважно наголошені: *аби́де*, *аби́як*, *бу́дь-де*, *як-не́будь*.

385. Прочитайте фразеологізми, правильно наголошуючи прислівники. Перевірте себе за словником.

1. Блукати потемки.
2. Заходити здалеку.
3. Дерти втридорога.
4. Триматися осторонь.
5. Узяти голірuch.

◆ З'ясуйте спосіб творення прислівників.

◆ Розкрийте значення фразеологізмів. З двома з них складіть і запишіть речення.

386. ПОПРАЦЬОУЄТЕ В ПАРАХ!
 Уявіть, що вам запропонували впорядкувати фотоальбом «*Моя прекрасна Україна*». Напишіть до нього передмову (4–5 речень). Використайте якнайбільше прислівників.

🐦 Яким, на вашу думку, варто зберігати образ Тараса Шевченка у пам'яті нащадків? Який пам'ятник поетові вам подобається найбільше? Чому? У відповіді вживайте прислівники.

ЛьВІВ.
 Пам'ятник Тарасові Шевченку

Усний переказ розповідного тексту з творчим завданням

387. Прочитайте текст. Визначте його тему та головну думку.

Портрет

Іван Крамської стоїть перед чистим полотном. Художник у широкій блузі, у руці тримає вугіль. Худорляве обличчя митця зосереджене. Зараз він писатиме портрет високочолого круглоликого чоловіка, якого так гарно пам'ятає з фотографій. Перед уявним зором Крамського його мудрі очі, трохи похмурий погляд.

Насамперед треба знайти найвиразніший **ракурс**. Тарас Григорович завжди й у всьому був людиною чесною, ніколи не лукавив. Тому й на портреті має бути повернутий

обличчям прямо до глядача. Це підкреслить відвертість Кобзаря.

Примружившись, художник швидко накреслює вуглем обриси обличчя, намічає постать...

Україну Крамської знав і любив здавна. Українські мотиви він використав у картині «Русалки». Працюючи над цим полотном, він відтворив чудову природу краю сонячних днів і місячних ночей.

Рідне місто Івана Крамського Острозьк донедавна було полковим містом України. З п'ятнадцяти до вісімнадцяти років художник працював **ретушером** у Харкові. То вже потім почав він пробиратися до Петербурзької академії мистецтв...

Українська мова була Крамському знайома з дитинства. Нею розмовляла мати. Оце нещодавно Іван знову перечитав Шевченка.

Крамської кладе мазок Кобзареві на перенісся. Шевченко на портреті відразу хмурнішає. Ні, зморшку між бровами треба трохи згладити. Художник робить один рух пензлем, і погляд Тараса Григоровича робиться м'якшим.

За М. Безхутрим.

- ◆ Поясніть лексичне значення виділених слів. Звертайтеся з тлумачним словничком.
- ◆ З'ясуйте, які типи мовлення поєднано в тексті. Який тип мовлення основний? Прочитайте абзац, у якому подано елементи (деякі риси) зовнішності людини.
- ◆ Усно складіть опис зовнішності зображеного І. Крамським Кобзаря. В описі вживайте прислівники.
- ◆ Складіть і запишіть план тексту. Введіть до плану пункт «Яким зобразив художник Тараса Шевченка».
- ◆ Усно перекажіть текст за планом. Уведіть самостійно складений за портретом пензля І. Крамського опис зовнішності Тараса Шевченка.

§ 33. ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ

• НАПИСАННЯ ПРИСЛІВНИКІВ ЧЕРЕЗ ДЕФІС І РАЗОМ

ДЕФІС У ПРИСЛІВНИКАХ СТАВЛЯТЬ:

після префікса <i>по-</i> , якщо прислівник має суфікс <i>-е, -и,</i> <i>-ому, -ему (-єму)</i>	у складних прислівниках після <i>будь-, казна-,</i> <i>бозна-, хтозна-</i>	ускладних прислівниках перед <i>-небудь, -таки, -то</i>	за складання однакових чи близьких за змістом слів
<i>по-перше,</i> <i>по-людськи,</i> <i>по-нашому,</i> <i>по-своєму</i>	<i>бúдь-коли,</i> <i>кáзна-як,</i> <i>хтóзна-коли</i>	<i>як-небúдь,</i> <i>якось-такі́,</i> <i>колі-то</i>	<i>ледве-ледве,</i> <i>пліч-о-пліч,</i> <i>тишком-</i> <i>нишком</i>

Прислівники з *де-, аби-, -сь* пишуться разом: *десь, абиде, колись. ами.*

388. Прочитайте. Визначте прислівники, за таблицею обґрунтуйте їхній правопис.

1. Нам болить Україна по-різному всім, кожне серце по-своєму б'ється (*І. Багрійчук*). 2. І по-належному ми зустрічаєм орди гостей, не кликаних у край наш! (*М. Рильський*). 3. У спогадах блукаю хтозна-де (*І. Дубінін*). 4. Відвага, честь і щира простота. Мені тут любо й рідно-рідно так (*М. Сіренко*). 5. Зіходяться сусіди, шепочуть віч-на-віч (*А. Малишко*). 6. Як Уліта їде, то комусь щось буде (*Народна творчість*).

◆ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте їхні значення. Уведіть їх у речення, де б вони вживалися у прямому значенні.

389. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Коли по/доброму, сусіде, живи по/своєму і розцвітай (*М. Самійленко*). 2. Проти лютої навали виступали віч/на/віч. За сто літ сто раз повстала наша Запорозька Січ (*О. Ющенко*). 3. Невдовзі далеко/далеко розтягся козацький табір по всьому полі (*М. Гоголь*).

4. По/предківському грию кров гарячу при слові, шаблі і святій землі. 5. Я думкою літаю бозна/де (М. Самійленко). 6. А може, й я коли/небудь своє щастя стріну (О. Афанасьєв-Чужбинський).

◆ Позначте у словах орфограму «написання прислівників через дефіс».

390. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки прислівники.

1. У Луцьку все ... . 2. Щоб жити по-дворянськи, треба працювати ... . 3. Ходить мовчки, а кусає ... . 4. Панський собака ... й гавка. 5. Кожна мітла починає мести ... .

ДОВІДКА ▶ По-селянськи. По-людськи. По-вовчи. По-своєму. По-панському.

Чи є спільнокореновими слова *прислівник* і *прислів'я*? Спробуйте скласти прислів'я про прислівник.

Прислівники з префіксом по- потрібно відрізнати від однозвучних прикметників і займенників із прийменником по.

ПОРІВНЯЙТЕ:

У році дванадцять місяців, і кожний по-свбєжу вельможний.

І півень по своєму подвір'ю воеводою ходить.

391. За поданими початками продовжіть речення. Запишіть їх.

По зимовому місту...

По-зимовому холодно...

По третє грудня...

По-третє, я вирішив...

Поясніть, як розрізнити прислівник та однозвучний із ним прикметник або числівник із прийменником. Наведіть приклади.

392. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Він за плугом ходив (по)батьківському полю (Д. Павличко). 2. (По)братерськи ми ділилися з тобою (Б. Олійник). 3. Низько (по)осінньому небу сунули хмари (Григор Тютюнник). 4. Вже (по)осінньому шепочуть між собою й кивають вітами в тривозі дерева (В. Сосюра). 5. Про розум людини судять (по) зробленому (Народна творчість). 6. Що таке, (по)вашому, життя? (М. Стельмах).

◆ У четвертому і п'ятому реченнях підкресліть усі члени речення.

Поміркуйте над сформульованим в останньому реченні риторичним запитанням. У чому, на вашу думку, полягає покликання людини?

393. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте їхнє вживання.

Як давні греки розуміли суть історичної науки? По-перше історичні знання мають підтверджуватися доказами. По-друге історичні знання обмежуються не однією подією а багатьма. По-третє усе повинно бути перевірене на наявність помилок.

З підручника.

- ◆ Визначте у висловлюванні прислівники. Від яких частин мови і яким способом їх утворено?
- ◆ Позначте в словах орфограму «написання прислівників через дефіс».

Навіщо, на вашу думку, потрібно вивчати історію України? Всесвітню історію? У відповіді вживайте прислівники.

394. Додаванням афіксів утворіть складні прислівники. Запишіть їх.

Будь+коли, хтозна+як, аби+як, як+небудь, де+далі, що+духу, аби+куди, будь+де, куди+небудь, де+інде, хтозна+як, так+то.

395. Визначте розряди прислівників. Слова, які пишемо через дефіс і разом, запишіть у дві колонки.

Де/сь, будь/як, коли/сь, коли/небудь, хтозна/куди, аби/куди, куди/небудь, куди/сь, де/таки, аби/де, якось/то, аби/як.

- ◆ У записаних прислівниках поставте наголос.

396. Перепишіть, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки прислівники.

1. Закувала зозуленька в лузі на калині, ... проживати на чужій чужині (*Народна творчість*). 2. На мій балкон голубка сіла і ... загула (*Д. Павличко*). 3. ... на світанку я співав собі веснянку. 4. Все вщухло враз, і стало ... навкруги (*М. Вороний*). 5. І ... золоте вікно світилося за мною у тумані (*М. Луків*).

ДОВІДКА

Вранці-рано. Тяжко-важко. Журно-журно. Тихо-тихо. Довго-довго.

Катерина ЗУБ.
Мрія про синього птаха

397. Перепишіть, знімаючи ризики. Визначте прислівники, поясніть їхній правопис.

1. Кущ калини, до/пояса потонувши в заметах, де/не/де червоніє ягіддям (*Олесь Гончар*). 2. Калина у гаптованій сорочці із солов'єм зустрілась віч/на/віч (*Є. Гуцало*). 3. Солов'їною левада з/давніх/давен зветься: без/ліч там по/над водою солов'їв ведеться (*П. Куліш*). 4. Так тихо/тихо скрізь, що ледве чути відгомони (*П. Тичина*). 5. Придесенський день в долині гасне, в хвилях низько/низько йдуть човни (*М. Стельмах*). 6. Виселок склався всього/на/всього з трьох хаток (*М. Коцюбинський*). 7. Жар/птицею сонце за обрій ось/ось полетить (*Є. Гуцало*).

398. Перепишіть, знімаючи ризики. Визначте прислівники, розберіть їх за будовою.

1. Співуча душа виливалася піснею по/солов'їному (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Кожна пісня, що давно відома, по/новому може зазвучати (*Л. Дмитерко*). 3. Ці солов'ї співають по/французьки (*М. Рильський*). 4. І птаха нам по/нашому співала, і вітер нам по/змовницьки шумів (*М. Шевченко*). 5. Задзвеніли струни ще ніжніш/ніжніш (*Олександр Олесь*). 6. Те, що позначилося на духові, по/справжньому безсмертне й переходить у спадщину, як і блакитна кров (*А. Мороз*). 7. Здалеку/предалеку, погуркуючи та поблискуючи, накочувалася гроза (*Григор Тютюнник*).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

◆ В останньому реченні підкресліть члени речення.

399. Розкрийте значення фразеологізму синій птах. Розкажіть про зображене на картині К. Зуб «Мрія про синього птаха», уживаючи прислівники, які пишемо через дефіс. Яким уявляєте синього птаха ви?

400. Прочитайте уривок, дотримуючи правильної інтонації.

Тепер було видно, що новий учитель — чоловік непевний. По-перше, він днями сидів у школі з дітьми. По-друге, він тільки одежею відрізнявся від селян і розмовляв «по-мужицькому». По-третє, він грав із школярами у м'яча, ганяючи наввипередки. По-четверте, він сам собі варив їжу, та ще й у гурті з учнями. Нарешті, він ходив по лісах та луках, збираючи якісь квіти й камінці. Про цей останній пункт говорили, чи не ворожбит він який.

Учитель був неслухняний і неввічливий до начальства. Не задовольнившись з двох поламаних лавок і заліплених папером битих шибок, він вимагав, щоб було пороблено нові парти, зашклено вікна і навіть пофарбовано стару класну дошку, на якій уже крейда не пише. Це доводило, що вчитель — чоловік баламутний.

За Б. Грінченком.

- ◆ Про які часи розповідається в уривку? З чого це видно?
- ◆ Визначте вжиті в уривку вставні слова. Якими частинами мови вони виражені?
- ◆ Назвіть безособові дієслівні форми на *-но*, *-то*. Як ви відрізняєте їх від прислівників?

ПІДКАЗКА

Прислівники на *-о* не можна сплутувати з дієслівними формами на *-но*, *-то*. Якщо дієслівні форми означають результат виконання дії (*сказано, зроблено*), то прислівники — ознаку дії або ознаку ознаки (*чесно, вчасно*).

- ◆ Визначте інші особливі форми дієслова.
- ◆ Яким ви уявляєте вчителя зовні? Спробуйте описати його обличчя, постать, одяг. В описі вживайте прислівники.

Зв'язне мовлення

Говоріння

Усний твір-опис зовнішності людини за власними спостереженнями (у художньому стилі)

401. Доведіть, що подані висловлювання є описами зовнішності людей. Який з описів є узагальненим? Який конкретним?

I. Вони були високі, русяві, з відкритими обличчями, світлими очима, що світилися зсередини. Їхні рухи і мова були виповнені внутрішньою гідністю. Вони ніби зійшли з ікон Андрія Рубльова. Тут, на Поліссі, куди не дійшли чужоземні завойовники, іще зберігся справжній слов'янський екотип. Ось такими були наші предки (*С. Давидич*).

II. Назустріч мені виринув із туману дядько з в'язкою нових кошків за плечима, сивими бровами з-під старенького сукняного

картуза, великими руками, схожими на ковальські молоти, і хлоп'ячими ніжно-блакитними очима (*Григір Тютюнник*).

- ◆ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за тлумачним словничком.
- ◆ Визначте стиль кожного з уривків. Свою думку доведіть.

Відтворюючи зовнішній вигляд людини або групи людей, передовсім звертають увагу на найхарактерніше, найголовніше.

В узагальнених портретах групи людей (а їх складають у науковому або публіцистичному стилях) підкреслюють ті риси, що їх об'єднують і є для них типовими.

У художніх описах людської зовнішності передусім звертають увагу на ті риси, які для певної особи є визначальними, відрізняючи її від інших, а також на ті, які увиразнюють її душевний стан або настрої.

Поряд із власне описом людини трапляється розповідь з елементами опису людської зовнішності. У такому випадку речення будують як розповідне, проте воно містить опис рис зовнішності людини.

Наприклад: *Низька корячкувата постать спинилася на хатнім порозі, переставила довгий ціпок у хату і, спершись на нього, щулила очі. Здавалося, вербовий пень витяг із землі своє коріння та причвалав між люди, цупкий, битий негодою, з духом землі, у якій ріс (М. Коцюбинський).*

402. Прочитайте. Які типи мовлення поєднано в уривку? Свою думку доведіть.

Ото він сидить у кутку шкільної сцени, нахмарений, крутолобий. З волоссям, настовбурченим угору і аж трохи вперед, цупким, мов дроття. Воно не корилося ніяким гребінцем, стояло густою щіткою, й зачісував він його таки вгору, бо коли провести гребінцем назад — ламався. Губи суворо стиснені, круте, майже квадратне підборіддя випнуте вперед, товсті, у два пальці завтовшки брови вирівняні в одну хмару. Суворість і відреченість. (А в серці розливається щось м'яке, тепле, ніжне). У школі його прозвали жуком — за чорноту й похмурість. Чомусь усі були певні, що в тих темних очах зріє потайний намір.

За Ю. Мушкетиком.

- ◆ Про які риси характеру портретованого ми дізналися? Завдяки чому вдалося авторові їх увиразнити?
- ◆ Визначте стиль уривка. Свою думку доведіть.

Що ви знаєте про мистецтво карикатури? Чи можна його вважати різновидом опису зовнішності людини? Підготуйте матеріали і проведіть у класі виставку робіт відомих українських карикатуристів.

403. Прочитайте. Поясніть, чи можливо скласти за цим планом твір-опис людини, з якою ви ледве знайомі. Чому?

ОРІЄНТОВНИЙ ПЛАН ТВОРУ-ОПISУ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ

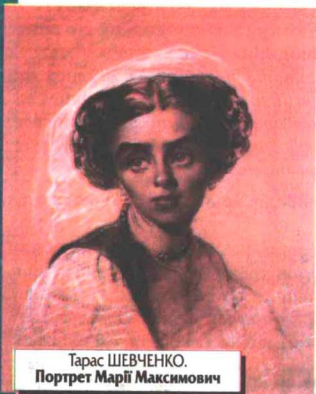
I. Хто ця людина.

II. Її зовнішність.

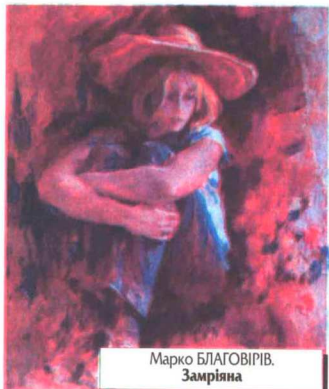
1. Що найперше впадає у вічі.
2. Зріст, постава людини.
3. Волосся, зачіска.
4. Риси та вираз обличчя. Міміка, жести.
5. Одяг.

III. Що подобається (запам'ятовується) в зовнішності людини.

◆ Поясніть, які пункти плану відповідають вступній частині тексту твору та кінцівці.

Тарас ШЕВЧЕНКО.
Портрет Марії Максимович

Марко БЛАГОВІРІВ.
Замріяна

Опишіть за планом зовнішність зображених на картинах Марії Максимович та замріяної дівчинки (*усно*). Що ви можете сказати про характер кожної портретованої?

404. ПОПРАЦЬОЙТЕ В ГРУПАХ! Вибравши з-поміж своїх однокласників того, чия зовнішність вам хотілося б описати, колективно підготуйтеся до роботи:

Запишіть на чернетці дібрані вами епітети й порівняння, що їх можна використати, складаючи опис. Доберіть оцінні слова. Не забувайте, що кожне ваше висловлювання має передавати позитивну інформацію.

ЗРАЗОК

Постать: струнка, гнучка; як тополя, як стеблинка (або: кремезна, присадкувата; як дубок, як кулеподібний куц).

- ◆ З використанням дібраного матеріалу складіть і запишіть художній опис людини за вміщеним на с. 218 планом.
- ◆ Прочитайте складений опис однокласникам, не називаючи імені портретованого.

405. За планом складіть і запишіть опис зовнішності людини, яка викликає у вас захоплення (улюбленого актора, спортсмена, письменника).

Спробуйте описати з уяви зовнішність когось із літературних персонажів (*Захара Беркута, Тараса Бульби, Робіна Гуда, Шерлока Холмса*), історичних осіб (*Володимира Мономаха, Юрія із Дрогобича, Жанну Д'Арк*) або відомих письменників, акторів, спортсменів.

Чи допомагає знання про те, який зовнішній вигляд має людина, краще зрозуміти її характер, діяльність, творчість? Навіщо в підручниках уміщують портрети письменників, учених, історичних діячів?

406. Прочитайте. За зразком уривка складіть жартівливий текст «Автопортрет перед дзеркалом». Пам'ятайте: жартувати над самим собою спроможні тільки сильні й розумні люди!

Як батько вийшов з хати, Оксана почала чепуритися перед невеликим в олив'яній оправі дзеркальцем і не могла намитуватися з себе. У дзеркалі майнуло свіже, дитинне личко з блискучими чорними очима та невимовно звабливою усмішкою.

— Хіба, може, й справді брови та очі мої, — провадила дівчина, не випускаючи дзеркальця, — гарні? А яка краса в цьому кирпатенькому носі, у щоках, у губах? Буцімто гарні мої чорні коси? Ой! Інший злякався б їх увечері: вони, мов довгі гадюки, переплелися й обвилися круг голови. Я бачу тепер, що зовсім не гарна! Ні, такі вродлива! Ой, яка я вродлива...

За М. Гоголем.

- ◆ Пригадайте, з якого твору взято уривок. Що б сказав про свою зовнішність головний герой цієї ж повісті? Усно складіть монолог-опис зовнішності від його імені. Не забудьте про художні засоби та оцінні слова.

Чи бачили ви новорічне шоу, поставлене за цим твором? Чи вдалими видався вам добір акторів? Наскільки збігається телевізійна версія з авторськими описами зовнішності? Чи варто екранізувати відомі літературні твори та створювати за ними комп'ютерні ігри? Чому?

407. Перепишіть, знімаючи ризи.

На довгих худих ногах, захованих у джинсах, стримів довгий худий тулуб. З нього тяглася по/чудернацькому довга шия, увінчана видовженою головою. Говорячи, чоловік показував зуби, позичені, на/певно, в крокодила. Над верхньою губою рідко/рідко росли вусяки, нагадуючи м'якеньке й лискуче хутро крота, знебарвлене у водні. Будучи альбіносом, чоловік мав білі вії над очима ангорського кролика й біляве волосся. Не/величкі, мов листочки конюшини, вони здавалися по/вмілому прикріпленими протезами.

За Є. Гуцалом.

- ◆ Поясніть лексичне значення виділених слів. Перевірте себе за тлумачним словничком.
- ◆ Дієприкметникові та дієприслівникові звороти підкресліть як члени речення.
- ◆ Поясніть роль прислівників у тексті.

408. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. М'яка ямка (весело)весело тремтіла на вареникоподібному підборідді (М. Стельмах). 2. Старість вдало ховав, голячи голову, але часом лисина (по)зрадницькому блищала на голеному тім'ї (Ю. Яновський). 3. Посмішка у нього (по)справжньому сонячна. 4. Очі (будь)коли проміняться внутрішньою радістю, що розбігається безліччю малесеньких зморщок навколо очей (І. Багрянний). 5. Решта рис в обличчі була несуттєва, мов зроблена наспіх, (аби)як (В. Захарченко).

Спробуйте, об'єднавши подані в реченнях окремі деталі зовнішності, створити словесний портрет однієї людини (усно). Пофантазуйте: ким міг би бути описаний вами чоловік? Про які риси його характеру розповів складений вами «фоторобот»?

Уявіть, що ви зустрілися з феєю свого рідного міста (або села). Опишіть її зовнішність.

ЗАКАРПАТТЯ.
Ужгородський замок

Юрій ЖИГАЛЬ.
Закарпатський замок

• НАПИСАННЯ ПРИСЛІВНИКОВИХ СПОЛУК

Сполуки іменників із прийменниками, які відповідають на питання прислівника та є у реченнях обставинами, називають **прислівниковими сполуками**. Наприклад: *без сумніву, на щастя, з переляку, по змозі, у вічі, як слід* та ін.

Прислівникові сполуки часто називають прислівниками. Це свідчить про те, що процес їхнього переходу в прислівники ще не завершився.

Прислівникові сполуки пишуть окремо. Проте їхній правопис краще перевіряти за словником.

409. Прочитайте. Визначте в реченнях прислівникові сполуки.

1. Посмішка йшла, без сумніву, із зовсім чистої, не збаламученої душі (*І. Багрянний*). 2. Голос її нагадував голос немащеного колеса, що без упину котиться по грудомаччю та каміняччю (*Є. Гуцало*). 3. Велетенською темно-синьою крашанкою він завзято котиться до хати. Рве на себе двері в світлицю, на ходу перекочується через поріг (*М. Стельмах*). 4. Щось дике проглядало у широченних вилицях, до лиха низькому лобі, маленьких вицвілих очах (*Ю. Обжелян*).

◆ Поясніть роль прислівникових сполук у мові. Наведіть приклади.

410. Знявши ризики, прислівники, що їх пишемо разом, та прислівникові сполуки, які пишемо окремо, запишіть у дві колонки. Перевірте себе за словником.

У/досвіта, до/речі, без/наміру, раз/у/раз, з/дня/на/день, тим/часово, рік/у/рік, що/тижня, з/розгону, на/диво, на/самоті, по/суті, у/плав, час/від/часу, від/ранку/до/вечора, через/силу, стрім/голов, за/рахунок, по/всюди, у/тричі, з/давніх/давен.

411. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та знімаючи ризики. Прислівникові сполуки підкресліть.

1. Я рибу на річці ловлю день/при/дні (*Є. Гуцало*). 2. Серденьком б'ється дж..рельце цілюще, з ним ро..мовляю один/на/один (*М. Осадчий*). 3. Я був самотній, сам/на/сам з своєю самотою

(Ю. Рибчинський). 4. А дід мою дослухав казку і виявив серде..ну ласку: «За те, що гарна казка ця, на/вибір вирвіть кавунця» (Д. Білоус). 5. Глечик день/у/день не/надщерблюєт..ся, а ро..биваєт..ся од/разу (Народна творість).

◆ Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

• И ТА І В КІНЦІ ПРИСЛІВНИКІВ

Літеру и пишуть у кінці прислівників:

- після [г], [к], [х]: *навкруги, пішки, верхи*;
- після [к], [ч], якщо прислівники мають префікс *по-* (*по-українськи, по-вовчи*).

З літерою и пишуть також прислівники *восени, почасти, безвісти*.

Літеру і пишуть у кінці прислівників після літер, що позначають м'які або пом'якшені приголосні: *навесні, вранці, двічі*.

ОРФОГРАМА «літери и, і в кінці прислівників»

412. Прочитайте, визначте прислівники, поясніть їхній правопис.

1. З папером наодинці примушую себе знайти слова (В. Гужва).
2. Натхнення безвісти пропало. Мабуть, було його замало (І. Коваленко).
3. Опівночі схилився при вікні... (М. Вороний).
4. Круг вікон сад спинається навшпиньки (М. Луків).
5. Вже тричі завірюхи січня дороги в парку замели (Н. Левицька-Холодна).

◆ Визначте розряди прислівників за значенням.

413. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки прислівники.

1. Гордість виїжджає ... , а повертається ... .
2. ... усі коти сірі.
3. Бережена річ ... живе.
4. ... з кашею воює.
5. Проковтнути хочеться, а прожувати ... .
6. ... пришите тримається найнадійніше.

ДОВІДКА ▶ Верхи, пішки. Уночі. Двічі. Тричі. Наодинці. Ліньки.

◆ Підкресліть у словах орфограму «літери и, і в кінці прислівників». Обґрунтуйте написання слів орфографічним правилом.

414. Перепишіть прислів'я, на місці крапок упишіть пропущені літери.

1. Книжка мовчк.. все розкаже. 2. Хто рано встає, той двіч.. живе. 3. Зуби з язиком ворогують, а живуть укуп... 3. Восен.. і буряк — м'ясо. 4. Ніби бджола, а насправд.. — шершень. 5. Сніг випадає один раз, а з тополі він опадає трич... 6. Хвали день увечер..

Доберіть до фотографії назву, яка містила б прислівник з орфограмою «літери и, і в кінці прислівників».

РІВНЕНЩИНА.

Біла Сарнинського лісництва навесні

415. Прислівники з кінцевими літерами и та і запишіть у дві колонки.

Завдовжк.., трішк.., наготов.., опівдн.., по-вовч.., безвіст.., навік.., по-панськ..

ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ! Складіть словничок найуживаніших прислівників, написання яких вам потрібно запам'ятати насамперед.

416. Утворіть від поданих слів прислівники. Обґрунтуйте їхнє написання.

По, молодецький; в, осінь; в, ніч; без, вість; по, польський.

◆ Підкресліть у словах орфограму «літери и, і в кінці прислівників».

417. Перепишіть, розкриваючи дужки і вибираючи потрібну літеру.

1. Мамай і Байда вкуп(и, і) з Морозенком дають навприсядж(и, і) над ярмом гопака! (Г. Половинко). 2. Побачили вороги, що вже непереливк(и, і), відступили й перебігли поле (М. Гоголь). 3. Як подумав, як помчав

навпрошк(и, і), без тями! (Д. Павличко). 4. Іду по самім краю безодні помацк(и, і) в пітьмі (М. Самійленко). 5. Хтось ходить назирц(и, і) за мною (Д. Павличко). 6. Степ навкруг(и, і). У траві стежина біла (Д. Павличко). 7. Мовчк(и, і) струни на бандурі я перебираю (П. Куліш). 8. Звичайно, спогади почаст(и, і) й фантастичні (М. Рильський).

418. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Поясніть лексичне значення виділених слів.

1. Сид..мо навпочіпк.. довкола вогню, дмуха..мо в жар, наставля..мо на нього долоні. 2. Помацк.. прошкуюч.., натрапив я на дядькову сторожку. 3. «Цюцю!» — сказав я ніжно, підлабузницьк.. і, терпнуч.. зі страху, простягнув до вовка долоню.

З творів Григора Тютюнника.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

419. Поясніть значення фразеологізмів. Складіть і запишіть із ними речення.

1. Блукати потемки. 2. Аж волосся дибки стало. 3. З вітром навздоки.

◆ Обґрунтуйте написання прислівників, що входять до складу фразеологізмів.

420. Перепишіть, на місці крапок уставте пропущені літери.

1. Я залюбк.. ск..даю капелюх перед твоєю мудрістю, Людино (Д. Луценко). 2. Дружба подвоєє радість і вдвіч.. зменшує горе (Ф. Бекон). 3. Уміють мовчк.. любити друзі (А. Малишко). 4. Йду по саду я навзгинц.., зуп..няюсь м..мохить: на брунатній мокрій гілці крапля сонячно горить (І. Білий). 5. Треба стати навколішк.., ще й нахилитись в поклони, щоб живою водою омити і душу, й лице (Г. Пастушенко). 6. На блакитних заплавах широких жовті глечики рясно цвітуть. Молоко із тих глечиків жовтих вранц.. окуні нахильц.. п'ють (В. Лучук). 7. А навкруг.. така краса, аж серце завмирає (М. Луків). 8. Навшпиньк.. виглядають жоржини через тин (Л. Костенко).

◆ Доберіть і запишіть десять прислівників, за допомогою яких можна охарактеризувати вдачу українця.

Розкажіть про зображене на настінному розписі у меморіальному будинку-музеї академіка Дмитра Яворницького. Використайте прислівники *верхи, по-козацьки, поодинці, по-молодецьки, навкруги*.

Микола СТРУННИКОВ.
Настінний розпис «Тарас Бульба з синами»

• ЛІТЕРИ *Н* ТА *НН* У ПРИСЛІВНИКАХ

421. Порівняйте правопис прикметників, дієприкметників та утворених від них прислівників. Зробіть висновок: чи існує закономірність між написанням у них *н* і *нн*? Яка?

Спокійний — спокійно,
зляканий — злякано,
захоплений — захоплено,

старанний — старанно,
незрівнянний — незрівнянно,
незліченний — незліченно.

У прислівниках, утворених від прикметників із *н*, пишуть одну літеру *н*: *слухняний* — *слухняно*; *несподіваний* — *несподівано*.

У прислівниках, утворених від пасивних дієприкметників, так само пишуть *н*: *полегшений* — *полегшено*; *вихований* — *виховано*.

У прислівниках, утворених від прикметників із *нн*, пишуть *нн*: *сонний* — *сонно*; *страшений* — *страшенно*; *несказаний* — *несказанно*.

З *нн* пишуть прислівники *зрання, спросоння, попідтинню, навмання, попідвіконню, востаннє*.

422. Прочитайте. Поясніть написання прислівників з *н* та *нн*.

I. 1. Стій, серце, стій! Не бийся так шалено! (*Леся Українка*).
2. Серце завмерло. А я заморожено слухаю музику фортепіанну (*В. Ковалівська*). 3. І пальці струнами невпинно біжать (*В. Сосюра*).
4. Напружено, натужно б'ється беззахисне, відкрите серце (*П. Перебийніс*).

II. 1. Сонце заходило червоно (*Григор Тютюнник*). 2. Ноче, ти надходиш невблаганно! (*Є. Маланюк*). 3. Спочила втомлено земля, серпанком ночі оповита (*М. Вороний*). 4. А тут ніч темна така, що тільки навмання вгадуєш дорогу (*П. Куліш*).

423. Перепишіть, від поданих у дужках прикметників утворіть прислівники.

1. Море так (невинний) голубіє під стінами скель (*М. Коцюбинський*). 2. Душа була печальна, ніби море, важка (страшений) від чужих секретів (*Ю. Шешуряк*). 3. (Органний) гуде

комиш (В. Коротич). 4. Олень (старанний) скрипів олівцем і (натхненний) прицмакував (Григір Тютюнник).

◆ Позначте в словах орфограму «н та nn у прислівниках».

424. Утворені від поданих слів прислівники з подвоєними літерами і без подвоєння запишіть у дві колонки.

Поважний, щоденний, стражденний, пригнічений, засоромлений, неказаний, незрівняний, наполоханий, незмінний.

◆ Позначте в словах орфограму «н та nn у прислівниках». Написання слів обґрунтуйте відповідним правилом.

425. Перепишіть, на місці крапок упишіть н або nn.

1. О Україна, Україна! Єднаються душа і пісня в ній вільно так і так глиби..о (В. Маріан). 2. Струни рідного краю у серці щоде..о звучать (М. Дорош). 3. Моя пречиста Україно, озвись до мене тополи..о (Л. Павлів). 4. І серце рветься так дити..о! (В. Засць). 5. Різдвя..о стелиться дорога у рідні батьківські краї (С. Лепех). 6. Сніг падав безшелесно й рівно, туман..о танули вогні (М. Рильський). 7. Коні шале..о бігли по полю, бігли по полю, шукаючи волю (В. Костира).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

426. Прочитайте подані у двох колонках речення. Прокоментуйте написання виділених слів. Перепишіть подані після таблиці речення. Обґрунтуйте правопис виділених прислівників.

Перед тобою світ неказано широкий, і безліччю стежок даль вабить життєва (Борис Тен).	Море було тихе, безмежне і неказанно красиве (Ю. Збанацький).
---	---

1. Усе так незбагнено, так неймовірно (С. Короненко). 2. Я передумала дум незліченно багато (О. Омельченко). 3. Життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег (М. Коцюбинський). 4. Як жити хочеться! Несказано, безмірно (Олександр Олень).

427. Прочитайте. Поясніть написання виділених слів.

1. Дощ надів нейлоновий плащ і кудись **навмання** побрів (Г. Гордасевич). 2. **Позавіконню** плющало (В. Захарченко). 3. А душу сонце знов торкне крізь скло морозне **знання** (М. Рильський). 4. Озвалася перша пташка чи **спросоння**, чи просто звикла прокидатися найраніше (Г. Пагутяк). 5. Вже хміль всихає **понадтинню** (Л. Костенко). 6. Як вовкулака **попідтинню**, сухий валується полин (О. Довгий).

◆ Поясніть значення фразеологізмів *говорити навмання; верзти як спросоння; тинятися попідтинню*. Складіть із ними речення.

428. Прочитайте. Виберіть із речень прислівники, що їх можна вжити в розповіді про коня та в описі цієї тварини.

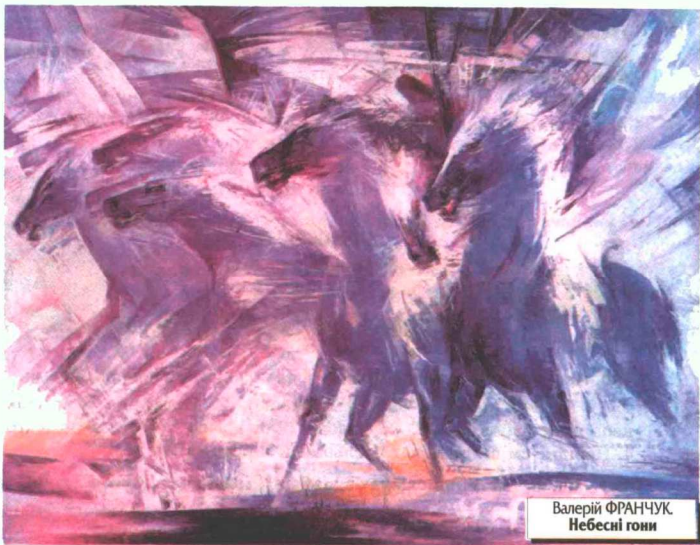
1. Комусь машину, а мені — коня, гнідого молодого гриваня! І ми, і пісня степом — навмання, і жоден вітер нас не здоганя! (О. Орач).
2. Пролетіла шалено кіннота, тільки сухо копита дзвенять (В. Сосюра).
3. Заіржав страшенно кінь і битися почав у своїм стійлі (І. Франко).

Складіть усне висловлювання «Мій сон про казкового коня».

Використайте вибрані з речень і самостійно дібрані прислівники з н та нн.

◆ Спробуйте скласти вірш, використавши такі рими: коня — навмання; (тишу) порушено — (дивлюся) зворушено; щоденно — страшенно.

Валерій ФРАНЧУК
Небесні гони

429. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки та вставляючи пропущені літери.

1. Стежка була страшен..о балакучою, щодня сто разів казала Доброго дня Як ся маєш Будь здоров Щастя! (Д. Павличко).
2. Скорпіоном язик твій був нам він труїв нас і жалив невпин..о (Леся Українка).
3. Весь час я страшен..о напружений зморений і ро..строений (М. Коцюбинський).

• НЕ і НИ З ПРИСЛІВНИКАМИ

НЕ З ПРИСЛІВНИКАМИ ПИШЕМО:

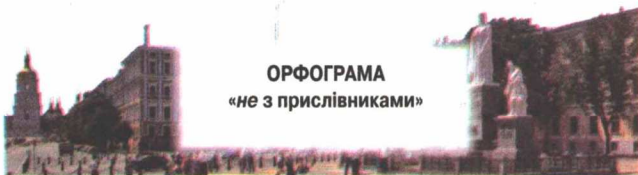
РАЗОМ:

- якщо без не прислівник не вживається: *незабаром, негайно, непорушно*;
- якщо до прислівника-обставини з не можна дібрати синонім: *невисоко (низько), небагато (мало), неблизько (далеко)*;
- якщо прислівник утворений від прикметника з наголошеними суфіксами -анн- або -енн-:
несказánно, широчéнно

ОКРЕМО:

- якщо в реченні є протиставлення: *Криві дрова горять не гірше, а краще від рівних (Народна творчість)*;
- якщо прислівник є в реченні присудком: *Мені в житті до всього не байдуже.*

В. Сосюра.

ОРФОГРАМА «не з прислівниками»

430. Прочитайте прислів'я. Поясніть написання не з прислівниками.

1. Правду кажи вчасно і невчасно.
2. Нога, що поспішає, неодмінно спіткнеться.
3. Солома біля вогню лежатиме недовго.
4. Нерідко смішний початок сльозами закінчується.

431. До поданих прислівників доберіть синоніми. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК ▶ Немало — багато.

Недалеко, несильно, невисоко, негарно, нехитро, непомітно, недовго, нешироко.

◆ Поясніть написання не з прислівниками.

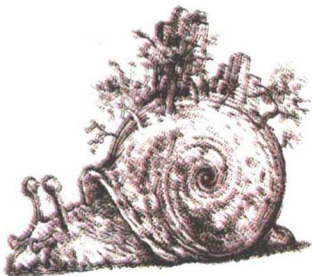
432. Перепишіть. Після виділених слів запишіть у дужках дібрані до них синоніми.

ЗРАЗОК ▶ Я усміхнуся спогадам несміло (боязко) (М. Луків).

215. З кожної пари речень утворіть одне, ускладнене дієприкметниковим зворотом, що стоїть після означуваного слова. Утворені речення запишіть, звороти підкресліть. Поясніть уживання розділових знаків.

- Троянда усміхається сонцю шовковими пелюстками. Вони розтулені назустріч теплу та світлу.
- Хмарини розкошують у блакитному небі. Вони розмлоєні останнім теплом осені.
- Яблуні посхиляли гілля до землі. Воно обтяжене запашними плодами.

◆ Записані речення прочитайте, дотримуючи правильної інтонації.

◆ Перебудуйте записані речення так, щоб не виділяти дієприкметниковий зворот комами.

Дайте назву ілюстрації, уживаючи якнайдовший дієприкметниковий зворот.

216. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Дієприкметникові звороти підкресліть.

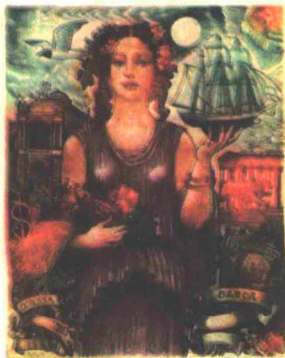
1. Вгорі цвіте блакить усіяна хмарками (*В. Сосюра*). 2. Ткану зорями теплу хустину ніч на тихе село одягла (*Т. Масенко*). 3. Бриніла тиша плетена зірками (*І. Драч*). 4. Давно вже море ночі залило натомлене денним трудом село (*М. Рильський*). 5. Сплять сивиною закутані гори (*Б. Дегтярьов*).

Розкажіть про зображене на листівці Д. Беккера. Уживайте дієприкметникові звороти. У якому стилі ви складатимете висловлювання? Чому?

Поспостерігайте за мовленням своїх однолітків і дорослих. Як часто вони вживають дієприкметникові звороти? Про що це, на вашу думку, свідчить?

Давид БЕККЕР.
Одеса

Ні з прислівниками пишемо зазвичай разом. У цьому випадку він є префіксом: ніде, нізащо, нітрохи.

Ні у фразеологізмах пишемо з прислівниками окремо: ні в тих ні в сих; ні туди ні сюди; ні так ні сяк.

436. Прочитайте. Поясніть написання ні з прислівниками.

1. І того, що втрачено колись, вже нізащо в світі не вернути (Л. Дмитерко). 2. Ніколи, як з огнем, з ідеями не грайся (П. Тичина). 3. Не приймав я підлості нітрохи (А. Малишко). 4. І, не піддавшись зарібку легкому, я не прислужував ніколи і нікому (В. Симоненко). 5. Справді, село як у пісні. Ніде, здається, такої краси не бачив (Олесь Гончар). 6. Ми ніяк не можемо дозволити плондрування наших святинь (В. Грабовський). 7. Олесь згарячу ніяково посміхнувся (Григір Тютюнник).

437. Перепишіть прислів'я, знімаючи ризики.

1. Лінивому все ні/колю. 2. Дайте води, бо так їсти хочеться, що переночувати ні/де. 3. Комуś ні/яково, а йому однаково. 4. Робити є де, а заробити ні/де.

◆ Доповніть вправу самостійно дібраними прислів'ями-прикладками.

438. Поясніть значення фразеологізмів. Обґрунтуйте написання ні з прислівниками.

Ні ззад ні вперед; ніколи вгору глянути; ні спереду ні ззаду нема складу; ні холодно ні жарко.

◆ Із двома фразеологізмами складіть речення. Запишіть їх. Поясніть розділові знаки.

ПІДКАЗКА

Фразеологізм, у якому два слова з'єднані повторюваним сполучником *ні...ні*, комою не розділяють: *ні в тих ні в сих; ні світ ні зоря; ні пуху ні пера; ні мертвий ні живий: Але ж не можна отак, ні сіло ні впало!* (Ю. Яновський). *Ще ляпне таке, що ні в тин ні в ворота!* (Панас Мирний).

439. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Не/забудьте, виродки, ні/де — народ мій е! В його

гарячих жилах козацька кров пульсує і гуде! (В. Симоненко). 2. Прийдешні покоління не/даремно усіх нас разом зватимуть «народ» (Т. Майданович). 3. Народ ні/як н/стане няньчитись з таким, який йому чужий (П. Тичина). 4. Душе моя! Мов гілка з пнем предивно, так ти зрослась зі мною не/розривно (І. Франко). 5. Галасливим ні/коли не/вірю (Г. Чубач). 6. Змінились ми, змінились не/впізнанно (О. Грош). 7. Виглядай мене в віконечко! Не/забаром я прийду (Олександр Олесь).

◆ Складіть речення з фразеологізмами *дихнути ніколи; не складно, але ладно*.

Я знаю!

Я вмію!

Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

▶ Яка частина мови називається прислівником? Наведіть приклади.

▶ Поясніть слова українського мовознавця Л. Булаховського: «Різноманітність прислівників є виразною рисою індивідуальності української мови».

▶ З якими частинами мови може бути пов'язаний прислівник за значенням?

▶ Яку синтаксичну роль може виконувати прислівник? Наведіть приклади.

▶ Які є розряди прислівників за значенням?

▶ Які є ступені порівняння прислівників? Як вони творяться? Наведіть приклади.

▶ Якими способами творяться прислівники?

▶ Як пишемо прислівники з *не* і *ні*?

▶ Коли в прислівниках пишуть *н* та *ни*?

▶ Як пишуть прислівникові сполуки?

▶ Складіть візитівку для Прислівника.

КРИМ.

Панорама з гори Ай-Петрі запам'ятовується *назаважди*

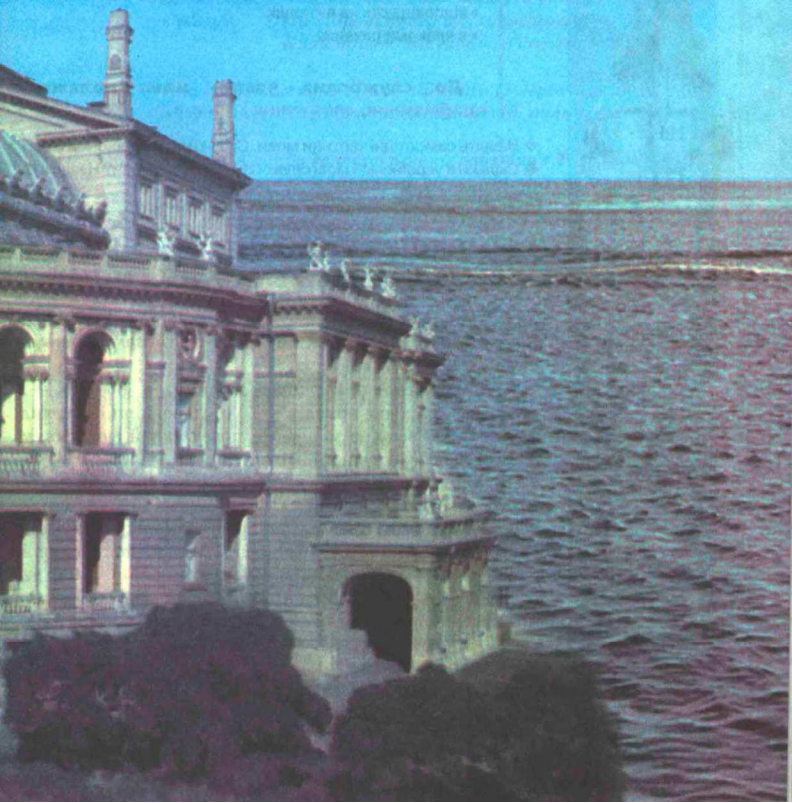

МОРФОЛОГІЯ, ОРФОГРАФІЯ. СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Пам'ятник засновників Одеси.
Одеський оперний театр

КЛЮЧОВІ СЛОВА:
прийменник;
сполучник;
частка;
вигук;
милозвучність мови;
оповідання

КИЇВ.
На Андріївському
узвозі

Частини мови поділяються на самостійні (повнозначні) та службові.

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ	СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ
<ul style="list-style-type: none"> • мають лексичне значення (означають предмети, їхні ознаки, кількість, дію, стан, ознаку дії чи ознаки тощо); • відповідають на питання; • є членами речення	<ul style="list-style-type: none"> • не мають лексичного значення; • не відповідають на питання; • не є членами речення

До службових частин мови належать **прийменник, сполучник і частка**.

- ◆ Назвіть самостійні частини мови. Скільки їх в українській мові?
- ◆ Скільки в українській мові службових частини мови? Назвіть їх.

§ 34. ПРИЙМЕННИК ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

441. Прочитайте. Визначте службові частини мови. Поясніть відмінність між службовими та самостійними частинами мови.

«Не вбрання прикрашає людину, а розум», — стверджує народне прислів'я. Проте й зовнішній вигляд важливий. Разом із манерами поведінки й мовленням одяг створює так званий **імідж**.

Важлива не вартість костюма, а манера вдягатися. Щоб знайти власний стиль, потрібно вивчити особливості своєї фігури та погортати журнали мод. Поділившись своїми міркуваннями й попросивши поради в батьків і друзів, треба зробити вибір. Якщо ти стежиш за своєю зовнішністю і вмієш чемно поводитися, до тебе завжди ставитимуться із **симпатією**.

За А. Єланською.

◆ Поясніть лексичне значення виділених слів. Перевірте себе за тлумачним словничком.

 Чи є серед вашого оточення людина, імідж якої ви вважаєте досконалим? Розкажіть про це двома-трьома реченнями. Визначте в цих реченнях прийменники.

ПРИЙМЕНИК — незмінна службова частина мови, яка виражає залежність одного повнозначного слова від іншого у словосполученні.

Прийменники самі членами речення не виступають. Прийменник підкреслюють разом із тим членом речення, з яким він пов'язаний за змістом: *Я від коліски чую рідну мову (О. Деркач). Зацвіла калина біля круч Дніпра (А. Камінчук).*

Прийменники не мають лексичного значення: *у, за, перед, через*. Проте разом із відмінковими формами іменників, займенників та числівників вони можуть указувати на:

- **місце:** *По діброві вітер віє, гуляє по полю,
Край дороги гне тополю до самого долу
(Т. Шевченко);*
- **час:** *Сумним бузок стає під вечір (Г. Чубач);*
- **причину:** *Повітря тремтить від спеки (М. Коцюбинський);*
- **мету:** *А я піду за волю проти рабства (Леся Українка);*
- **кількість:** *У майстерні невеликі, на чотири шибки,
віконця (М. Стельмах).*

Найчастіше прийменники стоять при іменнику.

З усіма частинами мови прийменники пишемо окремо.

442. Прочитайте речення. Визначте прийменники, з'ясуйте, з яким словом кожний із них пов'язаний за змістом. Якими частинами мови є ці слова?

1. За одежею зустрічають, а за розумом проводжають.
2. Зірка сніжно-біла на рукав злетіла.
3. Усім по сім, а мені таки вісім.
4. Удар лихом об землю!
5. Стій за правду горою, то й люди з тобою.
6. Сонце на всіх однаково світить.

Народна творчість.

◆ На що саме вказують прийменники разом із відмінковими формами інших частин мови?

443. Перепишіть. Підкресліть у реченнях члени речення.

1. Од діброви до степів нечуйвітер зашумів (В. Лучук).
2. Люблю я вулицю свою, від неї кращої не знаю (П. Перебийніс).
3. Йде за нами нічка пізня, перед нами тиха пісня в рідній стороні (П. Воронько).
4. Пронеси крізь роки і негоду в серці віру нескорену й горду (В. Забаштанський).
5. Долю кожного з нас визначає доля України (М. Самійленко).

◆ Поясніть, як і чому ви підкреслили прийменники.

◆ Поясніть роль прийменників у реченнях.

444. Перепишіть, знімаючи ризки.

1. На/горі, що зветься Ліса, є нора старого лиса (А. Качан).
2. А на/горі, внизу, в глибинах весь світ живе й пульсує (Д. Павличко).
3. За мною в/слід плили б мої пісні, хвилюючи (Леся Українка).
4. Ми йшли один за одним слід/у/слід (В. Винниченко).

◆ Поясніть, як пишуть прийменники з усіма частинами мови.

445. Прочитайте прислів'я. Визначте антонімічні прийменники.

1. Не той молодець, що за водою пливе, а той, хто проти води.
2. До себе обома руками, а від себе ані пальцем.
3. В очі лисицею, а позаочі вовчицею.
4. Кіт на вербі, а пес під вербою.
5. Тікав від диму, а впав у вогонь.

446. Доберіть до фразеологізмів фразеологізми-антоніми. Укажіть ужиті в них антонімічні прийменники.

1. Збити зі шляху.
2. Вилізти на шию.
3. Увійти в гру.
4. Вирвати з душі.

◆ З кожною парою антонімічних фразеологізмів складіть речення, запишіть їх.

Прийменники вживаються тільки з непрямими відмінками іменників, займенників і числівників. Уживання прийменників із певними відмінками традиційно закріплене так:

ВІДМІНКИ	ПРИЙМЕННИКИ	ПРИКЛАДИ
РОДОВИЙ	без, в (у), від, до, з, за, між, проти, край, коло, з-під, з-перед, поміж	Без діла псується сила. З праці радість, а з безділля смуток.
ЗНАХІДНИЙ	в (у), з, за, на, над, через, понад, крізь, про, під, по незважаючи на	Цілив у ворону, а попав у корову. Гість за поріг, а вони за поріг.
ОРУДНИЙ	з, за, між, під, попід, над, понад, перед, поміж, у зв'язку з, згідно з, слідом за	Живуть між собою, як риба з водою. Перед смертю не надихатися, перед іспитом не навчитися.
МІСЦЕВИЙ	в (у), на, о, при, по	Шила в мішку не сховаєш. На двох весіллях образу не танцюють.

Найменше прийменники уживаються з давальним відмінком: навздогін вітру, назустріч долі, наперекір труднощам.

447. Перепишіть прислів'я. Після кожного вжитого з прийменником слова, якого він стосується, запишіть у дужках відмінок.

ЗРАЗОК *Без матері (Р. в.) і сонце не гріє.*

1. Після дощу сонце засяє. 2. Біжать роки, як вода по камінню. 3. Коло води ходячи, намокнеш. 4. Працює за одного, а їсть за трьох. 5. З вогнем не жартуй, а воді не вір. 6. На долоні волос не виросте. 7. Не знаючи броду, не скачи у воду. 8. Бережи час, бо його за гроші не купиш. 9. Не позичай розуму в сусіда. 10. З піснею дружити — ніколи не тужити.

448. Перепишіть, подані в дужках слова поставте в потрібній формі. Визначте відмінки цих частин мови.

1. Ніжно пахнув бузок біля (хата), черемшина за (тин) двіла (Г. Чубач). 2. Через (вода) перекинувся місточок (Я. Щоголів). 3. Між (верби) тихі левади (Н. Поклад). 4. Розвіються, либонь, ці тучі, як гримне грім серед (зима) (М. Пасічник). 5. Українське слово проситься до (ти). Хто його настояв на (ці трави) неба? (М. Шостак). 6. Для (люди) Вітчизна над усе (Ю. Воярунець).

◆ Визначте речення, ускладнене вставним словом, поясніть розділові знаки в ньому.

◆ Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

За будовою прийменники поділяють на прості, складні та складені.

Прості: *з, за, до, через та ін.*

Складні, що утворені поєднанням простих прийменників: *понад, попід, посеред, задля, заради, з-за, з-поміж та ін.*

Складені прийменники утворені від кількох слів: *поруч з; згідно з; незалежно від; у зв'язку з; у вигляді; з метою; на чолі; незважаючи на та ін.*

Складні прийменники звичайно пишуть разом (поза, поперед), лише такі, що починаються із з (із), пишуть через дефіс: з-за (із-за), з-над, з-під, з-поміж, з-перед. Складені прийменники пишуть окремо.

449. Прочитайте. Визначте прийменники прості, складні та складені.

1. Хто часто в дорозі, був під возом і на возі. 2. За початок наприкінці роботи платять. 3. У шевця Данила під кінець роботи голка згнила (*Народна творчість*). 4. З метою заохочення членів драматичного гуртка наказую преміювати їх поїздкою до Львова, а у вигляді премії видати їм підручники сценічного мистецтва (*з наказу*).

450. Перепишіть речення, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки прийменники. Визначте з-поміж них прості, складні та складені.

1. ... життя сміливий Прометей зумів ... грому факел запалити (*Г. Чубач*). 2. ... людьми я жив і ріс, ... людьми шукав я щастя (*М. Стельмах*). 3. Там тополі ... полі ... волі (*П. Тичина*). 4. Знов тумани густі ... морем плывуть (*Г. Чубач*). 5. ... дощик, зустрічаємось на площі (*О. Кононенко*).

ДОВІДКА ► Задля. Од. Поміж, поміж. У, на. Понад. Незважаючи на.

451. Прочитайте. Визначте складні прийменники. Обґрунтуйте їхнє написання.

1. Поля попід небом прослались безкрайні (*Б. Грінченко*). 2. З-перед очей моїх пропали зелені луки (*М. Коцюбинський*). 3. Мов килими, розстеляться городи наперекір традиціям природи (*М. Рильський*). 4. Сонце сходить із-за гаю (*Б. Грінченко*). 5. З-за фіранки промінчик навскіс (*Г. Чубач*). 6. Тихим летом неспокій понад серцем кружля (*В. Коротич*). 7. Три явори з-попід грому похилились низько (*А. Малишко*).

452. Знявши ризики, прийменники, які треба писати разом і через дефіс, запишіть у дві колонки.

По/серед, з/понад, із/за, з/поміж, по/між, по/за, з/над, по/над, з/перед.

453. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. З/під старої сторінки життя визирає нова і чиста (*М. Коцюбинський*). 2. Із/за церковних білих стін луна високий чистий дзвін (*А. Івченко*). 3. І промінь з/над гори Батія підводить ранку прапори (*А. Камінчук*). 4. Далина дивилася з/поміж дерев помутнілим оком (*М. Коцюбинський*). 5. Геть видива осінні з/перед ока! (*Р. Лубківський*). 6. Сонце тікає з/над Азії, зорі летять на Захід (*В. Квітневий*).

◆ Позначте в словах орфограму «дефіс у прийменниках».

454. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Лунає мужня дума (з) над Дніпра, лунає слово й слава України

М. КАПУСТА
Без слів

(М. Рильський). 2. А сонце саме сходить (з) за Дніпрової кручі (Марко Вовчок). 3. Ось промінь впав (з) посеред верховіть (Олег Ольжич). 4. (Із) за гори місяць ясний на луг поглядає (Л. Глібов). 5. Світив місяць, світив (з) поза хмари (А. Метлинський). 6. Сходить місяць, гаснуть зорі, (з) за гаю спів несе луна (М. Старицький). 7. У ту ніч чиєсь ридання (з) понад озера несло (Олександр Олесь). 6. Повій же, вітре, (з) за лиману, мені на серце спокій принеси! (А. Малишко).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

◆ Визначте речення, ускладнене звертанням, поясніть у ньому розділові знаки.

Доберіть назву до карикатури М. Капусти, уживаючи прості прийменники.

У прийменниках, що закінчуються на приголосний, перед словами, які починаються двома приголосними, з'являється голосний [і] або [о]: з[і] школи; перед[о] мною. Якщо прийменник стоїть між словами, перше з яких закінчується приголосним, а друге приголосним починається, звук [і] з'являється на початку або в кінці прийменника: будь зі мною; брат із братом.

Поява голосних звуків у прийменниках допомагає уникати в мовленні збігів кількох приголосних. Це явище сприяє милозвучності української мови.

455. Прочитайте. Обґрунтуйте появу голосних звуків у прийменниках.

1. Наді мною ліс шепоче, біля ніг струмок біжить (Л. Старицька-Черняхівська). 2. Травиця зелена зі снігу вилазить (М. Коцюбинський). 3. Ліс у ранковій тиші обтрусить із себе роси (М. Томенко). 4. Дівчатка падали зо сміху (Григор Тютюнник). 5. А передо мною за хвилями хвилі аж ген до крайнеба пливуть без упину (Б. Грінченко).

456. Перепишіть прислів'я, вибираючи з дужок потрібний прийменник. Свій вибір обґрунтуйте.

1. (З, зі, із) снігу каші не зварिश. 2. У вовки (з, зі, із) кобилячим хвостом не сунься. 3. Й (з, зі, із) зміної отрути збирають ліки. 4. Спав мені камінь (з, зі, із) серця. 5. Носиться, як баба (з, зі, із) ступою. 6. Птах (з, зі, із) своїх крил податку не вимагає. 7. Розкіш приходить (з, зі, із) смаком, а виходить (з, зі, із) бодем. 8. Поруч (з, зі, із) справжнім майстром тремтять халтурники. 9. Ми до них (з, зі, із) серцем, а вони до нас (з, зі, із) перцем.

◆ Поясніть, чи є взаємозамінними прийменники *зі* та *із*.

За походженням прийменники поділяються на **непохідні** та **похідні**.

Непохідні прийменники — найдавніші, їхнє походження вже не простежується: *в (у), до, без, від(од), для, з (із, зі, зо, ізо), за, між, по, при*.

Похідні прийменники утворені від інших частин мови:

- **іменників:** *кінець, край, протягом;*
- **прислівників:** *близько, позаду, мимо;*
- **посланням іменників та прислівників із непохідними прийменниками:** *назустріч, услід, унаслідок, під час, в напрямі, неподалік від, відповідно до, залежно від.*

457. Прочитайте. Визначте похідні прийменники. Від якої частини мови кожен із них походить?

1. Як прагне людство в злагоді іти назустріч сонцю! (*М. Рильський*).
2. Я дім збудував і навколо споруди розвів ці плодови, рясні дерева (*М. Нагнибіда*).
3. Отут би втомленим, край бистої води, на килим посланий з подякою присісти! (*М. Бажан*).
4. Іду долиною додому уздовж городів навпростець (*О. Довгол'ят*).
5. Самотній сонях вибіг в поле і все дививсь мені услід (*О. Лукашенко*).
6. Дурний язик поперед розуму біжить (*Народна творчість*).

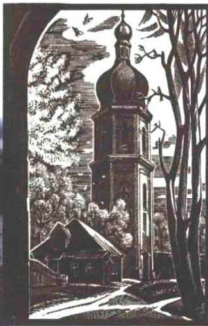
Відомо, що в текстах телеграм прийменники не вживаються. Складіть жартівливу телеграму-вітання, комічний ефект якої ґрунтувався б саме на відсутності прийменників.

458. Прочитайте. Визначте, якими частинами мови є виділені слова. Свою думку обґрунтуйте.

1. Козаки стали в коло, і після третього гуку литавр показала старшина з клейнодами (*М. Гоголь*).
2. Коло річки, коло броду два голуби пили воду (*Народна творчість*).
3. Степи простяглися широкі,

ЧЕРНІГІВ.
Із глибини сторіч

- степи простяглись **навкруги**. 4. Вільно, любо! **Навкруг** мене небо, степ, Дніпро старий... (Б. Грінченко). 5. Покидала рідний край і сумну співала: «Не потрібно через **край**! А по вінця — мало!» (Г. Чубач). 6. Чого ж то зібрались ті люди **край** брами? (Б. Грінченко).

Чи є виділені слова омонімами? Свою думку доведіть.

◆ Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

459. Складіть і запишіть речення зі словами близько, услід так, щоб ці слова були то прийменниками, то самостійними частинами мови.

ЗРАЗОК *Поруч (де?) стоїть мати і сміється. — Поруч (кого?) мене стоїть мати і щось каже.*

◆ Підкресліть у записаних реченнях члени речення.

Пригадайте назви художніх творів, що містять прийменники. Запишіть ці назви.

460. Прочитайте. Визначте спосіб творення кожного з прийменників.

1. Сонце срібні павутинки поміж вишнями пряде (О. Довгий).
2. Сонце стояло посеред неба і пекло добре (Б. Грінченко).
3. З-під сонця вітер молодий і теплий (М. Самійленко).
4. Іржало сонце, як лошатко чале, десь потойбіч вогненної ріки (Д. Павличко).
5. То не сон коло вікон, а мряка. Весь час навпроти нас гарчить собака (П. Тичина).
6. Крутяться тихо сніжинки круг золотих ліхтарів (В. Сосюра).
7. Ходім туди, де ніч ясна і ніжна назустріч вечору іде (Олександр Олесь).
8. Я буду вперто проти вітру йти (В. Раєвський).

461. Поясніть значення фразеологізмів. Визначте вжиті в них прийменники, укажіть непохідні та похідні.

1. Обернути кругом пучки.
2. Дивитися крізь пальці.
3. Пропустити мимо вух.
4. Воювати з вітряками.
5. Лізти поперед батька в пекло.
6. Міцно триматися на ногах.
7. Світ крутиться перед очима.
8. Плювати проти вітру.
9. Поставити під удар.

◆ Складіть і запишіть із п'ятьма фразеологізмами речення.

462. Визначте в реченнях прийменники. Розберіть їх у вказаній послідовності.

1. Вітер віє, повіває, по полю гуляє, на могилі кобзар сидить та на кобзі грає. Кругом нього степ, як море широке, синіє.
2. Уздовж байдака знову походжає пан отаман та на хвилю мовчки поглядає.
3. Літа орел, літа сизий попід небесами...

Із творів Т. Шевченка.

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ПРИЙМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

- Прийменник.
- Який він за будовою: *простий, складний чи складений*.
- Який він за походженням: *непохідний чи похідний (від якої частини мови)*.
- З яким відмінком ужитий?
- Особливості написання (якщо є).

Біла хата **край** села, **під** вікном калина (С. Олійник).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ПРИЙМЕННИКА

Край — прийменник, похідний (від іменника), ужитий із родовим відмінком однини іменника.

Під — прийменник, непохідний, ужитий із орудним відмінком однини іменника.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ПРИЙМЕННИКА

Край — прийм., похідн. (від ім.), із Р. в. одн. ім.

Під — прийм., непохідн., із Ор. в. одн. ім.

463. Прочитайте. Визначте прийменники, розберіть їх як частину мови.

Посеред села, поблизу хати, заспівала бабуся Христина. Вона співала протягом усього життя. Співала дитиною у колисці, згодом біля гусей на лужку, дівчинкою в обласному хорі, навіть їздила до столиці на фестиваль. Тепер бабуся Христина співала біля картоплі пісню про чайчине горе. Її голос підіймався вгору над селом аж до самих пресиних небес.

Сонце дивилося з неба на Христину і розмірковувало: що то за народ такий унизу? Він створив на чужині конституцію, телевізію, підводний човен, гідролітак, гвинтокрил, космічну ракету, комп'ютер, найвищу мораль, схожу на Божий Закон, написав силу книг, насадив стільки квітів та дерев на чужих обійстях, котрі до нього там не цвіли й не давали врожаю.

Що то за народ, що покидав землю батьків та дідів і подавався шукати щастя в невідомих світах? Здобував собі славу в тамтешніх краях своєю працею, своїм розумом, своїми чеснотами... А в своїй хаті він топить безвихідь у сумній пісні, відмовляється від себе самого?

За В. Коренчуком.

◆ Хто з вашої рідні співає найкраще? Розкажіть про це. У розповіді вживайте прийменники.

 Порівняйте значення пісні у житті різних народів, літературу яких ви вивчали. Підготуйте повідомлення «Пісня у світовій літературі».

 Що ви знаєте про українське кобзарство? Підготуйте розповідь про видатних українських кобзарів.

464. Відредагуйте речення. Запишіть їх у відредагованому вигляді.

1. Уроки розпочинаються у вісім тридцять. 2. Із-за зіпсутого будильника школяр спізнився на урок по математиці. 3. Педради відбуваються по п'ятницям. 4. Учителі обговорюють наші оцінки по тестових завданнях. 5. Директор запитав у учня: «Хто твій брат по професії?» 6. Потім вони поговорили за завтрашню погоду. 7. Термінове повідомлення краще відправляти не по пошті, а по телеграфу.

◆ Визначте вид кожної з допущених помилок.

ЧЕРНІПВЩИНА.
Пам'ятник Остапові Вересаю

ПІДКАЗКА

НЕПРАВИЛЬНО

~~У дев'ять годин.~~
~~Говорити за рідне місто.~~
~~Підручник по українській мові.~~
~~Оцінки по диктанту.~~
~~Із-за помилки комп'ютера.~~
~~Учитель по фаху.~~
~~Надіслати по пошті.~~

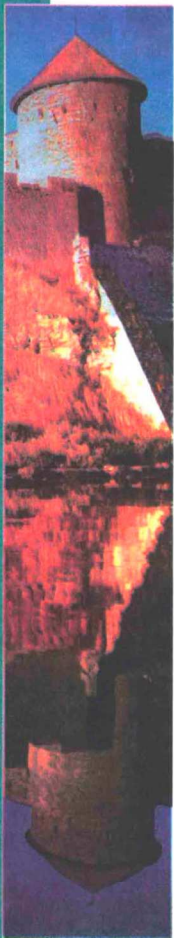
ПРАВИЛЬНО

О дев'ятій годині.
Говорити про рідне місто.
Підручник української мови.
Оцінки за диктант.
Через комп'ютерну помилку.
Учитель за фахом.
Надіслати поштою.

465. З кожної пари словосполучень виберіть побудоване правильно. З вибраними словосполученнями складіть і запишіть речення.

1. У двох кроках — за два кроки. 2. Через хвилювання — із-за хвилювання. 3. Оплата по домовленості — оплата за домовленістю. 4. У дванадцять годин — о дванадцятій годині.

БИЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКИЙ.
Вежі і стіни
Аккерманської фортеці

§ 35. СПОЛУЧНИК ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

466. Прочитайте. Визначте службові частини мови. Яка їхня роль у реченнях? Що саме вони поєднують?

1. Під'їхав кошовий і похвалив Остапа, промовивши: «Новий отаман, а веде військо немовби старий!» (М. Гоголь). 2. Козакам були притаманні світлі риси характеру: щедрість і безкорисливість, військова доблесть і спритність (Д. Яворницький). 3. Козак співав, бо така українська вдача і вдача всіх слов'ян: поляків, сербів, чехів, білорусів, росіян та болгар (О. Ільченко).

◆ Поясніть назву службової частини мови «сполучник».

СПОЛУЧНИК — незмінна службова частина мови, що сполучає однорідні члени речення та частини складного речення:

Росте душа, пшениця і спориш (Д. Павличко). Лише борись, а щастя не втече (Л. Костенко).

Сполучники не мають лексичного значення. Вони не є членами речення.

467. Перепишіть. Визначте однорідні члени речення, підкресліть їх. Назвіть сполучники, що поєднують однорідні члени.

1. Землю й небо пташки славословлять піснями дзвінкими (Олександр Олесь). 2. А соловейко на калині то затихав, то щебетав (Т. Шевченко). 3. Пісня серце тисне і хвилює кров (В. Сосюра). 4. З птахами та звірами у мене особливі стосунки. Я розумію їхню мову і подовгу з ними розмовляю (В. Корнійчук).

◆ Поясніть уживання розділових знаків у реченнях з однорідними членами.

468. Перепишіть, на місці крапок уставляючи сполучники. Однорідні члени речення підкресліть.

1. Добра, любові, честі, шани ще квітнуть квіти ... не в'януть (І. Коваленко). 2. Мудрість, ... не каламуть хай осіняє нашу путь (В. Чуйко). 3. Я з Вітчизни зростав, із роси ... води (П. Перебийніс). 4. Між усмішкою ... плачем дух протискається плечем (М. Клець). 5. Щире слово ... добре діло душу ... серце обігріло (Народна творчість).

◆ Поясніть, як ви розумієте зміст двох останніх речень.

469. Прочитайте. У кожному реченні визначте граматичні основи. Назвіть сполучники, поясніть, що вони поєднують.

1. Обізвалася пісня, і дівчина радісно метнулася їй назустріч (*М. Стельмах*).
2. Ми не забудемо пісні, що їх навчала мати (*М. Луків*).
3. Доки є пісня, ніхто не захмарить небо моєї душі (*Т. Севернюк*).
4. Нехай людям лихо сниться, а ми заспіваймо (*Народна творчість*).

470. Перепишіть речення, підкресліть у кожному граматичні основи. Визначте сполучники, з'ясуйте їхню роль.

1. Ластівка день починає, а соловей його кінчає.
2. Ворона за море літає, та ніхто її там не чекає.
3. Соловейко не співає, якщо їжі він не має.
4. Сова каже, що її діти найкращі.

Народна творчість.

- ◆ Підкресліть усі члени речення. Чи підкреслили ви сполучники? Чому?

За своїм призначенням сполучники поділяють на такі розряди:

• **сполучники сурядності, які поєднують однорідні члени або рівноправні частини складного речення:** *Комп'ютери й шаблі однаково минають (І. Павлюк). Одна зоря спочиває, а друга зоря встає (Л. Кульбак).*

• **сполучники підрядності, які поєднують головну й залежну частини складного речення:** *Бринить джерело, мов порвалась струна у бандури (Є. Гуцало).*

За своїм значенням сполучники сурядності та підрядності поділяються на групи.

СПОЛУЧНИКИ СУРЯДНОСТІ

- **єднальні:** *і (й), та (у значенні і), і ... і, ні ... ні, ані ... ані (ані ... ані);*
- **протиставні:** *а, але, та (у значенні але), проте, зате, однак;*
- **розділові:** *або, чи, хоч, або ... або, чи ... чи, хоч ... хоч, то ... то, не то ... не то, чи то ... чи то*

СПОЛУЧНИКИ ПІДРЯДНОСТІ

- **часові:** *коли, як, доки, перед тим як, після того як;*
- **причинові:** *бо, тому що, через те що, завдяки тому що, у зв'язку з тим що;*
- **мети:** *щоб, для того щоб, аби;*
- **умовні:** *як, якщо, якби, коли б, коли;*
- **допустові:** *хоч, незважаючи на те що, дарма що, хай;*
- **порівняльні:** *як, наче, неначе, мов, мовби;*
- **з'ясувальні:** *що, щоб, як*

471. Сполучники сурядності й підрядності запишіть у дві колонки.

Але; щоб; немов; та; і; незважаючи на те що; однак; аби; дарма що; то...то; так що; тому що.

472. Прочитайте. Визначте сполучники сурядності та сполучники підрядності. Поясніть відмінність між ними.

1. Кобила за вовком гналась, але сама вовкові в зуби попалась.
2. Були в кози роги, та стерлися.
3. Не кидай перлів свиням, бо вони потопчуть їх ногами.
3. Лякали щуку, що в озері топить будуть.
4. Свиня не перетвориться на коня, хоч ти надінеш на неї сідло.
5. Надувся, мов жаба під пеньком.
6. Халяви діряві, зате підошви з дуба.
7. Якби так хотілось, як не хочеться!

Народна творчість.

◆ З'ясуйте за таблицею, до якої групи за значенням належить кожен сполучник сурядності та підрядності.

473. Перепишіть, вибираючи з дужок сполучник. Свій вибір обгрунтуйте.

Лютий (і, й) березень; понеділок (і, й) вівторок; субота (і, й) неділя; новий (і, й) старий; синя (і, й) жовта; Олег (і, й) Сергій; Оксана (і, й) Олена; тут (і, й) там; Дмитро (і, й) Ярина.

◆ Складіть речення з однорідними членами, що поєднані єднальними сполучниками. Запишіть його.

474. Прочитайте прислів'я. Визначте сполучники. До якого розряду та групи за значенням вони належать?

1. З вогню та в полум'я.
2. За все він береться, та не все йому вдається.
3. Цілив у ворону, та попав у корову.
4. По хаті ходить та дверей не знайде.
5. На цукор та мед люди мух ловлять.
6. Зверху гарно та тихо, та всередині лихо.

◆ Поясніть, як ви розрізнили єднальний і протиставний сполучники та.

◆ Поясніть, що поєднують ці сполучники в кожному реченні.

475. Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи сполучники. Визначте, що ці сполучники поєднують.

1. Невдаха до моря добереться, ... воно вже вислохло.
2. Він ішов через ліс ... дров не бачив.
3. ... ліс рубають, тріски летять.
4. Не клич вовка з лісу, ... він і сам прийде.
5. ... усе мати, треба працювати.
6. ... ми людям, так люди нам.
7. Іван ... Дем'ян посварились за бур'ян.

◆ Визначте, до якого розряду за значенням належить кожен сполучник.

476. Запишіть прислів'я, дібравши закінчення з довідки. Визначте сполучники, з'ясуйте їхній розряд і групу за значенням.

1. Він так працює, як ... .
2. Не тоді коней сідлають, коли ... .
3. Уміє так зробити, що ... .
4. Треба рано вставати, щоб ... .
5. Видно, що кума пироги пекла, бо... .

ДОВІДКА ► Вовки ситі, а кози цілі; ворота в тісті; мерзле горить; лиха не знати; верхи сідають.

477. Розкрийте значення фразеологізмів. Визначте розряд за значенням кожного ужитого у фразеологізмах сполучника.

1. Не тепер, а в четвер. 2. Як гора з плечей звалилася. 3. Пройти Крим, Рим і мідні труби. 4. Хоч трава не росте. 5. Або пан, або пропав. 6. Дивиться наче баран на нові ворота.

◆ З трьома фразеологізмами складіть речення.

◆ Який сполучник пропущений у підписі до фотографії?

 Які фортеці і замки України ви знаєте? Розкажіть про ті з них, де б вам хотілося побувати найбільше.

ФЕОДОСИЯ (Крим).
Генуезька фортеця ... Чорне море

478. Прочитайте. Визначте сполучники сурядності, з'ясуйте, до якого розряду за значенням кожен із них належить. Визначте, до якого розряду за значенням належить кожен сполучник підрядності.

1. Допоки в серці жевріє надія, живе людина, думає і діє (*К. Лесьєв-Лесь*). 2. Ми з дороги правди не звертали, хоч не раз були і під конем (*П. Перебийніс*). 3. Коли ти маєш перли, розум май і перед свинями не розкидай (*Л. Глібов*). 4. Важливість людини залежить від важливості проблем, що їх вона вирішує в силу обставин чи за покликанням (*П. Загребельний*). 5. Де там уже про щось інше думати, як роботи повні руки? (*Панас Мирний*). 6. Доволі малої іскринки бува, щоб просвітліла людська голова, щоб нас охопила турбота не тільки про хліб та роботу (*А. Григорук*).

◆ Визначте фразеологізми, розкрийте значення кожного.

К о м у ставлять перед другим із розділових сполучників, якщо вони поєднують однорідні члени речення: *Мисливець уцілить або в білку, або в гілку (Народна творчість) або частини складного речення (Чи сніг в степу біліє, чи сонце сліпить очі? (Б. Грінченко).*

Між частинами складного речення перед сполучниками сурядності або підрядності ставлять к о м у: *День погас, і все спочило (Т. Шевченко). Ані пtiця не пурхала, ані вітер не віяв (Марко Вовчок).*

479. Прочитайте. Визначте сполучники, поясніть, що вони поєднують. Обгрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Стара верба то змовкне, то рипить (С. Йовенко). 2. Крізь верби сонечко сіяє і тихо гасне (Т. Шевченко). 3. Нахилиються верби, щоб із річки напитись води (В. Равський). 4. Дуби гойдалися, і тремтіли клени, вгорнувши небо в стомлені гілки (М. Вінграновський). 5. Так соковито квітне дика груша, а попід нею жебонить струмок (М. Руденко).

480. Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. Визначте в реченнях сполучники.

1. Світ широкий та розлогий і скрізь ведуть шляхи й дороги (Н. Забіла). 2. Вдень і вночі ми по вулиці йшли весело ловлячи звуки. 3. Грім той шалений стогнав і ревів. Весь небозвід то палав то чорнів (Олександр Олесь). 4. Не вірю я громовідводу коли у вічі б'є гроза. Він чи у небо пнеться гордо чи низько гнеться мов лоза (П. Перебийніс).

◆ Визначте сполучники сурядності та сполучники підрядності. Поясніть відмінність між ними.

◆ Визначте розряд та групу за значенням кожного зі сполучників.

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

За будовою розрізняють сполучники:

- **прості:** і (й), а, але, чи, бо;
- **складні, що утворені поєднанням в одне слово двох частин мови:** *зате (за+те), якби (як+би), якщо (як+що);*
- **складені, що утворені з кількох слів:** *тому що; через те що; для того щоб; перед тим як; завдяки тому що; задля того щоб; унаслідок того що; дарма що; у міру того як; так що.*

Складні сполучники пишуть разом: *щоб, нібито, проте, немов, неначебто.*

У складених сполучниках усі слова пишуть окремо: *та й, тому що, дарма що, так що, для того щоб, після того як.*

Запам'ятайте: кому при складених сполучниках ставлять один раз, перед усім сполучником.

ОРФОГРАМА
«написання сполучників
разом і окремо»

481. Прочитайте. Визначте сполучники прості, складні та складені.

Вона була з глухого українського села, і вишита сорочка, розмальований півниками комин, розцяцькований глек були там речами такими звичними, що ними займалися лише знічев'я, для того щоб випустити на волю фантазію. Але присвятити своє життя півникам і візерункам не наважувався ніхто. Скільки століть бродило це високе зухвальство у жилах її бабусь і прабабусь, щоб отак дружно заграти в душі Катерини Білокур!

Майже все життя вона малювала тайкома. Колись ховалася від батька й матері, потім від недоброго, а то й заздрого ока. А такі траплялися після того, як до неї почали приїздити знамениті люди і її малюнки взяли, щоб показати в Парижі.

Здається, що квіти на її картинах живуть, по-чаклунському міняють кольори, наче коріння їхнє навіть тепер сягає чорнозему.

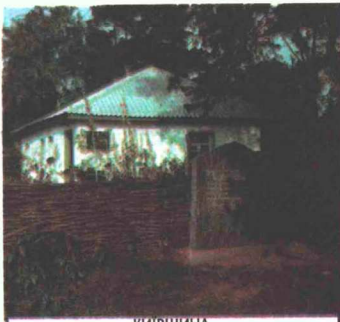
За В. Яворівським.

Галина КАЛЬЧЕНКО.
Катерина Білокур

Катерина БІЛОКУР.
Богданівські яблука

КИЇВЩИНА
Рідна хата Катерини Білокур у селі Богданівка

Складіть за скульптурою опис зовнішності художниці (усно). Використайте в описі сполучники.

482. Поспостерігайте за мовленням однокласників та дорослих. Які за будовою сполучники трапляються найрідше? Поясніть, чому.

483. Перепишіть прислів'я, знімаючи ризики.

1. Не думай про страх, та/й не буде його. 2. Цей заспіває, так/що й волос зів'яне. 3. Дарма/що він малий, а й старого навчить. 4. Він так робить, мов/би мокро горить. 5. Не клади йому пальця в рот, тому/що одкусить. 6. Жаба — риба, тому/що у воді сидить! 7. Пожалів, як вовк порося: від'їв ніжки та/й усе. 8. Як/що не я і не попова свиня, то хто ж іще? 9. Така ладна: після/того/як на/двір вийде, усі пси виють. 10. Для/того/щоб рибку впіймати, маєш рано встати. 11. Раз на віку спіткнешся, та/й те люди бачать.

◆ Позначте в словах орфограму «написання сполучників разом і окремо».

484. Визначте в реченнях сполучники. Розберіть їх як частину мови у вказаній послідовності.

1. Життєві істини прості, неначе батьківські поради. Не все можливо у житті купити чи продати (П. *Перебийніс*). 2. Добре ім'я ліпше за великі багатства, а доброзичливість могутніша за срібло й золото (з *Біблії*). 3. Ми спроможні зрушить гори, якщо всі силами зберемось (В. *Климентовська*). 4. І допоки житиме на світі піснi української душа, будемо звеличені й зігріті (В. *Бровченко*). 5. Тьму світло перемаже, щоб не було негод! (В. *Сосюра*).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ СПОЛУЧНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

- Сполучник. Що він з'єднує.
- Який він за значенням: *сурядності* чи *підрядності*.
- Який він за будовою: *простий*, *складний* чи *складений*.
- Особливості написання (якщо є).

Вже розгинається зігнута спина, й підводиться на повен зріст людина (Ю. Мушкетик).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ СПОЛУЧНИКА

Й — сполучник, з'єднує рівноправні члени складного речення, сурядності, єднальний, простий.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ СПОЛУЧНИКА

Й — спол., з'єдн. част. скл. реч., сурядн., єдн., прост.

485. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Зробіть усний розбір сполучників як частини мови.

1. Веди ст..жину на батьківщину, не зрадь дороги, що мати стеле (О.Довгий). 2. Є в людини ст..жка чи дорога, сто разів в..ртає до порога (А.Малишко). 3. Мій дідусь не відкр..вав америк, та належить він усій з..млі (П.Перебийніс). 4. Духовність наче озонова п..люстка, що так бер..жно огортає планету і не дає зруйнувати ж..ття (Олесь Гончар).

◆ Визначте фразеологізм, поясніть його значення.

§ 36. ПРАВОПИС СПОЛУЧНИКІВ

486. Прочитайте подані у двох колонках прислів'я. Якими частинами мови є виділені слова?

Біда помучить, зате муд-
рості научить.
Щоб біди не мати, треба
працювати.
Якби пес робив, то в
чоботях би ходив.

Ворон висміює свиню за
те, що чорна.
Що б улітку не вродило,
зимою не зашкодить.
Як би руки не працювали,
а розум над ними пан.

Сполучники зате, проте, щоб, якби треба відрізняти від однозвучних із ними самостійних частин мови, які з прийменниками за, про та часткою би (б) пишуть окремо.

487. Скориставшись таблицею, визначте в поданих реченнях сполучники та однозвучні з ними займенники з прийменниками.

СПОЛУЧНИКИ <i>проте, зате</i>	ЗАЙМЕННИКИ З ПРИЙМЕННИКАМИ <i>про те; за те</i>
<ul style="list-style-type: none"> ▶ Не мають лексичного значення. ▶ Не відповідають на питання. ▶ Не є членами речення. ▶ Можуть бути замінені сполучниками <i>але, однак</i>. 	<ul style="list-style-type: none"> ▶ Мають лексичне значення. ▶ Відповідають на питання. ▶ Є членами речення. ▶ Не можуть бути замінені сполучниками.

1. Індик хоч не співає, зате багато думає. 2. Не за те вовка б'ють, що сірий, а за те, що овечку з'їв. 3. Хоч мороз

ЛЬВІВ.
Щоб було світло

припікає, зате комарів немає. 4. Хитра людина в'ється, як хмелина: за що можна вчепитися, за те й держиться. (*Народна творчість*).

488. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Спасибі, вулице, тобі (за)те, що ти в життя моє вросла смугою для злету (*П. Перебийніс*). 2. Вікна блідли, (за)те димарі золотило вже сонце (*М. Коцюбинський*). 3. Я завжди (за)те, щоб поіменно кожен за свій вчинок відповів (*В. Черепков*). 4. Я думаю (про)те, що в мене є, і не лічу того, чого нема (*В. Крищенко*).

◆ Визначте речення, ускладнене звертанням. Поясніть у ньому розділові знаки.

489. Звіряючись із таблицею, поясніть написання виділених у реченнях слів.

СПОЛУЧНИКИ <i>якби, якщо</i>	ПРИСЛІВНИК <i>як</i> ІЗ ЧАСТКОЮ <i>би (б)</i> ТА ЗАЙМЕННИКОМ <i>що</i>
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Не мають лексичного значення. ➤ Не є членами речення. ➤ Мають наголос на другому складі. ➤ Можуть бути замінені на <i>коли б</i>. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Має лексичне значення. ➤ Є членом речення. ➤ Має наголос на слові <i>як</i>.

1. **Якби** було десять рук, усім **би** робота знайшлась. 2. **Як би** ти не знав багато, а більше за всіх не знатимеш. 3. **Якби** ще роги та хвіст, був **би** справжній артист. 4. **Як би** високо ворона не літала, завжди на гній сяде. 5. Хто б дятла упізнав, **якби** не довгий ніс?

 Розкрийте зміст прислів'я «*Якщо любиш життя, дорожи хвилиною*». У відповіді вживайте сполучник *якщо* та прислівник *як* із займенником *що*.

 Роздивіться роботу студентів Косівського інституту декоративно-вжиткового мистецтва. Доберіть до неї назву, що містить сполучник.

490. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Як (би) твої очі не манили зваби, не чини ніколи Батьківщині зради (*Л. Диркавець*). 2. І як (би) я людство усе не любив — повторюю з гордістю сина: «Для мене лишається дивом із див моя Україна» (*М. Луків*). 3. (Як) що земля любов'ю не зігріта, то де ж у світі візьметься

тепло? (І. Гнатюк). 4. (Як) що розумного скажете, то й ми послухаємо (Народна творчість).

Пригадайте зі свого життя випадок, до якого пасувало б прислів'я «Якби знав, де впаду, то соломки б підстелив». Розкажіть про нього у класі. У розповіді вживайте сполучники.

491. Прочитайте прислів'я. Знімаючи ризики, переписіть лише речення зі сполучником щоб. Звіряйтеся з таблицею.

СПОЛУЧНИК <i>щоб</i>	ЗАЙМЕННИК <i>що</i> З ЧАСТКОЮ <i>би (б)</i>
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Не має лексичного значення. ➤ Не є членом речення. ➤ Може бути замінений на <i>аби</i>.	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Має лексичне значення. ➤ Є членом речення.

1. Для того коваль обденьки бере, що/б рук не пекло. 2. Що/б то був за швець, коли б усім на один копил чоботи шив? 3. Що/б не спалахнуло, а горітиме довго. 4. Знала кобила, нащо воза побила — що/б новий був! 5. Що/б там не казав, а кожне слово наперед обміркуй. 6. Що/б не трапилось, усе мине.

492. Переписіть, розкриваючи дужки.

1. Що (б) руки вміли, треба працювати головою. 2. Що (б) вода (не) принесла, вона ж і забере. 3. Товче воду, що (б) збити масло. 4. Що (б) у серці (не) таїлось, на лиці усе б відбилось. 5. Як (би) Ганна діло робила, то взута б ходила. 6. Як (би) (не) замазав лаком, брак залишиться браком. 7. Як (би) ковбасі крила, кращої птиці (не) було (б). (Народна творчість).

493. Переписіть, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки сполучники або однозвучні з ними інші частини мови.

1. Козаки голили бороди, ... обов'язково носили вуса (з підручника). 2. І, певно, забути давно уже треба ... , що хотілось багато сказати (В. Раєвський). 3. ... прожить мені сто літ, пішов би в мандри в білий світ (А. Малишко) 4. ... я не зголоднів, а печеної ріпи б не їв (Народна творчість).

ДОВІДКА ▶ Проте — про те; якби — як би.

494. Переписіть, уставляючи пропущені літери та знімаючи ризики.

1. Ніч кол..хала так ласкаво, про/те не спалося ніяк (М. Рильський). 2. Дівча стояло і співало про/те, що радості замало (А. Малишко). 3. Як/би не ви, дж..рела поміж трав, я б від ч..рствої спраги умирав (М. Сингаївський). 4. Як/би знав я чари, що сп..няють

хмари! (І. Франко). 5. Як/би я тепер хотіла у мале човенце сісти! (Леся Українка). 6. Хоч..ш ти, що/б пісню я для тебе склав? (Олександр Олесь). 7. Слово дала — не порушу, що/б там в ж..тті не було (О. Лозова).

◆ Позначте у словах вивчені орфограми.

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

Усний твір-опис зовнішності людини за картиною в художньому стилі

495. Прочитайте. Визначте поєднані в тексті типи мовлення.

Портрет учителя

Одним із найвідоміших творів Олександра Мурашка є портрет його дядька Миколи Івановича Мурашка, також званого художника. На той час «старий учитель» (так називав себе Микола Іванович у спогадах) був у похилому віці й фактично відійшов від справ. Обставини склалися так, що Київську рисувальну школу, якою він керував протягом багатьох років, було закрито. Проте художньої діяльності старший Мурашко не полишав. Живучи під Києвом, Микола Іванович писав живописні етюди на природі. У київській пресі старий художник виступав з оглядами й критичними статтями. У музеї Микола Мурашко читав публічні лекції. Крім того, він працював над книжкою спогадів, підбиваючи підсумки своєї багатогранної художньої діяльності.

Олександр МУРАШКО.
Автопортрет

Олександр МУРАШКО.
Старий учитель

На створеному племінником полотні Микола Іванович постає мудрим і натхненним. Саме на схилі життя найсильніше проявилось

багатство його душі, мудра зрілість людини, яка багато й плідно попрацювала.

«Старий учитель» зображений на тлі пейзажу. Його обличчя наближене до глядача. Ні жовтуватий відтінок шкіри, ні глибокі зморшки, ні розкішна сива борода — ніщо не відволікає уваги від очей літнього чоловіка. Його гострий допитливий погляд проникає в душу. В уважних очах світиться негасимий промінь душі, закоханість у життя.

Микола Іванович зображений у простому темному одязі. Чорний капелюх, низько насунутий на чоло, слугує своєрідним обрамленням обличчя. Портрет написано так, що увага глядача мимоволі зосереджується на обличчі старого художника з молодими очима.

Полотно просякнуте вірою в красу й значущість людської особистості.

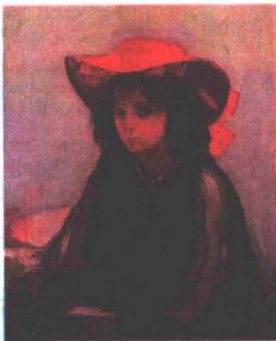
За Л. Членовою.

- ◆ Визначте тему й головну думку тексту. З'ясуйте його стиль.
- ◆ Назвіть відомі вам живописні портрети. Кого з українських художників-портретистів ви знаєте?

 Чи може, на вашу думку, фотографія замінити живопис? Фотопортрет (або фоторобот) — живописне зображення людини? Чого б ви хотіли навчитися — мистецтва живопису чи мистецтва фотографування?

496. Роздивіться репродукцію картини Олександра Мурашка «Дівчинка в червоному капелюсі». Дайте усні відповіді на запитання:

- Що найперше впадає в око під час споглядання картини?
- Якого віку, на вашу думку, зображена на полотні дівчинка?
- Чим гарне її обличчя?
- Який вираз обличчя дівчинки?
- Чи подобається вам її вбрання? Чим?
- Чи тільки чорно-червоне вбрання контрастує на портреті?
- Чи відповідає серйозний вираз обличчя дівчинки її вікові?

497. За поданим на с. 218 планом складіть усний твір-опис зовнішності невідомої натурниці за картиною «Дівчинка в червоному капелюсі».

 Хто позував Олександрові Мурашку для картини, досі не відомо. Пофантазуйте: де і за яких обставин міг би познайомитися художник з дівчинкою. Складіть фантазійну розповідь «Так народилася чудова картина».

 498. За планом, поданим на с. 218, напишіть твір-опис людської зовнішності за репродукцією живописного портрета, який ви самі вибрали.

§ 37. ЧАСТКА ЯК СЛУЖБОВА ЧАСТИНА МОВИ

499. Прочитайте. Самостійними чи службовими частинами мови є виділені слова? Свою думку доведіть. Спробуйте з'ясувати роль цих слів у реченнях.

1. Хіба знайдеться на світі така сила, що подужала б козацьку силу! (М. Гоголь).
2. Чи жила б Україна без кобзи-бандури? Чи світила б колись нам свободи зоря? Чи без неї діждалися б ми Кобзаря? (І. Коваленко).
3. Хай проміння б'є у сонні очі! Світлом виміряється життя (П. Перебийніс).
4. Не люблю каламутного слова (Л. Костенко).

◆ Які з виділених слів слугують для творення способів дієслова? Для висловлення заперечення? Для оформлення запитання?

ЧАСТКА — службова частина мови, яка слугує для творення граматичних форм, висловлення заперечення або ж надає реченню чи окремим його членам додаткових відтінків значення.

За призначенням частки поділяють на такі розряди:

- **формотворчі**, що утворюють форми дієслів умовного та наказового способу: *би (б), хай, нехай*;

- **заперечні**, які передають заперечення: *не, ні, ані*;

- **питальні**, що оформлюють питальні речення: *чи, хіба, невже*;

- **модальні**, що надають реченням або словам певного відтінку: *як, атож, якраз, це, то, навіть, лише, аж, ж та ін.*

Частки не мають самостійного лексичного значення. Вони не є членами речення.

У реченнях питальні і модальні частки не підкреслюють: *Он зірка на небі проде-тіла* (В. Сосюра).

Формотворчі частки підкреслюють разом із дієсловом, з яким вони утворюють форму умовного або наказового способу: *Хай сміється всім блакить!* (Б. Грінченко).

Заперечні частки підкреслюють разом зі словами, з якими вони пов'язані за змістом: *Не вмирає душа наша, не вмирає воля* (Т. Шевченко).

Львівщина.
Будуємо-таки храм

500. Прочитайте. З-поміж виділених часток визначте формотворчі, заперечні та модальні.

1. Не поміча хвилини людина, а час прудкий свій килим тче (Д. Луценко). 2. Я жив би двічі і помер би двічі, якби нам два життя було дано (М. Бажан). 3. Нехай бездомного не мучить туга! І знайде хай собі самотній друга! (О. Черненко). 4. Хай братерством, щирими трудами Україна воскресне! (І. Франко). 5. Життя — це шлях, що переходить в шлях (Д. Павличко). 6. Це поезія, вірші? Чи тільки слівва? (Л. Костенко).

501. Запишіть формотворчі, заперечні й модальні частки у три колонки.

Лише, нехай, ні, вже, оце, би, не, хай, навіть, ані.

502. Перепишіть речення, підкресліть у них члени речення.

ЗРАЗОК ▶ Нехай же співає діврова! (П. Перебийніс).

1. Хай тішать серце рідний степ, зелена стежка (П. Перебийніс).
2. А як я легко б полетів над рідною землею! (Олександр Олесь).
3. Сонце таке прозоре, що його не помітять навіть (М. Бажан). 4. Хіба не бачите, як небо голубіє? (Олександр Олесь). 5. То не вогнем палає кущ калини, то на вітрах душа моя горить (М. Гурець).

◆ Чи в усіх реченнях ви не підкреслили частки? Поясніть.

◆ Зробіть усний синтаксичний розбір останнього речення.

503. Проаналізуйте таблицю. У поданих після неї реченнях визначте модальні частки, з'ясуйте, до якої групи за значенням кожна з них належить.

ГРУПИ МОДАЛЬНИХ ЧАСТОК ЗА ЗНАЧЕННЯМ:

ГРУПА ЗА ЗНАЧЕННЯМ	РОЛЬ У МОВЛЕННІ	ЧАСТКИ
СТВЕРДЖУВАЛЬНІ	СТВЕРДЖЕННЯ ДУМКИ	а тож, еге, так, аякже, авжеж
ПІДСИЛЮВАЛЬНІ	ПІДСИЛЕННЯ ДУМКИ	як, та, що за, що то
ВИДІЛЬНІ	ВИДІЛЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІВ	навіть, хоч, хоча б, аж, же, уже, таки, тільки, лише (лиш), лишень
ВКАЗІВНІ	ВКАЗІВКА	ось, це, оце, то, он, осьде
СПОНУКАЛЬНІ	СПОНУКАЮТЬ ДО ДІЇ	-бо, -но, ну

1. Як швидко дні легкі промчали! (В. Сосюра). 2. Що за золота у вас дитина! (А. Тесленко). 3. Я ж розжила на власний імідж (О. Забужко). 4. В небесах цвіте хмарина лиш єдина, лиш єдина (П. Перебийніс). 5. Лишилося тільки десять хвилин (М. Коцюбинський).

504. Уведіть у речення вибрані з довідки модальні частки. Обґрунтуйте роль цих часток у реченнях.

ЗРАЗОК Легко в очереті дудки робити. — В очереті лише дудки легко робити.

1. По бороді текло, а в рот не попало. 2. Як заспіває, то волос в'яне. 3. Плив, плив, а при березі втопився. 4. Посиділи в гостях на призьбі знадвору. 5. Заховався в закапелку, а хвостика видно. 6. Не клади пальця в рот, бо відкусить.

ДОВІДКА Навіть, оце, осьде, якраз, аж, тільки.

◆ За таблицею з'ясуйте, якого саме відтінку значення внесла в речення кожна з часток.

505. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте частки, з'ясуйте розряд кожної за призначенням. Визначте групу модальних часток за значенням.

У народній моралі особливо пл..калися такі ось ч..сноти: честь і г..дність. Чи не найбільше шанувалося почуття національної г..дності, відраза до ф..зичного й духовного рабства. Ще більшим бе..честям вважалася національна зрада й зречення рідної мови. Відцуратися рідної мови означало позбутися закодованих у ній добра, правди, честі, щ..рості. Зрікш..сь цих якостей, людина втратила б не лише кровні зв'язки з народом, але й власний моральний корінь.

З підручника народознавства.

◆ Поясніть розділові знаки у реченнях з однорідними членами.

Розкажіть, які чесноти ви хотіли б виховати в собі. У відповіді живайте частки.

506. Визначте в реченнях частки. Розберіть їх як частину мови у вказаній послідовності.

1. Чи я не знівечив чужого слова? Чи не забув, як гомонить діврова? (М. Сингаївський). 2. Нехай не падає прокляття на наше прізвище родинне, нехай же, сину, довіряє твоєму підпису людина (П. Перебийніс). 3. Лише у рідній пісні ми живі, живі у слові рідного народу (П. Перебийніс). 4. І, на жаль, людської доброти часом у житті таки замало (Д. Луценко).

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ЧАСТКИ ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

- Частка.
- До якого розряду за значенням належить.
- Група за значенням (для модальних).
- Особливості написання (якщо є).

У бою страшний **не** ворог, а відступник (П. Перебийніс).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ЧАСТКИ

Не — частка, заперечна, з іменником пишемо окремо.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ЧАСТКИ

Не — част., запереч., з ім. пишемо окремо.

507. Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте частки, розберіть їх як частину мови.

1. Коли Україну люди пок..дають, хіба вони не відають, не знають, що за морями відшукати щастя, л..шивши рідну вотчину, не вдаст..ся? (М. Луків). 2. То як же нам жити на рідній з..млі, щоб люди довіку щасливі були, щоб мова народу в повазі була, від роду до роду між нами ж..ла? (Ф. Тишко). 3. Коли б ми здружені були, як мати і слухняні діти, ж..ли б ми вільні, наче віт..р, і не було б на нас хули (М. Кондратенко).

Зв'язне мовлення

Читання • Говоріння

**Вибірковий усний переказ тексту
художнього стилю**

508. Прочитайте. Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті.

Лісовик

Козак Андрій Ярчук в'їхав у ліс. Доріги не було видно. Земля під високими соснами була всипана глицею. Під копитами Орлика голкі ворушилися, шурхотіли, наче змії.

Раптом хитнулися сосни. Звук, що народився при тому, мало скидався на звичайний лісовий шурхіт. Скоріше це нагадувало дихання велетня.

Сергій КОНЕНКОВ.
Лісовик

Андрій зробив коліньми ледь помітний порух, і Орлик слухняно спинився. Дерева зрушили з місця й стали навколо щільним частоколом. Тепер між стовбурами неможливо було ні на коні проїхати, ні пішому протиснутися.

В одному місці дерева посунулися, пропускаючи чоловічка. Точніше, це тільки спереду можна було прийняти за чоловічка ту істоту. Була вона з колоди та гілок, укритих хвоїнками. Чоловічок спритно скакав на однісінькій нозі з шістьма різномірними пальцями, допомагаючи собі при цьому руками. Тією, яка коротша, він розмахував у повітрі, а довшою спирався на землю. Листя папороті звисувалося в чоловічка з маківки на зразок козацького оселедця. Метелик «павичеве око» сидів над сучечком, котрий правив чоловічкові за носа. Той метелик широко розкинув свої крила з великим оком на кожному. Таким чином він заміняв чоловічкові справжні очі.

Чоловічок незграбно вклонився. Метелик склав крила й знову розгорнув їх.

— Хочу літати, — сказав чоловічок. — Коли на коні, то майже летиш.

Андрій зрозумів, що Лісовикові припав до вподоби Орлик.

— Хоч виведи мене з лісу, — попрохав він.

Дерева розступилися, пропускаючи їх. Рослини навіть вишикувалися двома рядами, вказуючи путь. Невдовзі підійшли до краю лісу. Попереду був степ.

По-особливому свиснувши Орлику, козак пригнувся, і вони полетіли. Зупинилися на високій могилі, куди Лісовик уже ніяк не міг дістатися. Поплескавши коня, Андрій спокійно рушив далі.

За В. Пузієм.

- ◆ Визначте тему й головну думку тексту.
- ◆ Визначте в тексті частки. Поясніть їхню роль.
- ◆ Прочитайте текст мовчки. Складіть і запишіть план опису зовнішності Лісовика. За планом перекажіть опис зовнішності.

 Поясніть значення портрета в художній літературі. Пояснення ілюструйте прикладами з вивчених на уроках літератури художніх творів.

 ПОПРАЦЬОУЄТЕ В ГРУПАХ! З уяви складіть опис зовнішності однієї з фантастичних істот: русалки річкової, русалки польової, польовика чи домовика.

§ 38. ПРАВОПИС ЧАСТОК

509. Прочитайте подані в двох колонках речення. Спробуйте пояснити написання виділених часток із словами через дефіс або окремо.

А докопаюсь-таки до щастя.

А. Малишко.

Люди чогось не так-от швидко
ростуть, як їм би хотілося.

М. Стельмах.

Щастя не шукають, а таки
здобувають.

Народна творчість.

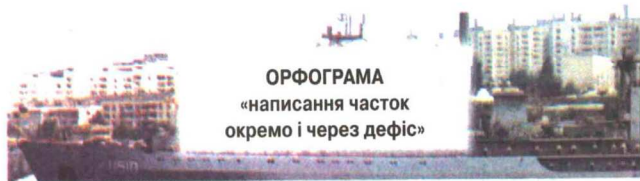
Зимова от чорнішає земля.

Є. Маланюк.

Якщо частки *бо, но, то, от, таки* стоять безпосередньо після слів, до яких відносяться, їх пишуть із цими словами **через дефіс**: *Будуємось, будуємо-таки* (М. Влад). Якщо ж ці частки стоять не відразу після такого слова, їх пишуть **окремо**: *І ми таки прийдем* (А. Малишко).

Так само **окремо** пишуть частки *бо, но, то, от, таки*, якщо між ними й словами, з якими вони пов'язані, стоїть інша частка: *сказав же таки*.

Формотворчі частки пишуть з усіма словами **тільки окремо**: *прочитав би, сказала б, хай буде, нехай скажуть*.

ОРФОГРАМА

«написання часток
окремо і через дефіс»

510. Прочитайте. Визначте частки, поясніть їхнє написання.

1. Ми на Україні — таки український народ, а не просто населення, як це у звітах дається (В. Баранов). 2. Світ мені усміхається тепло, і розлуки немає-таки (П. Перебийніс). 3. І, на жаль, людської доброти часом у житті таки бракує (Д. Луценко). 4. А людина, що з совістю у злагоді, то ж таки людина, а не бутафорія! (Олесь Гончар). 5. А я ж таки козацького роду-плоду, то й не звик ще потурати на пригоду (М. Вороний). 6. Горі наше — житня каша. З'їв би й таку, та не личить козаку (Народна творчість).

◆ Поясніть правопис частки у підписі до фотографії на сторінці 256.

511. Перепишіть, знімаючи ризики. Поясніть написання часток.

1. Який/бо ти, дідусю, став суворий! (Леся Українка) 2. Якби/то я міг повернути неповторною юність мою! (В. Сосюра). 3. Діду, ви

старомодні. А розправте/но плечі. Де ж це видано, діду, так/бо діло не піде! (П. *Перебийніс*). 4. Якби, якби/то юність знала, а старість мудра я могла! (В. *Сосюра*). 5. Отак/бо, друже мій великий, усе минуле ожива (А. *Малишко*). 6. Правда/бо чиста, й добро із красою з'єдналися щільно (Б. *Грінченко*). 7. Гбри! Які/ж/бо ви високі! (В. *Касян*).

- ◆ Позначте в словах орфограму «написання часток окремо і через дефіс».
- ◆ Визначте речення, ускладнені звертаннями. Поясніть у них розділові знаки.
- ◆ Складіть розповідь про свого дідуся або бабусю. Уживайте різні за значенням частки.

512. Перепишіть прислів'я, на місці крапок упишіть дібрані з довідки частки.

1. До торби грамоти додай-.. мішок розуму. 2. Не так-.. він діє, як словами сіє. 3. Сиди-..., Тетяно, ще зовсім рано! 4. Улита їде — колись-.. буде.

ДОВІДКА ► Бо, но, то.

Які з часток синонімічні? Свою думку доведіть.

513. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Ну (бо), дощику, полий, вербенятам личка вмий! (О. *Пархоменко*). 2. Синичка малесенька, наче колібрі, яось (то) існує в своєму калібрі (І. *Драч*). 3. А ти б, метелику, не дуже (то) гордився, бо ти недавно сам із гусениці вродився (Л. *Боровиковський*).

Підсилювальну частку же (ж) пишуть від слів окремо:
А час працює все ж таки на нас (Г. *Коваль*).

Якщо ж (же) входить до складу сполучника або частки, то її пишуть зі словом разом: теж.

514. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Пригадую Мадонну Рафаеля. Мистецтво вічне, вічне/бо життя (Д. *Павличко*). 2. Я не люблю людей двомовних, в людини ж/бо — один язик (В. *Сосюра*). 3. Дай/бо, вечоре, на вечерю хліба чорного краєць (М. *Нагнибіда*). 4. Я ж/бо не дуже, а я собі збоку, тільки трішки поп'ю я весняного соку (А. *Малишко*).

- ◆ Позначте в словах вивчені орфограми.
- ◆ Визначте речення, ускладнене звертанням, поясніть у ньому розділові знаки.

515. Перепишіть, знімаючи ризики та вставляючи пропущені літери.

1. Ти не лякайся/бо, що свої ніженьки вмоч..ш в холодну росу (М. *Старицький*). 2. Уже/ж/бо в..сна, Андрію, ходім джер..ло копати! (А. *Малишко*). 3. Дівчино, дівчино, що робити, скажи/но (О. *Маковей*). 4. Я спитав/таки сусіду про Ганнусю (Т. *Шевченко*). 5. Галя забулася коротеньким сном до ранку, тут/таки коло вікон..чка (Марко *Вовчок*).

Оповідання за поданим сюжетом

ОПОВІДАННЯ — невеликий розповідний художній твір про одну чи кілька подій у житті персонажа, що відіграють важливу роль у його долі.

Для творів цього жанру характерні: проста будова (композиція); однолінійний сюжет; невелика кількість персонажів (дійових осіб).

Події, про які йдеться в оповіданні, звичайно відбуваються протягом невеликого відрізка часу.

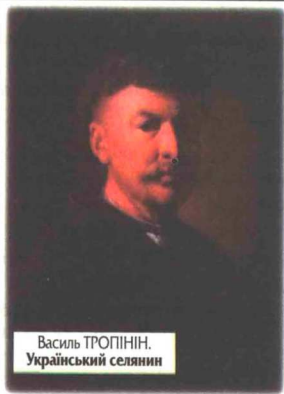
У ланцюгу зображених в оповіданні подій виділяють такі частини:

516. Пригадайте котресь із вивчених на уроці літератури оповідань. Визначте в ньому зав'язку, кульмінацію та розв'язку. З'ясуйте тему оповідання та його головну думку. Який тип мовлення в тексті цього оповідання є основним?

517. ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ! На основі поданого сюжету складіть оповідання.

Василь ТРОПІНІН.
Український селянин

ЗАВ'ЯЗКА

До в'язниці приїхав пан, щоб забрати своїх заарештованих за непокору кріпаків для роботи в полі, щоб, мовляв, не їли дарма хліба. Дав начальникові тюрми хабара. Розписався за десятьох звільнених кріпаків у тюремній книзі і пішов собі геть.

КУЛЬМІНАЦІЯ

Прибіг переляканий тюремний писар із книгою, у ній підпис — «Кармелюк». Начальник зомлів з переляку. За Кармелюком спорядили погоню.

РОЗВ'ЯЗКА

Кармелюка зі звільненими арештантами тільки й бачили...

Що вам відомо про історичну особу — Устима Кармелюка? Які твори мистецтва про Кармелюка вам відомі?

Роздивіться репродукцію полотна В. Тропініна «Український селянин». Існує легенда, що художникові позував сам Кармелюк. Повторіть складене вами оповідання ще раз, увівши до його тексту опис зовнішності (портрет) народного месника. Чи «виграло» від цього оповідання? Яка роль портрета у художньому творі? Оповідання запишіть. Доберіть до нього заголовки.

518. Складіть фантастичне оповідання про вашу зустріч з інопланетянином. Працюйте у такій послідовності.

- Сформулюйте тему майбутнього оповідання. Обміркуйте його головну думку.
- Подумайте, де й коли будуть відбуватися події, про які йтиметься в оповіданні, хто стане його персонажами.
- Накресліть таблицю за зразком, поданим у вправі 517. Обміркуйте зав'язку, кульмінацію та розв'язку майбутнього оповідання, заповніть таблицю.
- «Проговоріть» оповідання спочатку в своїй уяві, потім запишіть його на чернетці.
- Складіть опис зовнішності одного з персонажів вашого оповідання. Уведіть цей опис у записаний на чернетці текст.
- Відредагуйте текст вашого оповідання.
- Доберіть до оповідання цікавий заголовок.
- Перепишіть оповідання до зошита.

Я знаю!

Я вмію!

Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- » Чим відрізняються службові частини мови від самостійних?
- » З якою частиною мови найчастіше вживаються прийменники? Поясніть назву цієї частини мови.
- » Які прийменники називають простими, складними, складеними?
- » Які прийменники пишемо разом, окремо, через дефіс?
- » Яка роль сполучників у мові?
- » Що є підставою поділу сполучників на сурядні та підрядні?
- » Яка роль у мові часток? Наведіть приклади.
- » Які частки називають формотворчими? Модальними?
- » Які правила щодо написання частки *не* стосуються всіх частин мови?
- » Розкажіть, яку угоду могли б укласти самостійні та службові частини мови. Укажіть права та обов'язки кожної зі службових частин мови.

Контрольний переказ тексту, що містить опис зовнішності людини

519. Прочитайте текст. Виконайте подані після нього завдання.

Северин Наливайко

Не міг Северин забути Настю. Не міг забути, як на одній зупинці недалеко від Дністра він улаштував огляд своєму війську. Гетьман сповільна пішов уздовж козацької лави, дійшов до краю, спинився. Що це?

Цей юнак низькорослий, він удвічі нижчий за списа. Постає у нього не по-чоловічому тендітна й струнка. На безвусому рум'яному личку блищать сині очі. На ратищі списа білють крихітні рученята. Розгублено та винувато дивиться хлопчина на гетьмана.

Зібравши сотників, Наливайко віддав наказ про напрям дальшого руху. Тоді повернувся назад, ще раз пильно глянув на юнака. Невже дівчина?

Помітив, як затремтіли в «козака» руки й сплотніло обличчя, але змовчав. Лише в наметі, куди покликав дівчину, дав волю своєму гніву.

По блідих щоках дівчини текли сльози. Сині очі проникали в душу, породжували в гетьмана співчуття.

Настя розповіла, що родом із Гусятини. Пан шаблею рубонув її батька за непокору. Настю наказав віддати заміж за старого конюха. Напередодні вінчання дівчина втекла до козацького війська.

Звісно, того ж дня Северин випровадив її з війська. Війна — не жіноче діло. Та хіба міг він забути розповідь дівчини, її схвилюваний голос, сині очі?

За якийсь час Наливайкові передали полотняний вузлик. Там лежали вишивана сорочка й барвистий рушник. Усе це передала гетьманові Настя, щоб Україну визволяв, на дорогу звитяги ставши.

За В. Кулаковським.

- ◆ Лексичні значення виділених слів з'ясуйте за словничком.
- ◆ Визначте тему та головну думку тексту.
- ◆ Поясніть, що символізує рушник. Чому саме його дарують мандрівникові або воїнові?
- ◆ Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті. Який основний, який — другорядний? З'ясуйте стиль тексту.
- ◆ Складіть і запишіть план тексту. За планом напишіть докладний переказ.

§ 39. НЕ і НИ З РІЗНИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ

520. Прочитайте. Визначте в реченнях частку *не* та слова з префіксом *не-*.

1. До серця горнеться неспокій, немов до берега прибій (Г. Чубач).
2. Нам не слава потрібна, не тучі, а ясна неозора блакить (А. Малишко).

◆ Якими частинами мови є слова з префіксом *не* та слова, які з часткою *не* пишуть окремо?

◆ Розкажіть про написання *не* іменниками, прикметниками та прислівниками. Звертайтеся з таблицею.

НЕ З ІМЕННИКАМИ, ПРИКМЕТНИКАМИ, ПРИСЛІВНИКАМИ

Не ПИШУТЬ РАЗОМ (не є префіксом), ЯКЩО:

слово *не* вживають без *не*

Неук, невгамовний, незабаром

додаванням *не* утворюються слова з протилежним лексичним значенням (їх можна замінити синонімами):

щастя — нещастя (біда)
великий — невеликий (малий)
високо — невисоко (низько)

Не ПИШУТЬ ОКРЕМО (не є часткою), ЯКЩО:

у реченні є протиставлення

Люблю не тишу, а політ (Г. Чубач).

не стосується присудка

Я не схожий на суху пустелю (А. Малишко).

521. З-поміж поданих слів випишіть ті, що не вживаються без *не*. Розберіть ці слова за будовою.

Необхідність, неуважний, нещодавно, ненадовго, неписьменний, ненапад, нетерплячка, незлостивий, нелад, немовля, німічний, не-

змірний, неповноцінний, невід, невтомно, непоборний, непрацевдатний, незабаром, несмачний, нестача.

◆ Якими частинами мови є виписані слова?

522. Перепишіть, знімаючи ризики. Позначте в словах орфограму «не з іменниками, прикметниками, прислівниками».

1. Я до не/стями люблю Україну, вишивку гарну, червону калину. (Я. Ковальова). 2. Художник має бути не/вмирущим (В. Сторожук). 3. Мене, як не/мовлятко, сповиває і тісно в'яже музика сумна (Д. Павличко). 4. Нам був не/нависний злодійський лад (М. Тарновський). 5. Не/квапом плуганиться вечір (Є. Гуцало).

523. Прочитайте. Поясніть написання з не виділених слів.

1. Як нерозумно випрошувати те, чого можеш сам досягти! (Г. Сковорода). 2. Приємно перестать із недругом сваритись. (П. Куліш). 3. Недалеко вже нам до Європи, це Європі далеко до нас. (В. Мордань). 4. Я світ обійшов, я своїми руками неправду борю, на дробі йдучи. (Яр Славутич).

524. Перепишіть, подані в дужках слова замінюючи на самостійно дібрані синоніми з не.

1. Найкращих літ бажаю другу, не лаю (ворогів) за зло. (П. Засенко). 2. Як же (злим) бути, коли небо таке голубе! (В. Свідзинський). 3. (Коротко) буде та зима, що почалася в квітні. (Д. Павличко).

525. Перепишіть прислів'я, знімаючи ризики.

1. Де не/згода, там часто шкода. 2. Не/велика біда, що минула середа. 3. Не/рідко смішний початок завершується слізьми. 4. Вмий ні/чого не/буває, все не/легкої праці чекає. 5. То не/щастя, як дощ у жнива вдасться.

526. Перепишіть, завершуючи кожне з прислів'їв. За потреби виберіть потрібне слово з довідки й поставте його у потрібній формі.

1. Будь не упертим, а ... . 2. Хата славна не убранням, а ... . 3. Міста тримають не стіни, а ... . 4. І тварина любить не тряску, а ... . 5. Годують не сокира, не вила, не таця, а ... .

ДОВІДКА

Частування, ласка, відвертий, люди, праця.

527. Перепишіть, знімаючи ризики.

1. Не/гнів, а ніжність — наша вічна сила (О. Теліга). 2. Ми на покуті в серці садовим не/злом, а добро (Є. Гуцало). 3. Людині для польоту потрібна сила духу, а не/пір'я (О. Ільченко). 4. Поезія — це не/дорога, а прірва почуття (Г. Чубач). 5. Не/сум, а жаль мене бере великий (П. Куліш).

528. Перепишіть. Підкресліть у кожному реченні граматичні основи.

1. Не збирається бандура помирати, їй ніякі примхи моди не страшні (*П. Перебийніс*). 2. Я не самотній, бо зі мною спів. (*В. Сосюра*). 3. Брехня не солодка, а правда гірка (*Г. Чубач*). 4. Село моє не знамените, та вдача горда у села (*П. Перебийніс*). 5. Ми не бездушні на отчій землі (*В. Гей*). 6. У великому світі я дуже маленька. Але без краплини не повна ріка (*Г. Чубач*).

◆ Поясніть написання *не* з виділеними словами.

529. Прочитайте. Поясніть написання не з дієсловами. За потреби зверніться до параграфа 6.

1. Я не люблю, коли кричать, ненавиджу, коли лякають (*В. Коротич*). 2. Хай крутиться собі часу машина, не вивітрий із нас добра й тепла (*Д. Білоус*). 3. Висока думка в'юниться не вмій (*Л. Костенко*). 4. Незчулися, як і зима минула (*Панас Мирний*). 5. Як тебе немає поруч, веселіш тоді мені (*В. Симоненко*).

◆ Позначте у словах орфограму «не з дієсловами».

 530. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ! Прочитайте. Знявши ризики, випишіть тільки ті речення, що містять дієприкметники, які пишуться з *не* разом. За потреби зверніться до параграфа 25.

1. Не/закінчену роботу дощі та сніги закінчують. 2. Не/закінчену вчасно роботу дощі закінчують. 3. За не/сказане слово не буває соромно. 4. За не/сказане зопалу слово соромно не буває. 5. Не/обдумане вчасно діло померехтіло й згоріло. Не/обдумане діло взяло й згоріло.

531. Перепишіть. Підкресліть у реченнях граматичні основи. Поясніть написання не з дієприкметниками.

1. Поле не міряне, вівці не лічені, пастух рогатий. 2. Не висіяне насіння і на той рік не пропаде. 3. Хліб не тільки не молочений, а й на тік не волочений.

◆ Позначте у словах орфограму «не з дієприкметниками».

532. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть написання не з дієприслівниками. За потреби зверніться до параграфа 29.

1. Сніги зійшли немов навіки вже сліду не лишивши нам. Земля розплющила повіки своїм не вірячи очам (*Л. Дмитерко*). 2. А за березами важніли хмари не знаючи куди занести дощ (*М. Стельмах*). 3. І в'януть трави смарагдові, з квіток не зводячи очей (*Олександр Олесь*).

533. Поясніть значення фразеологізмів. Обґрунтуйте написання не з дієприслівниками, що входять до їхнього складу.

1. Не моргнувши оком. 2. Не минаючи нагоди. 3. Не роблячи

розголосо. 4. Не розгинаючи спини. 5. Не тямлячи себе. 6. Не згортаючи рук. 7. Не дивлячись (незважаючи) ні на що.

◆ З трьома фразеологізмами складіть речення, запишіть їх.

◆ У записаних реченнях поясніть розділові знаки. У якому випадку фразеологізми-дієприслівникові звороти не виділяють комами? Коли виділяють?

534. Перепишіть текст, знімаючи риси. Обґрунтуйте написання не з різними частинами мови.

Українська держава зможе по/справжньому утвердитися в світі передовсім духовністю, що не/схожа на інші, а тому й цікава. Адже матеріальним достатком Європу нині не/здивуєш. Культура — то єдина не/ординарна, виняткова сила нашого народу, яка зараз перебуває у стані стислої пружини перед вивільненням.

Я стверджую: не/має кращого засобу для оздоровлення нації, як її уподібнення красі природи, що витворилась на нашій землі для вічного життя в слові...

За Р. Іваничуком.

535. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Запорожжя споконвіку було серцем українським, а воля на Запорожжі ніколи (не) вмирала, та й давні звичаї ніколи (не) забувались, і козацькі предковічні пісні (не) замовкали (П. Куліш).
2. На світі більше, ніж зірок у неба, (не) кволих душ, а пристрасних, хоробрих (П. Воронько).
3. Моя правда завжди насторожі, (не) впускає брехню у мій дім (В. Білас).
4. Якого б хліба у житті (не) їв, смачніша дома спечена хлібина (К. Лесьєв-Лесь).
5. Один згоряє у труді, (не) знаючи спочину, а другий сили молоді марнує без упину (М. Луків).
6. Життя карає (не) одмінно за кожен гріх, за хибний крок, поки збагнеш, що (не) година, а все життя — один урок (В. Черепков).

◆ Доберіть до фотографії назву, яка б продемонструвала ваші знання правил, що вивчаються у цьому параграфі.

СЕВАСТОПОЛЬ.

Пам'ятник князеві Володимиру в Херсонесі

Ні (ані) пишемо разом із:

- **іменниками, прикметниками, прислівниками, які без ні не вживаються:** нікчема, нісенітниця, ніяковий, нівроку, аніяк;

- **заперечними займенниками:** ніхто, нічий (але ні до кого, ні перед чим) та **заперечними прислівниками:** ніде, ніяк, ніколи, анітрохи, нізащо (але ні за що).

Ні (ані) пишемо окремо у:

- **реченнях із заперечним присудком:** Ніхто не вимовив ні слова;

- **фразеологізмах:** ні сюди ні туди, ні тут ні там.

536. Прочитайте прислів'я. Поясніть написання *ні* зі словами.

ОРФОГРАМА

«ні (ані) з різними частинами
МОВИ»

1. Ледареві й нікчемі завжди свято. 2. Ледачому й лінуватися ніколи. 3. Ніхто майстром враз не став. 4. З пустого в порожнє переливати нічого. 5. Красно говорить, та слухати нічого. 6. Живий ведмідь шкури ні за які гроші не продасть. 7. Дотримуй у всьому міри, то не матимеш ні в чому потреби.

◆ Позначте у словах орфограму «ні (ані) з різними частинами мови».

537. Перепишіть, уставляючи пропущені літери та знімаючи риси. Поясніть написання *ні*.

1. Величі справжній не треба сп..ратись на плечі ні/кчем (В. Симоненко). 2. Отам лиш, де Господь тебе посіяв, ро..квітнуть мус..ш, більше ані/де (Л. Степовичка). 3. Не зможу ані/кроку я по чужій землі — не/виж..ве душа (Ю. Каплан). 4. Ні/що ні/коли не/м..нає марно (Б. Олійник). 5. Ні/де не видно було ні/ж..вої душі (І. Нечуй-Левицький). 6. Хто хоче жити, ні/коли не/помре (В. Симоненко). 7. Не/хочу я ні/вічності, ні/слави (Л. Костенко).

538. Розкрийте значення фразеологізмів. Поясніть написання *ні* зі словами.

Ні аза не знати. Ні кроку назад. Ні за цапову душу. Ані з місця. Ні з чим не розминеться. Ні за що ні про що.

◆ З трьома фразеологізмами складіть і запишіть речення.

§ 40. ВИГУК

ЯК ОСОБЛИВА ЧАСТИНА МОВИ

539. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Які з виділених слів виражають почуття? Які передають волевиявлення: заклик, спонукання до дії?

1. «Ех, Остапе, Остапе!» — кричав Тарас, пробиваючись до сина (*М. Гоголь*). 2. Він гукнув на повні груди: «Гей, почуйте мене, люди!» (*Л. Забашта*). 3. Бабуся таємничо спитала: «Ану, прислухайся, що чуєш?» (*В. Кава*). 4. Земля пашисть: «Ах, дайте, дайте плуга!» (*Д. Фальківський*). 5. Ех, і земелька ж то! Хоч бери і ножем замість масла намазуй на хліб (*М. Стельмах*).

◆ Ще раз прочитайте речення, супроводжуючи читання відповідною мімікою та жестами.

ВИГУК — особлива незмінна частина мови, що виражає почуття та волевиявлення, не називаючи їх.

ПОРІВНЯЙТЕ:

ПОЧУТТЯ

*Ой, ах, ей, о, ого,
еге, іч ...*

ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ

*Гей, агов, нумо, геть, гайда,
алло, марш, цабе, тпру...*

Вигуки, що передають почуття, не називають їх так, як іменники (*радість, страх, огида*), дієслова (*радію, боюся, гидую*) або прислівники (*радісно, страшно, гидко*). Проте з кожним вигуком у свідомості людини пов'язується певний зміст: радість, здивування, задоволення, спонукання тощо. Вигуки виражають ці почуття та враження загально, тому більшість вигуків є взаємозамінними. Так, вигук *ой* може передавати здивування, радість, захоплення або страх. Лише за деякими вигуками закріплене одне значення: *тю* (здивування), *пхе* (зневага), *фу* (огида).

Вигуки волевиявлення передають заклик, спонукання до дії (*цитть, тсс, геть, тпру*).

війо) або слугують для привернення уваги (*алло, агов*). До вигуків волевиявлення зараховують й етикетні формули: *добридень, пробачте, будь ласка та ін.*

Вигук не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови. Вигук не є членом речення.

Найчастіше вигуки вживають у розмовному та художньому стилях — переважно в діалогічному мовленні. В усному мовленні вигуки часто супроводжують відповідною мімікою та жестами.

540. Прочитайте. Визначте в реченнях вигуки. Які з них передають почуття? Які виражають волевиявлення людини?

1. О, скільки ласк і невичерпних сил таїш в собі ти, українська земле! (*Д. Луценко*). 2. Гей, удармо в струни, браття, золотії (*М. Рильський*). 3. Ах, що то за пісня була (*Марко Вовчок*). 4. Ох, пісне, чому, як той птах, не летиш? (*М. Рильський*). 5. Ануте, заграйте щонебудь! (*Панас Мирний*). 6. Уважно, прошу, слухайте мене (*Г. Чубач*).

541. Прочитайте діалог за особами, на місці крапок уставляючи самостійно дібрані вигуки. Обґрунтуйте роль вигуків у мовленні.

Проходячи двором, старшина побачив школяра, що ніс якусь книжку.

— ... , хлопче! Хто тобі цю книжку дав?

— Учитель.

— ... , дай її сюди! ... , йди додому, — звелів хлопцеві старшина, а сам пішов до писаря. Писар розгорнув книжку.

— ...! Що воно таке?... , подивимось! «Географія», — прочитав він заголовок. — ...! Хто його зна, що воно таке...

За Б. Грінченком.

ДОВІДКА Ага, хм, ану, ого, агов, ну.

◆ Визначте стиль уривка. У висловлюваннях яких стилів найчастіше вживають вигуки? Чому?

Які з вигуків є, на вашу думку, взаємозамінними? Наскільки доречним є вживання вигуків у щоденному спілкуванні?

Розіграйте діалог між двома семикласниками. Один стверджує необхідність вивчення у школі предмета «Етика», другий заперечує.

Уживайте вигуки.

За походженням і способом творення вигуки поділяють на:

- **не похідні, що не співвідносяться з іншими частинами мови, а утворені з одного або кількох звуків:** *a! o! ex! eū! oū! іч! фе! гей! пхе! гм! тпру! люлі!*

- **похідні, що їх утворено від інших частин мови:** *матінко! жах! лишенько! рятуйте! прощайте! отаке!*

До похідних вигуків належать слова-оклики, якими привертають увагу (*гулі-гулі, киць-киць, но, киш, цабе*), та фразеологізми (*Здоровенькі були! На добраніч! Ти бач! От тобі й раз! Хай йому грець!*).

542. Прочитайте. Визначте вигуки непохідні та похідні.

1. Цить! Не плач, принесе киця калач (*Народна творчість*). 2. Леле-леле! Спи, моє дівчатко, я тебе зірчастим небом вкрив (*М. Сингаївський*). 3. Геть, відійди від мене, сину тьми! (*Леся Українка*). 4. Ех, і дихатимемо ж ми легко та радісно (*Остан Вишня*). 5. О, знов крізь білі жалюзі промінчик цей прокрався! (*Г. Чубач*). 6. Ой лишечко! Хто йде! (*Т. Шевченко*). 7. Ну, вибачай, нагнав на тебе жаху (*Л. Костенко*).

◆ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

◆ Визначте вид кожного з речень за метою висловлювання та інтонацією.

◆ Поясніть, чому більшість речень з вигуками є окличними.

Намалюйте обличчя, які могли б стати своєрідними «портретами» вигуків *тю, ой, ах, гей*.

543. Прочитайте вигуки, поясніть, як вони утворилися.

Боже мій! Мамо рідная! Слава! Рятуйте! Ти глянь! Горенько моє! Марш! Цур йому!

◆ Укажіть вигуки, утворені від форми кличного відмінка іменників.

◆ З виділеними словами усно складіть речення.

Вигуки, повторювані з метою посилення передаваних ними почуттів, пишемо через дефіс: ай-ай-ай, ну-ну, ого-го.

Запам'ятайте: вигуки на добраніч, будь ласка, до побачення пишуть двома словами.

544. Перепишіть, знімаючи риски.

1. Ой/ой, біда! Рятуйте мене, люди! (*В. Симоненко*). 2. Яке/б життя було, гей/гей, як/би не люди (*Ю. Рибчинський*). 3. Гай/гай, як/же багато води збігло! (*С. Скляренко*). 4. Сива осене, ти, будь/ласка, нагадай мені присмак весни (*І. Войтюк*). 5. Шапку узяв і почав її м'яти: «Що/ж, на/добраніч, пора вирушати...» (*Л. Костенко*).

- ◆ Визначте речення, ускладнене вставним словом. Поясніть у ньому розділові знаки.
- ◆ Поясніть розділові знаки в реченні з прямою мовою.

Вигуки, що стоять на початку речення або в середині його, виділяють комами, якщо їх вимовляють без особливої окличної інтонації: *О, якими дощами тут зміло весь колір? (О. Пахльовська). Сонце, волю зустрічати, гей, виходь, мій брате! (В. Поліщук).*

Якщо вигук вимовляємо з окличною інтонацією, після нього як на початку речення, так і в його середині чи в кінці ставлять знак оклику: *Ох! Зірка в серце впала (Леся Українка). Весно, приходь! Та швидше, гей! (В. Сосюра).*

Вигуки о, ой, які стоять перед звертанням і тісно пов'язані з ним інтонаційно, комами від звертання не відділяємо: *О краю мій, тужу я за тобою! (М. Рильський).*

545. Прочитайте. Визначте вигуки. Поясніть уживання розділових знаків.

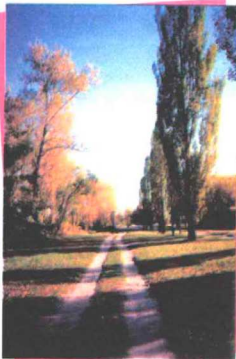
1. Гей-гей! Чи є хто в лузі? Озовися! (М. Вороний)
2. Гей, сусіди з іншої планети! Вам палке вітання від землян! (Ю. Березко)
3. О краю мій, тополею рости! (С. Бен)
4. Ах, серце, радуйся, люби цей світ! (П. Перебийніс)
5. Співай, співай про молодість, о серце! (В. Сосюра)
6. Ну, серце, говори! (Д. Павличко)
7. А життя прожити перекотиполем? Ой, озветься воно потім болем... (М. Шостак)

546. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Довбуша й Лук'яна Кобилиці гей дзвеніли месницькі шаблі! (Т. Масенко)
2. А здолати нас ох непросто! Кров козацька в серцях кипить! (В. Шукайло)
3. Ой у полі гне тополі вітер та на вольній волі (В. Сосюра)
4. Летімо, друзі, вдалеч навмання. Ану подайте білого коня! (П. Перебийніс)
5. О слово Будь мечем моїм (Олександр Олесь)

547. Визначте в реченнях вигуки. Розберіть їх у вказаній послідовності.

1. Ах, скільки поклав я душевної сили, щоб нині у пісні ширшали крила! (Т. Масенко)
2. О, скільки ж то відчинених дверей в далекий світ шляхів незнаних! (О. Лятушинська)
3. Ой лелечко, болить моє сердечко! (П. Чубинський)
4. У степу нікого, гей, нікого: хто послав у путь мене самого? (М. Петренко)

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ ВИГУКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

- Вигук.
- Що передає (почуття чи волевиявлення).
- Особливості написання (якщо є).
- Розділові знаки.

Ох, коли б мені доля судила хоч побачити ранню зорю!
(*Леся Українка*).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ ВИГУКА

Ох — вигук, виражає почуття захоплення, на письмі відділяємо комою.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ ВИГУКА

Ох — виг., вираж. почуття захоплення, відділ. комою.

548. Перепишіть, розставляючи розділові знаки. Обґрунтуйте вживання дефіса.

1. Гай-гай до травня зачекаймо (*М. Бажан*). 2. О як цвітуть покинуті сади! О як в долині солов'ї дуріють! (*Г. Чубач*). 3. Ой не висни чорна хмаро над смерекою (*В. Сосюра*). 4. Вже з уст зірвалися слова Гей-гей чи є хто в лузі озовися (*М. Вороний*). 5. Гай-гай та й не вдома де не сядеш — не солома (*Народна творчість*). 6. Ох-го десь у лісі оддало (*П. Тичина*).

◆ Поясніть розділові знаки в реченнях із прямою мовою.

◆ Розберіть як частину мови вигуки, що використані у підписах до фотографій на сторінках 271, 274, 275.

ХЕРСОН.
Добрідень, місто мандрівників!

Зв'язне мовлення

Говоріння

Складання й розігрування діалогів

549. Складіть і розіграйте діалог між однокласниками, один із яких захоплюється інформатикою. Мета його спілкування — висловити захоплення від роботи з комп'ютером і спонукати товариша опанувати комп'ютерну грамоту. Мета другого — з'ясувати, наскільки корисне й цікаве навчання інформатики. У репліках діалогу використайте деякі з поданих у рамці слів і словосполучень, а також якнайбільше вигуків.

Комп'ютерна грамотність, монітор, дисплеї, системний блок, клавіатура, маніпулятор «миша», дискета, компакт-диск, захисний екран, інсталяція (встановлення програми), база даних, принтер, картридж.

550. Складіть і розіграйте діалог між однокласниками, що колекціонують комп'ютерні ігри. Мета спілкування кожного — ознайомитися з колекцією співрозмовника та домовитися про обмін іграми. У репліках використайте деякі з поданих у рамці слів та якнайбільше вигуків.

Інтернет, сайт, електронна пошта, СМС (служба коротких повідомлень), контекстне меню, мегабайт, поштова адреса.

551. Від імені семикласника складіть монологічну розповідь про його захоплення. Використайте деякі з поданих у рамці слів і словосполучень, а також якнайбільше вигуків.

Шахова партія, турнірна таблиця, спортивний розряд, майстер спорту, гросмейстер, шахова комбінація, шахова задача, цейтнот, шах, мат, сеанс одночасної гри, шаховий комп'ютер.
Клясер (альбом для колекції поштових марок), пінець, перфорація, штемпель, тематична добірка, ювілейна марка, раритет (цінна рідкісна річ), підробка, журнал «Філателіст», магазин «Філателія», дизайн (художнє оформлення), колорит.

• ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНІ СЛОВА

552. Прочитайте. Визначте слова, які передають звуки й шуми явищ природи або відтворюють звуки, що їх видають тварини.

1. «Гух-гух-гух», — озивається на кроки старий сніг (*Григор Тютюнник*).
2. Чуєте, як у нас соловейки співають? Тьох-тьох-тьох! Тут їх не один! (*Остан Вишня*).
3. Коли це гусак як закричить: «Ге-ге-ге!» Він крилами по воді: «Ляп-ляп-ляп!» (*Остан Вишня*).

◆ Визначте вжиті в реченнях вигуки.

Звуки різних явищ природи: шум дощу, вітру, води, гуркіт грому, звукові сигнали тварин і пахів відтворюють так звані звуконаслідувальні слова: *буль, ляп, ш-ш-ш, ку-ку, бабах!*

Звуконаслідувальні слова, утворювані повторенням певних звуків або звукосполучень, пишуть через дефіс: *кру-кру, гав-гав, бе-е-е-е, бу-ух.*

553. Прочитайте. Визначте звуконаслідувальні слова.

1. Зозуленька сива на дубочку сіла. Залунало у гайку: «Ку-ку! Ку-ку! Ку-ку!» (*М. Познанська*).
2. Я стою в урочистім мовчанні, а тополі тихо: «Шу-шу-шу» (*Г. Коваль*).
3. «Гав!» — крутнув хвостом великий собака Кур'єр (*С. Дзюба*).
4. «Кум-кум!» — в куширі жаби співи почали. Наловили комарів, почали веселий спів: «Квок-квок! Кум-кум! Ми розвієм сум-сум!» (*Н. Забіла*).
5. «Чш-ш-ш», — сказала вода й жбухнула парою (*Григор Тютюнник*).
6. «Чух, пах! Ту-ту-ту!» — їде поїзд по мосту (*А. Камінчук*).

◆ Поясніть правопис звуконаслідувальних слів.

◆ Обґрунтуйте розділові знаки в реченнях із прямою мовою.

😊 Назвіть звуконаслідувальні слова, що виникли у великому місті, уведіть кілька з них у речення.

554. Перепишіть, знімаючи ризики та вставляючи літери. Визначте звуконаслідувальні слова.

1. Чуєт..ся чи снит..ся голос із дзвіниці: «Бов/ді/бов!» (*Д. Білоус*).
2. «Бім/бам! Бім/бам!» — н..сьється всюди (*М. Тарновський*).
3. Яка в..сока й горда свічка, що хлюпа полум'ям: хлюп/хлюп... (*Є. Гуцало*).
4. Ех! І вдарило кляте життя. Тільк.. струни у серці: «Дзінь... Дзінь...» (*Д. Фальківський*).
5. «Хррумк/хррумк/хррумк», — про-

хрумкали кроки. «Крра/а», — зронила ворона з дер..ва. «И/ирруп», — пр..віталася квартира і зловила сніжинку. Дорогою біг з..мовий ранок, а в його дірявій к..шеньці в..свистував вітер (Р. Скачко).

◆ Поясніть значення фразеологізмів *ні бум-бум*; *ні бе ні ме ні кукуруку*; *ні тпру ні ну*.

555. Перепишіть, знімаючи ризики та розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Спішать бджілки одна/по/одній. Бзум/бзум вдаряє кожна вилітаючи з очка у котру/небудь із невидимих струн перетягнутих од неба до землі (В. Поліщук). 2. Тихо в/сюди хоч сій мак. Лиш годинник б'є Так/так (О. Маковей). 3. Завірюха мете завірюха гуде Гу/гу/гу! Гу-гу/гу! І хатини стоять аж по/вікна в снігу (Л. Компанієць). 4. У повітці вжикає рубанок Жик/вжик, жик/вжик... (Ю. Олійник). 5. Цок/цок, цок/цок! цокав майстер Молоток (А. Качан).

Я знаю!

Я вмію!

Я можу!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- » Яку частину мови називають вигуком? Наведіть приклади.
- » Чому вигук вважають особливою частиною мови?
- » Що означають вигуки? Наведіть приклади емоційних вигуків та вигуків волевиявлення.
- » До яких частин мови належать етикетні слова? Наведіть приклади таких слів.
- » Що відтворюють звуконаслідувальні слова? Наведіть приклади.
- » Які вигуки пишуть через дефіс?
- » Які розділові знаки ставлять при вигуках?
- » Чи можна говорити про моду на вигуки? Назвіть популярні у молодіжному середовищі вигуки.
- » Поясніть, з якими складнощами зіткнуться мовці, якщо в мові не стане вигуків.

УЗАГАЛЬНЕННЯ Й СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО ПРОТЯГОМ РОКУ

556. Прочитайте. Визначте дієслова. З'ясуйте час, вид, особу й число кожного.

1. І рано чесного труда душа торкнулась молода (М. Рильський). 2. Не заплямує ніхто світло духовного серця (Т. Майданович). 3. Тоненьким дивним променем величнє душа (О. Омельченко). 4. У промінні мови пророста душа, і серце з серцем радісно говорить (В. Кучерук). 5. Спіткнулася душа об чужослів'я (І. Редчиць). 6. Свято рідної мови настане тоді, коли нею освятиться кожен наш будень (Р. Доценко).

◆ Два дієслова (на вибір) усно розберіть як частину мови.

◆ Розкажіть про роль рідної мови у формуванні людської духовності. Уживайте дієслова майбутнього часу.

557. Дієслова поставте у формі другої особи однини теперішнього часу. Поясніть написання особових закінчень.

ЗРАЗОК ▶ Робити — робиш.

Ходити, допомагати, любити, боротися, колоти, змагатися, клеїти, милити.

558. Перепишіть прислів'я, складену форму майбутнього часу замінивши на складну.

ЗРАЗОК ▶ Хто добре вчиться, той добре буде працювати. — Хто добре вчиться, той добре працюватиме.

1. Тримайся ниви, то хліб будеш мати. 2. Шити не будеш вчитися — кравцем не станеш. 3. Згаєш хвилину — будеш каятися годину. 4. Піску в снопи не будеш в'язати, з пір'я фортеці не будеш будувати. 5. Хто не садив дерева, у затінку не буде лежати.

559. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. У ж..ття дороги стел..ться мені (В. Симоненко). 2. Мовч..ш, мій друже ясний, і зітха..ш (Леся Українка). 3. Кому на чужині промов..ш слово? З ким ти поділ..ш вірну ро..мову? (Л. Боровиковський). 4. Маленький гурток подорожніх пр..тих, не почув..ш і слова (Леся Українка). 5. І сипл..ться слова, немов картеч (М. Малахута). 6. Ми весь час сто..мо на грані невідомих шляхів майбутніх (О. Теліга).

- ◆ Підкресліть у реченнях члени речення.
- ◆ Виділені слова письмово розберіть як частини мови.

560. Прочитайте. Визначте особливі форми дієслова — дієприкметник і дієприслівник.

1. Голубіє земля, оповита блакитним серпанком (*Олег Ольжич*).
 2. О весно, весно, де ти забарилась? Уже земля, ждучи тебе, втомилась (*В. Самійленко*). 3. Пливе з озер мережаний туман (*М. Бажан*). 4. Нарядившись у квіти й любисток, весна веселилась (*Є. Гуцало*). 5. Пило землі цілющі соки весною збуджене стебло (*Б. Дегтярьов*).

- ◆ Зробіть морфологічний розбір дієприкметника і дієприслівника (*на вибір*).
- ◆ Поясніть розділові знаки у реченнях.

561. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Повіяв легкий вітерець струшуючи з листя неопалі краплі (*Панас Мирний*). 2. Ліс покритий краплями блискучими сміється (*М. Рильський*). 3. Опинившись у лузі чи в полі заслухаює мови і послухаю слово проказане зіллям громовим (*Є. Гуцало*). 4. Сади стоять обдмухані вітрами листки летять киваючи гілля (*Л. Костенко*). 5. Хатина схилена на схилі стоїть сумуючи одна (*Б. Дегтярьов*).

- ◆ Підкресліть у реченнях усі члени речення.

562. До кожного дієприкметника доберіть і запишіть дієслово, від якого він утворений. Підкресліть літери, що позначають звуки, які чергуються.

ЗРАЗОК ► Попереджений <— попередити.

Приречений, знеможений, повержений, уміщений.

563. Перепишіть, від поданих у дужках дієслів утворіть дієприслівники недоконаного виду.

1. Слова прилітають і стеляться на папері, (плачуть, сміються) (*Т. Шевченко*). 2. Ми повинні дбати про збагачення нашої лексики, не лише (заглядають) у словник, а й (прислухаються) до народу (*М. Рильський*). 3. Усі поспішають, (шукають) щастя (*Г. Чубач*). 4. Тільки щастям людей я життя, не (вагатися), міряв (*М. Сингаївський*).

- ◆ В утворених дієприслівниках виділіть суфікси. Поясніть їхнє написання.
- ◆ Поясніть уживання розділових знаків.
- ◆ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

564. Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Обріс мохом сірий камінь в полі леж..чи, зажурились козаченьки дома сид..чи (*Л. Боровиковський*). 2. Як заіржав кінь вороненький, сто..чи на мості (*Народна творчість*). 3. Лет..чи,

втомився сокіл, стерла чайка крила (*М. Стельмах*). 4. Ор..чи, він чув того плуга, як чув своє серце (*Є. Гуцало*).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

565. Перепишіть, від поданих у дужках дієслів утворіть дієприслівники доконаного виду.

1. (Звіритися) на море, ти перестаєш належати собі (*Г. Сковорода*).
2. І раптом розхвилюєшся в тривозі, (відчути) теплий подих вітерця (*Д. Луценко*). 3. (Підняти) на щоглі вітрило нове, до синього моря хмарина пливе (*А. Качан*). 4. І світилися хмари, (здійнятися) наметами (*А. Малишко*).

◆ Позначте в словах вивчені орфограми.

566. Прочитайте. Визначте прислівники, з'ясуйте розряд кожного за значенням.

1. Звіку і зроду нашому роду слово свяtilo честь і свободу (*О. Різниченко*). 2. Станьмо вкупі за Україну! (*Б. Грінченко*). 3. То як же нам жити на рідній землі, щоб люди довіку щасливі були? (*Ф. Тишко*). 4. І зозуля там безперестанку нам кує щасливі літа (*В. Чубенко*).

◆ Два прислівники (*на вибір*) розберіть як частину мови.

567. Перепишіть, на місці крапок уставляючи літери.

Навік..., трішк..., верх..., насторож..., нарешт..., опівноч..., взнак..., навсидяч..., завдовжк..., трич..., восен..., уранц..., увечер... .

◆ Поясніть значення фразеологізмів *датися знаки; ладен тричі під землю провалитися*.

568. Прислівники, які пишемо разом і через дефіс, знявши ризки, запишіть у дві колонки.

По/християнському, пліч/о/пліч, на/двоє, у/досвіта, всьо-го/на/всього, на/швидку/руч, куди/небудь, по/козацьки, далеко/далеко, як/не/як, хоч/не/хоч, на/в/перейми, босо/ніж.

569. Від поданих прислівників утворіть форми вищого й найвищого ступенів порівняння.

Чітко, терпляче, рішуче, гарно, погано, добре.

◆ Назвіть форми, утворені від інших коренів.

570. Перепишіть речення, підкресліть усі члени речення. Поясніть, чому не є членами речення службові частини мови.

1. Любімо Україну, українці! Без України в світі ми ніхто (*О. Лупій*). 2. Гей, ізгадайте, браття-українці, чим ми на світі бували! (*Б. Грінченко*). 3. Скажіть, кого з нас Шевченко не хапає за серце? (*Панас Мирний*). 4. Гей, над дорогою стоїть верба, дзвінкі дощові струни ловить. О, дайте грому, о, дайте зливи! (*П. Тичина*).

- ◆ Визначте вигуки. Поясніть, чому вигук не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови.

571. Знявши ризки, прийменники, які пишемо разом, і прийменники, які пишемо через дефіс, запишіть у дві колонки.

З/під, по/за, за/ради, з/понад, на/проти, по/серед, з/посеред, у/продовж, з/проміж.

572. Прочитайте. Поясніть написання виділених слів. Визначте сполучники.

1. Що може бути солодшим за те, коли любить і прагне до тебе добра душа? (*Г. Сковорода*). 2. Мій біль бринить, зате коли сміюся, то сміх мій рветься джерелом на волю! (*О. Теліга*). 3. Мусиш знать, щоб мирно жить, з ким брататься, з ким дружить (*Д. Білоус*). 4. Що б там не казав, а кожне слово обміркуй наперед (*Народна творчість*).

- ◆ Один із сполучників розберіть як частину мови.

573. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Визначте частки.

1. Скільки голів, стільки (ж) умів. 2. До торби грамоти додай (но) мішок розуму. 3. Щастя (не) шукають, (а) таки здобувають. 4. І риба співала (б), як (би) голос мала.

- ◆ Одну з часток розберіть як частину мови.

574. Перепишіть. У кожному з речень визначте усі частини мови.

Двадцять перше століття — то надзвичайно бурхливий час. Нещадиме кóлесо історії крутиться невпинно. Головне, щоб у цій круговерті людина не втратила себе, своїх честі й сумління, відчуття справедливості.

Найдороччим для кожного з нас є любов до рідних, до своєї землі. Загальнолюдські цінності завжди об'єднували і сім'ї, і нації, і держави. Усім нам треба плекати у серці любов до села або міста, де живемо, до людей, що живуть поруч із нами. Оце, мабуть, і об'єднає Україну.

За В. Шелестюк.

- ◆ Визначте тему та головну думку тексту. Доберіть до нього заголовок.

Назвіть відомі вам загальнолюдські цінності. Напишіть висловлювання на тему «Що може об'єднати мою країну?».

ДОВІДКОВЕ БЮРО

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

АВТОПОРТРЕТ — портрет художника, виконаний ним самим.

АКВАРÉЛЬ — 1. Фарби, розчинювані водою. 2. Твір малярства, виконаний такими фарбами.

АКУМУЛЯТОР — пристрій для накопичення енергії з метою її подальшого використання.

АЛЕБАСТР — будівельний гіпс.

АЛЬБІНÓС — істота з відсутньою пігментацією (забарвленням) шкіри, волосся, шерсті, райдужної оболонки ока у людей або тварин і з відсутністю зеленого забарвлення у рослин.

АМУЛÉТ — предмет, якому приписують чудодійну здатність оберігати людину від хвороб, бід тощо.

АНТРОПОЛÓГІЯ — наука про походження й розвиток людини, утворення людських рас.

АРКА́Н — 1. Довгий мотузок із зашморгом на кінці, за допомогою якого ловлять коней та інших тварин. 2. Гуцульський чоловічий танок.

АРХЕОЛÓГІЯ — галузь історичної науки, що вивчає історичне минуле людського суспільства на основі речових пам'яток (місць поселення, предметів побуту, знарядь праці і под.), здобутих розкопками.

БУРШТИНÓВИЙ — 1. Зроблений з *бурштину* — кам'яної смоли хвойних дерев. 2. Який має колір бурштину; прозоро-жовтий.

ВДА́ЧА — психічні особливості, з яких складається особистість людини і які виявляються в її діях, поведінці; характер.

ВІ́ЛИЦІ — опуклі кістки черепа між очом і верхньою щелепою.

ВІ́ЙТ (заст.) — сільський староста.

ВІ́РТУА́ЛЬНИЙ — 1. Можливий; той, що може або має проявитися. 2. Умовний.

ВÓДЕНЬ — безбарвний, без кольору й смаку газ.

ВÓЗНИЙ (заст.) — судовий урядовець.

ГРАВЮ́РА — зображення, що є друкованим відбитком з малюнка, виконаного художником-гравером на спеціально підготовленій дошці (друкарській формі).

ДЕНДРОПА́РК — великий парк, у якому вирощують багато видів деревних і кущових рослин.

ДО́ТЕП — кмітливий влучний вислів із викривальним або жартівливим відтінком.

ДУХÓВНЕ — те, що пов'язане з внутрішнім світом людей. Антонім: *матеріальне*.

ЕКОТІ́П — група особин будь-якого виду, які пристосовані до існування в певному місці оселення та відрізняються від інших груп особин того самого виду спадково закріпленими особливостями.

ЕКСЛІБРИС — книжковий знак, який власники книжки наклеюють на неї; означає ім'я та прізвище, малюнок, що інформує про його інтереси чи професію.

ЕТНОЛОГ — фахівець з *етнології* — науки що вивчає *етноси* — спільноти людей, які історично склалися на певній території, мають спільну культуру, мову та самосвідомість.

ЖАЙВІР — 1. Польова чи степова співуча пташка з родини горобцеподібних; жайворонка. 2. Виріб із тіста, що формою нагадує жайворонка.

ЖЕЛАТІН — білкова речовина тваринного походження, що в розчиненому вигляді переходить у драглистий стан, тому її використовують для приготування желе.

ЗВИТЯГА — 1. Перемога в бою, у війні; героїчний подвиг. 2. Досягнення, успіх, здобуті подоланням труднощів у чомусь, наполегливою працею тощо.

ІМІДЖ — образ кого-небудь, здебільшого сформований свідомо.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ — 1. Який стосується *інтелекту* — розуму, здатності до мислення. 2. Наділений високим рівнем розвитку інтелекту.

КАЛІБР — розмір і форма чого-небудь.

КАРИКАТУРА — сатиричний або гумористичний малюнок загостреного критично-викривального характеру.

КИРЄЯ (заст.) — верхній довгий суконний одяг із відлогою.

КЛЕЙНОДИ — 1. заст. Коштовності, самоцвіти. 2. іст. Знаки влади.

КОМПЕТЕНТНИЙ — той, який має достатні знання та вміння в якій-небудь галузі; тямущий, кваліфікований.

КОНДЕНСАЦІЯ — 1. Перехід газу або пари в рідину чи тверде тіло внаслідок охолодження або стиснення їх. 2. Нагромадження чогось у великій кількості.

КОНЦЕНТРАЦІЯ — 1. Насичення, скупчення, зосередження. 2. Вміст складників у суміші, розчині, сплаві.

КУШІР — багаторічна трав'яниста рослина, що росте у воді; водяна кропива.

ЛАНДШАФТ — 1. Загальний вигляд місцевості. 2. Зображення місцевості в образотворчому мистецтві; пейзаж.

ЛЕВАДА — ділянка землі з сінокосом, городом і плодовим садом або іншими деревами.

ЛИМАН — затока з морською водою у гирлі річки або озера поблизу моря.

МАГІЧНИЙ — 1. Пов'язаний із *магією* — чаклунством, вірою в уміння людини викликати надприродні явища. 2. Чудодійний, чарівний.

МАНІЯ — 1. Психічний розлад, за якого у хворого виникають нав'язливі ідеї. 2. *перен.* Сильна пристрасть, потяг до чогось.

МЕГАПÓЛІС — Гігантське місто, переважно утворене внаслідок злиття багатьох міст і населених пунктів.

МЕГАФÓН — рупор для підсилення звуку голосу.

МЕНТА́ЛЬНІСТЬ — образ думок, світосприйняття, психологія особи або національної спільноти.

МОРА́ЛЬ — 1. Сукупність норм поведінки людей. 2. *перен.* Повчальний висновок (наприклад, у байці).

ОБЕРІ́Г — амулет, талісман.

ОБРА́З — 1. Зовнішній вигляд когось або чогось. 2. Специфічне для літератури і мистецтва конкретно-чуттєва форма відображення дійсності. 3. Зображення явища через інше, конкретніше або яскравіше, за допомогою мовного звороту, переносного вживання слова та ін.

ОГУ́ДА — вияв недоброзичливого ставлення; осуд.

ОЛІ́Я — 1. Рідка жирова речовина, що її добувають із деяких рослин (їхнього насіння або плодів). 2. Олійна фарба.

ОФÓРТ — 1. Спосіб гравіювання на металевій пластині. 2. Відбиток з вигравіюваної таким способом пластини.

ПА — 1. Танцювальний крок. 2. Танцювальний елемент у балеті.

ПАНОРА́МА — вигляд місцевості, що відкривається з висоти.

ПНЕВМАТИ́ЧНИЙ — який діє за допомогою стиснутого повітря.

ПО́КУТЬ (ПОКУ́ТТЯ) — в українській хаті куток, розміщений по діагоналі від печі, та місце біля нього.

ПОПУ́ЛЯЦІ́Я — сукупність особин одного роду, що живуть на одній території.

ПОТУРНА́К (*заст.*) — потуречений чоловік.

ПРЕСТІ́Ж — авторитет, вплив, повага.

ПУБЛІ́ЦИСТИКА — рід літератури, що висвітлює актуальні суспільно-політичні та інші проблеми сучасності в періодичній пресі й окремих виданнях.

РА́КУРС — кут зору, певний погляд.

РА́ТИЩЕ (*заст.*) — список або держак списа.

РЕТУШЕ́Р — фахівець, що займається ретушуванням— підмальовуванням, виправленням фотознімків, картин тощо.

СИМПА́ТІЯ — почуття приязні, прихильності, доброзичливості до когось.

СО́ТНИК — в Україні XVI-XVIII ст. особа, яка очолювала сотню козаків.

СТЯ́ГА — те саме, що смуга.

СУСА́ЛЬНИЙ — покритий, оздоблений дуже тонкими пластинками золота; сухозлітний.

ТЕНДЕ́НЦІЯ — 1. Напрямок розвитку якогось явища. 2. Прагнення, намір, схильність, властиві комусь або чомусь.

ТЕ́НОР — 1. Високий чоловічий співацький голос. 2. Співак, який володіє таким голосом.

УНІКА́ЛЬНИЙ — незвичайний, винятковий, рідкісний.

ХАРАКТÉРНИЦТВО — чаклунство.

ХРОНОФА́Г — пожирач часу.

ЧÉРЕС — старовинний широкий шкіряний пояс із порожниною для грошей.

ЧÉРІНЬ — 1. Нижня площина, дно печі, де горять дрова, — місце для випікання хліба й варіння страв. 2. Площина над склепінням печі, на якій сплять, сушать зерно.

ШАРМ — чарівність, привабливість.

ШАРОВА́РЩИНА — захоплення зовнішніми виявами національного (одягом, народними ремеслами тощо)

ШВА́ЙКА — ручний інструмент у вигляді товстої зігнутої металевої голки на держальні для проколювання отворів, дірок; товсте шило.

Я́ТРИТИ — 1. Спричиняти, викликати чим-небудь біль, запалення, подразнення. 2. *перен.* Необережними словами, діями, спогадами змушувати знову відчувати щось важке, неприємне.

СЛОВНИЧОК ТЕРМІНІВ

АЛЕГО́РІЯ — 1. Інакомовлення. 2. Втілення у конкретному художньому образі абстрактного поняття.

А́ФІКСИ — усі значущі частини слова, крім кореня (зокрема префікси та суфікси).

АНТОНІМИ — слова протилежного значення (*духовний — матеріальний*).

ЗАВ'Я́ЗКА — початок розвитку подій, що про них йдеться в художньому творі (оповіданні, повісті, романі тощо).

КЛЮЧОВІ (ОПÓРНІ) СЛОВА — найважливіші для розуміння змісту висловлювання слова.

КУЛЬМІНА́ЦІЯ — момент найвищого напруження в розвитку дії художнього твору.

ОЦІ́ННІ СЛОВА — слова, за допомогою яких автор висловлювання дає оцінку предметам, явищам, ознакам, подіям, передає враження від них: *Яка чарівна ця пора! (О. Лупій)*.

ПЛАН — структурна модель готового або майбутнього тексту, його змістовий «кістяк».

РИТО́РИЧНЕ ЗАПИТА́ННЯ — стилістичний засіб поетичної мови, який полягає у використанні запитання, що уже містить у собі ствердну відповідь, використовується з метою привернути увагу до окресленої проблеми: *Що є для мене Україна? (В. Дворецька)*.

РИТО́РИЧНЕ ЗВЕРТА́ННЯ — звертання, що використовується для створення уявлення про співрозмовника уявного діалогу, може стосуватися живої істоти, явища природи, предмета, назви країни або міста тощо: *Вкраїно-мати, народи героїв! (В. Крищенко)*.

РОЗВ'Я́ЗКА — епізод, яким завершується розвиток подій у художньому творі.

СІ́МВОЛ — предмет чи слово, що умовно виражає сутність якогось явища: *голуб* — символ миру; *стискання рук* — символ єдності.

ВИДИ ПОМИЛОК У ПИСЬМОВИХ РОБОТАХ

Змістові (З)	Не розкрито тему тексту. Нечітко передано головну думку тексту. Про щось сказано недостатньо. Додано щось зайве. Порушено послідовність викладу.
Лексичні (Л)	Слово вжито у невластивому йому значенні. Використано спотворене, перекручене слово. Невиправдано повторюються слово або спільнокореневі слова. Невиправдано повторюються схожі речення. Ужито зайве слово. Вжито росіянізм (російське слово замість українського).
Граматичні (Г)	Ужито неправильно утворене слово. Слово вжито у спотвореній формі. Неправильно поєднано слова між собою. Неправильно побудовано речення.
Орфографічні (О)	Слово записано з порушенням правил щодо написання літер, які позначають ненаголошені голосні звуки, приголосні звуки, що уподібнюються, щодо вживання м'якого знака чи апострофа тощо.
Пунктуаційні (П)	Неправильно розставлено розділові знаки.
Стилістичні (С)	Неправильно вжито слово, яке не відповідає стилеві тексту.

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОБОТИ НАД ПРОЕКТОМ

1. Обмірковування теми проекту. Визначення його мети та завдань.
2. Складання плану дій:
  - визначення джерел інформації;
  - розподілення завдань між учасниками проекту;
  - визначення часу виконання окремих завдань.
3. Дослідження (збирання інформації, її вивчення та систематизація).
4. Результати (формулювання висновків, оформлення звіту в усній або письмовій формі, бажано з демонстрацією матеріалів: альбому, рукописного журналу, виставки тощо).
5. Оцінка (колективне обговорення звіту та самооцінка виконавців проекту).

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1.		20... / ...			
2.		20... / ...			
3.		20... / ...			
4.		20... / ...			
5.		20... / ...			

Навчальне видання

ГЛАЗОВА Олександра Павлівна, КУЗНЕЦОВ Юрій Борисович

РІДНА МОВА

Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видає за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Світлини *Ц. Ганушкевича, В. Гогільчина, Р. Єпсікіна, В. Заболотських, Е. Золотарьової, С. Клименка, І. Красуцького, В. Соловйова*

У підручнику використано ілюстративний матеріал з таких видань:

«Одеса: архітектура, пам'ятники» (К., 1984), «Дніпропетровськ. Перлина Придніпров'я» (Дніпропетровськ, 1989), «Україна: скарби музеїв і заповідників» (К., 1997), «Святиня» (К., 1998), «Донбас. Перший серед рівних» (Донецьк, 2000), «Золочівський край» (Львів, 2006), «Грані світу. Україна — Японія: дерев'яна архітектура» (К., 2006)

Редактор *І. Красуцька*

Макет, художнє оформлення *Ц. Ганушкевича*

Технічний редактор *Л. Аленіна*

Коректори *І. Васильцова, Г. Жембровська, Н. Савіна*

Комп'ютерний дизайн і верстка *В. Гогільчина*

Підписано до друку 25.06.2007. Формат 70x100^{1/16}. Папір офсет.

Гарнітура Шкільна, Прагматика. Друк офсет. Умов.-друк арк. 23,4+0,33 форзац.

Обл.-вид. арк. 23,00+0,4 форзац. Умов. фарбовідб. 95,55. Наклад 185100. Зам. № 01/07.

Видавництво «Зодіак-ЕКО»

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 155 від 22.08.2000 р.

01004 Київ, вул. Басейна, 1/2

Глазова О. П., Кузнецов Ю. Б.

Г52 Рідна мова: Підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. —

К.: Зодіак-ЕКО, 2007. — 288 с.: іл.

ISBN 978-966-7090-49-4

Ця навчальна книжка є концептуальним продовженням системи підручників нового покоління, в основі якої — спеціальна розробка педагогічних функцій усіх елементів, спрямованих на формування стійких компетенцій мовної особистості, розвитку творчих навичок відповідно до чинної програми.

ББК 81.2УКР-922

Надруковано ТОВ «Торнадо»

61045, м. Харків, вул. Отакара Яроша, 18